

**DE SABBAT EN
DE DAG DES HEEREN**

**VERKLAARD DOOR
DIVERSE THEOLOGEN**

Samengesteld door Willem Westerbeke

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG**

2020

INHOUD

Voorwoord

EERSTE DEEL

1. DE GODDELIJKE INSTELLING VAN DE SABBAT, DE ZEVENDE DAG

Drie hoofdtijdperken van de sabbat

- A. Het hoofdtijdperk van de Vader
- B. Het tweede hoofdtijdperk van Gods Zoon
- C. Het derde hoofdtijdperk van de Heilige Geest

2. DE SABBAT ALS EEN SCHADUW IN DE WET VAN MOZES

1. Typologie

3. DE SABBAT EN DE DAG DES HEEREN IN HET NIEUWE TESTAMENT

- a. De sabbat een altijddurende scheppingsordinantie
- b. De sabbat gegeven aan de Joden
- c. De samenkomsten van de eerste gemeenten, bestaande uit Joden en Christenen uit de volken
- d. Overleveringen dat een aantal van de eerste Christenen minstens 3 eeuwen óók de Sabbat vierden

4. DE ACHTSTE DAG AFGESCHADUWD IN HET OUDE TESTAMENT

- 1. De drie grote feesten
- 2. De drie grote feesten
- 3. Hemelvaartsdag.
- 4. De eerste dag van de week ingesteld door Christus en de Heilige Geest
- 5. De Sabbat volgens Hebreeën 3 en 4.
- 6. Jac. Koelman
- 7. Herman Witsius
- 8. Jesaja 65 en 66
- 9. Samenvatting

5. DE WETGEVING OP SINAI

- 1. De twee tafels per gebod vergeleken met het Nieuwe Verbond.
- 2. De wettische dienstbaarheid van Israël onder de Wet

6. DE EEUWIGDURENDE SABBAT IN DE HEMEL

7. DE WETTIGHEID VAN DE DAG DES HEEREN DOOR GEREFORMEERDE THEOLOGEN. Blz. 49

- 1. JOHANNES CALVIJN. Het vierde gebod. *Gedenkt de sabbatdag, dat gij die heiligt.* INSTITUTIE. Boek II hoofdstuk VIII : 28
- 2. W. J. OP 't HOF. DE THEOLOGISCHE OPVATTINGEN VAN WILLEM TEELLINCK
- 3. Dr. G. P. VAN ITTERZON. FRANCISCUS GOMARUS. ZIJN LEVEN EN WERKEN

4. HUGO BASTIAAN VISSER. DE GESCHIEDENIS VAN DEN SABBATSSTRIJD ONDER DE GEREFORMEERDEN IN DE ZEVENTIENDE EEUW.

5. DR. W. J. VAN ASSELT. JOHANNUS COCCEJUS. PORTRET VAN EEN ZEVENTIENDE-EEUWS THEOLOOG OP OUDE EN NIEUWE WEGEN. UITGEVERIJ GROEN EN ZOON. Heerenveen 1997.

8. Voorafgaande toelichtingen over de leer van wet en Evangelie, door W. Westerbeke
 Verschil tussen Voetius en Steenblok over de leer van de wet.
 De decaloog en het Evangelie
 Toelichting over de koninklijke wet der vrijheid
 De Wet van de Heilige Geest

TWEEDE DEEL Blz. 104

9. STEENBLOK C. Proefschrift: VOETIUS EN DE SABBAT DE WETTIGHEID VAN DE DAG DES HEEREN DOOR G. VOETIUS. Blz. 88

Korte inhoud van de dissertatie van Dr. Steenblok over de leer van G. Voetius betreffend de sabbat:

1. De sabbatsbeschouwing van Calvijn.
2. De oorsprong en instelling van de sabbat
3. Het karakter van het gebod.
4. De antieke of Joodse sabbat.
5. De christelijke rustdag.
6. De kerk en de sabbat.

1. Algemeen overzicht (begrippen, grondslagen en voorstellingen).
2. Het karakter van het gebod.
3. De heiliging van de sabbat.
- 4 De motieven
 1. De sabbatsbeschouwing van Jacobus Burs, predikant te Tholen.
 2. De sabbatsbeschouwing
 3. Coccejus' sabbatsopvatting.

Voetius' sabbatsbeschouwing.

1. Bronnen.

2. Indeling van de stof.

1. De sabbat in het gebod.
2. Het wezen van de sabbat.
3. De oorsprong en instelling van de sabbat.
4. De antieke of Joodse sabbat.
5. De christelijke rustdag.
6. De duur van de sabbat.
7. De mens en de sabbat.
8. Christus en de sabbat.
9. De kerk en de sabbat.
10. De overheid en de sabbat.

II. Besluit. Vergelijking van Voetius' sabbatsbeschouwing met die der behandelde sabbatstheorieën.

Voorwoord

Geachte lezer,

Deze brochure is enigszins uit de nood geboren. Met Izak moet ik op mijn leeftijd ook zeggen: *ik weet de dag van mijn dood niet*. De Heere zegt, *dat wij moeten werken zolang het dag is*.

Het onderwerp is niet eenvoudig en is dikwijls stof van gesprek en diversiteit van inzichten geweest. De brochure staat vol citaten vanuit de hele Kerkgeschiedenis. En dat is een groot nadeel. Want citaten gaan soms een eigen leven leiden, waarbij men de auteur iets laat zeggen wat hij helemaal niet zo heeft gezegd of bedoeld. Als iemand mij corrigeren wil, hoop ik ervoor open te staan. Niemand heeft hier het laatste woord. IK, zegt Jezus, IK ben de Alfa, de Omega, het Begin en het Einde; de Eerste en de Laatste. En had Hij mij niet als het ware enigszins bewogen om hierover te schrijven, dan was het niet gebeurd. Een aandachtige Bijbellezer zal wel opgemerkt hebben dat Jezus geen uitdrukkelijk gebod heeft gegeven voor het vieren van Zijn Opstandingsdag, de apostelen evenmin. De oude Kerkvaders schrijven dat de Kerk deze dag langzamerhand begon te vieren en zo werd ze in Kerkelijke besluiten vastgelegd.

Mijn doel is om aan te tonen dat de Opstanding van Jezus, Zijn Hemelvaart en Zijn uitstorten van de Heilige Geest, de hoofdinhoud is van het Nieuwe Testament en de *Goddelijke Hoeksteen* van de leer van Sabbat zowel als de Dag des Heeren. Jezus heeft met Zijn verblijf in het graf op de sabbat, en Zijn opstanding uit de dood, de sabbatdag van Zijn Vader geheiligd op een Borgtochtelijke manier. Hij heeft niet de sabbat begraven, maar de zonden tegen de Insteller. Zijn Opstandingsdag als de Levensvorst en Koning over de duivel en de zonde, is aan de Joodse sabbat nauw verbonden, en wel in de Wetgever en in de hoofdinhoud: *Ik ben de Heere uw God*. Jezus zegt Zelf *dat de Zoon des Mensen een Heere is van de sabbat*; en van de dag des Heeren, is Hij eveneens de Heere. Hij is de Koninklijke Wetgever van het Oude en Nieuwe Verbond. Jac. 2:8, Hebr. 8:9. Het Nieuwe Verbond, had een voorloper in het Oude Verbond wat met Israël werd opgericht. Vandaar dat we ook mogen spreken over een Vernieuwd Verbond. Want de wezenlijke essentie van de heilige sabbat van God de Vader, *bestaande in het liefhebben van God boven alles en onzen naaste als onszelf*, is een superieure regel. Niemand in hemel en op aarde en geen duivel, kan dat omver stoten. Maar wij leven en *dienen in nieuwigheid des Geestes en niet meer in de oudheid der letter*, zegt Paulus, Rom. 7:6.

Het 2e deel van deze brochure geeft bronnen aan die wat uitvoeriger aantonen dan citaten wat de vaders hierover hebben geschreven. De Schrift zegt, *dat in de mond van twee of drie getuigen alle woord zal bestaan*. De Bijbelse leer van de Sabbat zowel als de Dag des Heeren, heeft 3 getuigen in de *hemel*, de Vader, de Zoon, en de Heilige Geest. Deze 3 Getuigen zijn de Waarheid Zelf. Van hen kunnen we op aan. Maar wat mensen schrijven, wat ik geschreven heb, is - als het al niet zondig is - verkeerd en erg zwak. De Geest kan echter zwakke woorden krachtig maken wanneer ze rusten op de Schrift.

Als deze brochure u leidt tot onderzoek van de Schrift, als u de noodzaak van een band voelt aan de grote Schepper van beide dagen, - één van de oude Kerkvaders noemt ze zusters - en

u de getuigenis van de Geest ervan mag ondervinden, heb ik mijn doel bereikt. Laten verder alle andere stemmen verstommen als de stem van de Heere maar klinken mag in onze harten, in onze gezinnen en in de gemeenten van Jezus Christus; in ons land en wereldwijd.

Met het oog op de lezer en ook op mezelf moge ik eindigen met 1 Timotheüs 6 vers 13-16. *Ik beveel u voor God, Die alle ding levendmaakt, en voor Christus Jezus, Die onder Pontius Pilatus de goede belijdenis betuigd heeft, dat gij dit gebod houdt, onbevlekt en onberispelijk, tot op de verschijning van onze Heere Jezus Christus; Welke te zijner tijd vertonen zal, de zalige en alleen machtige Heere, de Koning der koningen en Heere der Heeren, Die alleen onsterfelijkheid heeft en een ontoegankelijk Licht bewoont; Dewelken geen mens gezien heeft noch zien kan; Welken zij eer en eeuwige kracht. Amen.*

Middelburg 17 februari 2020. חדש לידה יום

Willem Westerbeke

EERSTE DEEL

1. DE GODDELIJKE INSTELLING VAN DE SABBAT, DE ZEVENDE DAG

In den beginne schiep God den hemel en de aarde. Dit zijn de openingswoorden van de schepping en tevens ook van de Bijbel. Het grote werk van de schepping van hemel en aarde wordt toegekend aan God de Vader. In het Hebreeuws staat het woord God in het meervoud, Elohiem. Dat wil in onze taal eenvoudig zeggen: *de Godheid*. Wanneer God Zijn werk op de 6e dag had volbracht, vervolgt Mozes: *Als nu God op de zevende dag volbracht had Zijn werk dat Hij gemaakt had, heeft Hij gerust op den zevenden dag van al Zijn werk, dat Hij gemaakt had en God heeft de zevende dag gezegend en die geheiligd, omdat Hij op dezelve gerust heeft van al Zijn werk, hetwelk God geschapen had om te volmaken; dit zijn de geboorten des hemels en der aarde.* Genesis 2 vers 1-4a. God rustte en Hij zegende de zevende dag; en Hij *heiligde de zevende dag*, dat wil zeggen, God stelde de zevende dag apart. De Joden vierten dus de Sabbat als een gedenkdag aan de geboorte van hemel en aarde.

Wat houdt de rust van God eigenlijk in? Paulus schrijft in Hebreeën 4 over de rust van het geloof en verwijst daarin naar de 7e dag: *God heeft op de zevende dag van al Zijn werken gerust.* Het beeld wordt genomen van de rust die een mens heeft nadat hij 6 dagen heeft gewerkt. Die rust is bij een mens nodig vanwege zijn zwakke krachten. Bij de Heere is dat natuurlijk niet. Het woord sabbat betekent niet rusten van vermoeidheid, maar Zijn scheppingswerk van hemel en aarde beëindigen. Zijn scheppen of formeren van mensenzielen gaat door. Zach. 12: 1. Wat de sabbat te heiligen is, lezen we in Jesaja 59 vers 13. *Indien gij uw voet van de sabbat afkeert van te doen uw lust op Mijn heilige dag en indien gij de sabbat noemt een verlustiging opdat de Heere geheiligd worde die te eren is.* Gebiedt God de mensen zich te verlustigen in hun Schepper en Zijn werk, omdat Hij *te eren is*, dan doet menselijkerwijs gesproken de Heere ook zo. Hij verlustigt Zichzelf in Zijn Drie-eenheid op een onnaspeurlijke ondoorgrondelijke wijze; in de onderlinge harmonie van de Drie Personen en verlustigt Zich in het werk van Zijn handen. In dat werk heeft de mens, die geschapen is naar Gods beeld, de hoogste plaats. De sabbat *te heiligen* door een mens is, zich af te zonderen van de dagelijkse werkzaamheden en zichzelf onvoorwaardelijk over te geven aan de Heere, die Zich in Christus heeft geopenbaard als een liefhebbend Vader. Wanneer wij die gehoorzaamheid oprecht betonen, dan heiligen wij Zijn Naam, zoals geschreven is: *Uw Naam worde geheiligd.* En wanneer wij de 2e en 3e bede erbij voegen: *Uw koninkrijk kome en Uw wil geschiede*, dán eren wij Hem doelgericht. En als wij Hem eren en verheerlijken, dan ziet Hij in die werkzaamheden de contouren van Zijn eigen beeld, herschapen in Christus Jezus, in Zijn uitverkoren kinderen. En het onbegrijpelijk wonder is, eren wij Hem, dan eert Hij ons. *Die Mij eren zal ik eren!* En daarin zoekt Hij weer Zijn eigen eer.

God schiep hij niet alleen de hemel en de aarde, Hij schiep ook *de tijden*. Dat begon op de 1e dag. *Toen was het avond geweest en het was morgen geweest, de eerste dag.* Gen. 1:5b

A. Eerste hoofdtijdperk van de Vader

De Heere schiep ook een onderverdeling van de dagen en de nachten en van de seizoenen en jaren. Gen. 1: 14. Het heeft de Heere behaagd om de loop van tijden en eeuwen in te delen in perioden van een aantal jaren of eeuwen.

Wij kunnen het **1^e hoofdtijdperk** vanaf de schepping tot het optreden van Christus gevolgd door de uitstorting van de Heilige Geest, onderverdelen 3 perioden.

De 1e periode was 1650 jaar tot aan de zondvloed.

De 2e periode was ná de zondvloed tot de wetgeving op Sinai. Deze vond plaats 2500 jaar na de schepping van de wereld en 1500 jaar vóór de doop van Jezus.

De 3e periode was vanaf de wetgeving op Sinai aan het volk Israël tot Jezus Zijn openbare werkzaamheden begon.

Deze 3e periode werd gekenmerkt door het aannemen van het volk van Israël, aan wie God de Vader Zichzelf op een duidelijker wijze openbaarde als vóór die tijd. De beloften aan Abraham werden vernieuwd tijdens de wetgeving. God begon de wetgeving: *Ik ben de Heere uw God, Die u uit Egypteland heeft uitgeleid*. Israël werd als natie aangenomen tot het volk van God. Maar zoals gebleken is in het vervolg, bleek het bij het merendeel van het volk slechts een uitwendige verbondsbetrekking te zijn. De complete wetgeving van alle geboden, wordt door Paulus beschreven in Galaten 4 vers 19: *Waartoe is dan de wet? Zij is om der overtredingen wil daarbij gesteld, totdat het Zaad zou gekomen zijn, wie in het beloofd was; en zij is door de engelen besteld in de hand des middelaars*. Er is een verschil onder de theologen of hier Christus dan wel Mozes als middelaar wordt bedoeld. De onderhandelingen die God de Vader met het volk Israël deed was nooit buiten Christus om. *Ja, door Hem zijn de hemelen gemaakt*, zegt Paulus in Hebr. 1: 2. De Vader doet niets zonder Hem of buiten Hem. Buitenom Christus' borgwerk is God een verterend vuur. Hebr. 12: 29. In de onderhandeling van het verbond tussen God en het volk is Christus een Middelaar. Hij wordt genoemd de *Engel die voor het aangezicht van Israël ging in de woestijn*, Exod. 32: 34. Maar ook Mozes bemiddelde tussen God en het volk. Deut. 18:15. Hij vertegenwoordigde Israël. Dat blijkt onder andere hier uit. Toen Israël zich zwaar bezondigde met het gouden kalf en Mozes dit hoorde, verbrak hij direct de 2 Verbondstafels. Dat kwam omdat hij het volk vertegenwoordigde. Het volk had het verbond reeds gebroken voordat het hen officieel bekendgemaakt was. Mozes vertegenwoordigde dus een schuldig volk en nam die schuld op zich. Hierin is hij een voortreffelijk beeld van Christus. Toen Jezus op de heuvel Golgótha klom, droeg hij een volmaakte wet in Zijn hart. Maar hij droeg ook de oneindige zware schuld van Zijn volk op Zijn ziel en lichaam. De verbreking van het werkverbond, van het genadeverbond en de verbreking van de wet door Israël, moest Jezus boeten.

De wet wordt onderscheiden in 3 soorten wetten.

1. De morele wet van de 10 geboden of ook genoemd *de tien woorden van het verbond*. Exodus 34: 28b.

2. De 2e soort wetten was het ceremoniële gedeelte van de thora. Een zeer uitvoerige wetgeving die heen wijst naar Christus, het beloofde Vrouwenzaad. Israël wist dat het Vrouwenzaad zou komen. Hij werd tijdens deze wetgeving *een groot Profeet* genoemd, Deut. 18: 15-18. Christus werd door de hogepriester in tal van offerdiensten en zaken afgeschaduwd. Bij deze 'schaduwen' moeten we bedenken dat er een lichaam volgt, zoals dat ook is als wij in de schaduw lopen van de zon. In de theologie worden het *ceremoniën* genoemd, of voorbeelden, of typen *van Hem Die komen zou*. Een type genoemd in Gods woord heeft heel rijke betekenissen. Niet alleen in de historische en profetische betekenis, maar vooral in de tempeldienst houdt zo'n type onnoemelijk veel in. Wij moeten daarbij opmerken dat typen soms heel gering kunnen schijnen. Neem nu bijvoorbeeld, het offer van jonge duiven of tortelduiven. Ziet dat vergoten bloed op Christus' offer? Soms wordt Christus afgebeeld in het offeren van een bok, een rund of een stier, en van een ram of een lam. De slang verhoogd in de woestijn was ook een type van Christus. Kan het nog geringer? Wilde Christus Zich laten afbeelden en typeren als een slang, die een zinnebeeld is van de duivel? Ja, omdat Hij kinderen van de duivel moest verlossen van hun zondenkwaal. In deze voorbeelden en typen liggen ook heel rijke betekenissen voor het geestelijk leven. Deze leringen blijven bestaan zolang er mensen op de wereld leven.

3. Ten 3^e was er de burgerlijke wet, vermengd met ceremoniën en typen. Neem bijvoorbeeld slechts de wet op moordenaars en doodslagers en de vlucht naar de vrijstad. Heel de complete wet in deze 3 soorten, door de Heere aan Mozes gegeven, roept met luide stem: *zie op Mij! Zie op Mij!*

Heel dit eerste tijdperk kan met goede reden *een tijd van de Vader* worden genoemd, omdat God de Vader het meest op de voorgrond komt, weliswaar door Zijn knechten, koningen en profeten.

Het 1ste hoofdtijdperk mogen we afsluiten met *de sabbat van Christus in het graf*. Jezus voltooide Zijn Borgwerk op Golgótha met de uitroep: *het is volbracht!* Precies hetzelfde woord wat de Vader ook sprak en door Mozes liet opschrijven: 'Toen God de hemel en aarde *volbracht had*' ..., Genesis 2: 1. Er vond nog meer plaats. De Vader in Christus herschiep in een zekere zin Zijn kerk en volk. Adam werd geschapen uit een handje stof. God schiep Eva uit een rib van Adam, terwijl hij sliep. In deze schepping ligt in symboliek een type van herscheppend werk. Paulus zegt in Romeinen 5 *dat Adam een type of voorbeeld van Christus is*. De Bijbel zegt hoe donker het was toen Christus aan het kruis stierf; letterlijk en figuurlijk een oneindige duisternis die de Borg moest doormaken, inleven en lijden. Alle miljoenen helse krachten, machten, duivels en demonen waren op de been om Zijn heilige ziel aan te randen op een vreselijke manier. Hiervan was een flauwe afspiegeling te zien in hetgeen de mensen Hem aandeden. Daarna werd hij in het graf gelegd. Niet om de sabbat te begraven, maar de zonden te begraven. In een geestelijke zin schiep de Vader uit Zijn eigen Zoon een levende bruid voor Hem. Daartoe moest ook Zijn heilige rug geopend worden, opdat Zijn bloed de kostbare levensvitaliteit zou zijn voor Zijn Bruid. Zodra Jezus opstond ging hij naar zijn bruidskerk toe, die vertegenwoordigd werd door discipelen en enkele vrouwen. Hier kon Hij met groot genoegen zeggen: *deze is vlees van mijn vlees en been van Mijn benen. Men zal haar Manninne noemen, omdat ze uit de*

Man genomen is. Deze bruid werd Zijn Nieuwtestamentische vrouw, als het ware gehuwd op de dag van het Pinksterfeest. Zie ook Eféze 5:23, 32. Uit dit geestelijk huwelijk zijn alle nagekomen kinderen van God geboren. Paulus noemt deze bruid, *Jeruzalem dat Boven is, dat is vrij, hetwelk is ons aller moeder.* Galaten 4 vers 26. De bruid van Christus was voor een deel Boven en het andere deel nog beneden. En zo is het nu ook nog. Wij kunnen wel enigszins begrijpen wat een blijdschap en vreugde Jezus in de hemel ondervond van al die kinderen die daar al waren vanaf Abel tot die dag toe. Die uit terugwerkende kracht van de verzoening door Christus zalig werden. Zo wordt in Gods eeuwig besluit geëffectueerd, door Christus' zoenwerk.

In het graf brak voor het lichaam van Jezus pas **de echte sabbat** aan. Zijn ziel rustte en verlustigde zich in Zijn Vader; en Zijn lichaam, om zo te spreken, hield heilig Sabbat in het graf. Hier heerst een volkomen heilige stilte. Hier kan gezegd worden met zinspeling op Genesis 2 vers 3: *en Jezus heeft de 7e dag gezegend en die geheiligd omdat Hij op die dag heeft gerust van al Zijn werk, hetwelk hij volmaakt en volbracht had.* Zo effectueerde Jezus de 7e dag als een heilige dag van Zijn Vader met Zijn rust in het graf. *Zijn ingaan in de rust* vond naar ziel en lichaam plaats in trappen tot en met Zijn Hemelvaart. Zó bekroonde Hij die sabbatdag en vervulde alle schaduwen en voorzeggingen die over alle sabbatdagen waren gemaakt onder het oude Verbond. Jezus is niet gekomen om de 7e heilige dag, die door Zijn Vader geschapen is, te ontbinden; maar om die te vervullen.

De 7e dag was ook een heilige scheppingsdag zowel als de andere 6. God schiep één dag voor Zijn rust als een voorbeeld van de rust die de mensen moesten nemen. Jezus zegt Zelf in Mattheus 5 vers 17: *Meent niet, dat Ik gekomen ben om de Wet of de Profeten te ontbinden; Ik ben niet gekomen om die te ontbinden, maar te vervullen.* Hoe lang duurt deze situatie van de 7e dag voordat ze ontbonden wordt en geen kerkelijke waarde meer heeft? Vers 18: *Want voorwaar zeg Ik u: totdat de hemel en de aarde voorbijgaan, zal er niet één jota noch een tittel van de Wet voorbijgaan, totdat het alles zal zijn geschied.* Wie onder de mensen heeft het recht om die geschapen 7e dag te veronachtzamen of af te schaffen?

B. Het hoofdtijdperk van Gods Zoon

Dit tijdperk is onder te verdelen in de volgend subperioden. Het begint op de Pinksterdag en de vestiging en bloei van de Apostolische kerk tot de regering van keizer Constantijn, circa 313. Vervolgens de uitbreiding de kerk daarna, maar ook de grote inzinking in de tijd van de middeleeuwen. De tweede periode begint in de tijd van de kerkelijke Reformatie omstreeks het jaar 1517. De derde periode is aangebroken in 1517 en loopt tot de dag van de bekering van Israël en het Jodendom. Dit moeten we niet zo opvatten alsof de Vader dan minder zou werken of minder zichtbaar. Integendeel, *Mijn Vader werkt tot nu toe en Ik werk ook*, zegt Jezus. Het is de tijd waarin het werk van de Vader, werkend door Zijn Zoon heerlijk uitblinkt. Het is ook niet zo, dat de Geest minder zou werken dan de eerste 4000 jaar van de wereld. Integendeel, de Geest werkt veel omvangrijker en krachtiger dan ooit tevoren.

Toch mogen we het **2e hoofdtijdperk** met recht noemen *het tijdperk van de Heere Jezus Christus*. Christus als het Hoofd van Zijn gemeente, de eeuwige Borg en Middelaar voltooide Zijn werk op aarde en voer op naar Zijn Vader. Hij had de opdracht van Zijn Vader volkomen voldaan. Daarom zei Hij tot Zijn discipelen in Johannes 14: 28, *Indien gij Mij liefhadt, zo zoudt ge u verblijden, omdat Ik gezegd heb: Ik ga heen tot de Vader*. Met andere woorden, dat is Mijn blijdschap en zou het dan ook jullie blijdschap niet moeten zijn? Christus had de duivel de kop vermorzeld, ten opzichte van de macht tot verzoeken van Jezus' eigen Persoon. Nu zal Jezus ook Zijn kinderen verlossen uit die helse klauwen. Na enkele uren was Zijn edele ziel in de hemel, verheven boven al het geweld van de duivel. Met welk een hemelse blijdschap werd toen de heilige ziel van Jezus vervuld! Bij wijze van spreken kon Hij zeggen tot Zijn Vader: *Vader, Ik heb Mijn werk volbracht, wat Gij Mij bevolen hebt te doen. En nu rust Mijn lichaam in het graf*. Menselijkerwijs gesproken omhelsde de Vader Zijn Beminde Zoon met zulk een onuitsprekelijke liefde, verlustiging, verheuging en vermaak wat ons kleine verstand absoluut niet kan bevatten. Zijn heilig Kind Jezus, die 33 1/2 jaar onder Zijn rechtvaardig oordeel wegens toegerekende schuld had gelegen en geleden, werd nu weer in de zalige harmonie van Zijn Vader hersteld. Straks zal Hij opgewekt worden tot *onze* rechtvaardigmaking om dan te leven als onze Voorspraak en Voorloper. Zo heeft Hij de schuld, de zonde, alle ongerechtigheid achtergelaten in het graf. *Ik zal hun zonden geenszins meer gedenken*.

Met die heerlijke dag van de Opstanding van Christus sprak de Vader in feite opnieuw: *er zij Licht!* En het licht ontsprong vanuit de donkere aarde als een opgang van de Zon der Gerechtigheid, om op te klimmen tot de derde hemel. Van daaruit verspreid Hij Zijn licht op de aarde door het Eeuwig Evangelie. We kunnen hieraan toevoegen wat Simeon zong:

*Een Licht, zo groot, zo schoon,
Gedaald van 's hemels troon,
Straalt volk bij volk in d' ogen.
Terwijl 't het blind gezicht
Van het heidendom verlicht,
En Israël zal verhogen.*

Met de opstanding en hemelvaart van Jezus konden de miljarden duivels en boze geesten niet meer werken op Christus. Op de aarde waren ze niet geheel verslagen; natuurlijk niet. Het zal trapsgewijs voltrokken worden. Dat is het werk wat Jezus moet doen vanuit zijn Koninklijke hemelresidentie. Zijn voornaamste werk is het roepen en rechtvaardigen van de gegebenen van Zijn Vader. Christus doet dat door Zijn Geest. De belofte die Jezus tot de discipelen sprak was: *Ik zal den Vader bidden en Hij zal u een andere Trooster (Grieks Paracletos, Verdediger, Voorspraak, Advocaat) geven, opdat Hij bij u blijve in der eeuwigheid*. Joh. 14: 16. *Welke de Vader zenden zal in Mijn Naam, Die zal u alles leren*, enz. De Heilige Geest werd uitgestort over de 12 apostelen tot verzegeling van hun geloofsleven en om hen geschikt te maken tot uitoefening van hun ambt. De Geest werd ook uitgestort over een gedeelte van de bevolking zowel uit Israël als uit de Jodengenoten, die onder de heidenen verstrooid waren.

Dit tijdperk wordt gekenmerkt *door het werk van Christus als de Zoon en Gevolmachtigde van de Vader*. De Vader verzoen in Zijn Zoon zendt Zijn Geest. Er wordt in 2 Korinthe 5: 19 gezegd: *Want God was in Christus de wereld met Zichzelf verzoenende, hun zonden hen niet toerekenende. En heeft het woord der verzoening in ons gelegd*. De Vader nu verzoend in Zijn Zoon zendt Zijn Heilige Geest uit tot bekering van Joden en heidenen in één kerk. We kunnen het ook noemen een tijdperk van de Heere Jezus als Koninklijke Overwinnaar over miljoenen verloren en vijandige zondaars. Christus staat centraal en in Hem en door Hem werkt de Vader en de Geest in deze wereld. Dit tijdperk van het Nieuwe Testament of Verbond heeft een historisch onderverdeling. Eerst vanaf de prediking van het evangelie tot de tijd dat de kerk van Christus als wereldkerk bestempeld werd, in de tijd van keizer Constantijn. In 321 heeft hij een wet in werking gesteld dat de zondag als rustdag gevierd moest worden. Hoewel het verval in leer en leven ook gelijktijdig begon. Bovendien was er een grote fout in de oorspronkelijke viering van de dag des Heeren. Wij mogen veronderstellen, hoewel het niet te bewijzen is, dat de volgelingen van Jezus de dag van Zijn opstanding vierden. Zijn Opstandingsdag was een etmaal wat begon op het einde van de sabbat, toen de sterren begonnen te lichten. Deze 1e dag van de week begon dus met de avond, of de nacht zoals de Joden de duisternis noemen. Het kan zijn dat Jezus in het begin van de duisternis van de eerste dag is opgestaan. Zeer vroeg in de morgen openbaarde Hij zich aan de vrouwen. In de tijd toen Jezus stierf in april in het jaar 30, duurde de nacht van circa 8 uur tot de volgende morgen 7 uur. Die eindigde als de 2e dag van de week begon met het verschijnen van de sterren. Constantijn hield echter vast aan de Romeinse, heidense dagindeling. Deze vindt plaats te middernacht, circa 4 uur later. Wanneer de kerk van Christus in de 1e eeuw na Zijn dood verspreid werd over de wereld bestond deze uit Joden en mensen uit de volkerenwereld. De kerk hield de sabbat in grote waarde en voegde er de volgende dag (of etmaal) aan toe om de opstanding van Christus te herdenken. Na verloop van enkele eeuwen, toen het aantal Joden in de kerk verminderde en de christenen vermeerderden, ontstonden er grote verschillenden en disputen over de viering van de sabbat. Veel christenen wilden namelijk niet meer gelijk met de Joden Gods instellingen vieren. En omgekeerd de Joden ook niet. Na een lange geschiedenis heeft keizer Constantijn hier met een drastische maatregel een einde aan gemaakt.

Dit hoofdtijdperk van Christus wordt gekenmerkt door de uitbreiding van het Evangelie onder een groot aantal volken. Niet onder alle volken. Bovendien wordt het gekenmerkt door de ontzaglijke strijd die gevoerd werd door en tegen de heidense wereld. Wanneer de meeste beschaafde volken Christenen werden begon gelijk de strijd tegen de Rooms Katholieke machten in de kerk en onder de volken. Toen de landen de Reformatorische leer aannamen ontwikkelde er zich een zeer heftige strijd onderling, die ca. 5 eeuwen heeft geduurd. Ondertussen bouwde Christus Zijn kerk zoals Nehemia Jeruzalem opbouwde met in de ene hand het zwaard en in de ander hand de troffel. Dit hoofdtijdperk wordt getypeerd door de regering van koning David, die boordevol strijd is geweest. De regering van Salomo was een tijdperk van rust en vrede. Die tijd van zalige rust en vrede onder de regering van Vorst Immanuël wacht op het laatste **hoofdtijdperk**.

C. Het derde hoofdtijdperk van de Heilige Geest

Het 3^e hoofdtijdperk, is het tijdperk van *de Heilige Geest*. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat het werk van de Vader en de Zoon dan klaar is, juist het tegendeel. Hun werk wordt door de Heilige Geest gerealiseerd en uitgewerkt gedurende een groot aantal eeuwen. Maar dat 3e hoofdtijdperk mag met recht de naam van *tijd van de Heilige Geest* dragen, omdat de Geest dan in een veel ruimere mate wordt uitgestort en werkt als in de vorige eeuwen. De connectie met de vorige tijdperken ligt in het feit dat de Geest gezonden wordt van de Vader, verzoend in Zijn Zoon.

Omdat zo weinig over de Persoon en het werk van God de Heilige Geest gehoord wordt kan een korte toelichting herover misschien van pas zijn.

Ten 1^e. Als de Derde Persoon in het aanbiddelijke Wezen Gods, is Hij volkomen werkzaam, - om het menselijk uit te drukken, - in het eeuwige besluit en voornemen van de Drie-enige God om zondaren zalig te maken. Dit besluit is in de Raad van de Goddelijke Personen een oneindige nederbuigende goedheid.

Er is in het Wezen Gods een Eigenschap in elk van de Personen maar die zich het meest als het ware exposeert en tentoonspreidt in de Heilige Geest, namelijk de *Mededeelzaamheid*. Het hele werk van schepping en herschepping is het bewijs daarvan.

Ten 2^e was Hij met dit doel mede werkzaam in het scheppen van de wereld, en met name de mens. Deze Goddelijke daad, - hoewel die in zekere zin geen nederbuigende goedheid was, want Zijn scheppingswerk was hoogst volmaakt -, was toch echter een stap te doen buiten het Goddelijk Wezen. En daarin ligt een diepte van bewondering en aanbidding.

Het is niet minder een vrijwillige daad van de Heilig Geest in het Werk van de Herschepping na de zondeval. Om Zich te stellen onder het voornemen en gezag van de Vader en de Zoon om duivels kinderen te wederbarenden door Zijn Woord om met Christus in de dood over te geven om met Hem uit de dood op te staan en gezet te mogen worden in de hemel. Ook deze openbaring is het werk van de Geest opdat wij zouden weten de dingen die ons van God geschonken zijn en zo met bewustheid te mogen roepen: *Abba, dierbare Vader*. En deze Drie zijn EEN, in Wie de kinderen inbegrepen zijn, zoals Jezus bidt: *gelijk Wij één zijn*.

Ten 3e. Het is dus een onuitsprekelijke nederbuigende goedheid van de Heilige Geest dat Hij wilde afdalen in deze wereld die na de zondeval in het boze ligt. Hij wilde gezonden worden van de Vader en de Zoon; de woorden houden volgens de Bijbel een knechtelijke gestalte in. Wie kan dat verklaren? Afdalen namelijk in Zijn werk in mensen, in Zijn Woord wat Hij Zijn knechten openbaarde en inspireerde. De Bijbel te beschrijven werd gedaan met inkt en papier, maar Zijn werk was onzichtbaar, als een Rad in het midden van andere raderen.

Ten 4e. Onuitsprekelijk groot was de nederbuigende goedheid van de Geest om intrek te nemen in een zondige maagd, in Maria; geboren uit zondaren. Dit was een ongedwongen en

geheel Persoonlijk en vrijwillig werk van de Geest. En daaraan verbonden is het grote feit dat de Geest bij en op Jezus bleef, Die in de gelijkheid des zondigen vleses werd geformeerd en op deze aarde kwam en leefde. In deze gelijkheid des zondigen vleses - en dat Christus als Borg de oneindige schuld droeg van de gehele uitverkoren kerk, - te wonen, daarin is de Geest zoveel te meer te bewonderen, want Hij is de Heiligheid Zelf. De Geest bleef bij Hem, behalve bij de 3-urige duisternis onder de uitstorting van de volmaakte heilige rechtvaardige toorn van de almachtige God. Hij week enigszins naar de achtergrond. Dat blijkt uit de uitroep van Christus aan het kruis: *Mijn God, Mijn God, waarom hebt Gij Mij verlaten?* Christus als de Tweede Adam nam de plaats in van de Eerste Adam. Adam stortte zich met de hele mensheid in diepste Godsverlating. Hij zondigde ook tegen de Heilige Geest en Deze week van hem. Toen zei de Heere: *Mijn Geest zal niet in eeuwigheid twisten met de mens ... Toen berouwde het den Heere en het smartte Hem aan Zijn hart.* Gen. 6: 3 en 6. Deze Goddelijke smart én het gemis van Gods Geest moest Jezus boeten, zodat Hij bedroefd werd tot de dood toe.

Ten 5e. Die oneindige mededeelzaamheid van de Drie-eenheid werd getoond in de Doop van Jezus. Deze werd zichtbaar geopenbaard in Jezus als de Godmens, in de Heilige Geest in de gedaante van een duif en hoorbaar door de stem van de Vader. Jezus werd gedoopt in de Jordaan hoewel Hij het teken van het oude Verbond al deelachtig was, onderging Hij op bevel van Zijn Vader het nieuwe Verbondsteken in de doop, tevens als een onderpand van Zijn eigen dood, begrafenis en opstanding. De Geest daalde op Jezus neer en bleef op Hem, behalve tijdens de drie-urige duisternis en Godsverlating. Want die Duive kwam niet onder Gods toorn.

Hier ligt de grondslag van de Nieuwe Testamentische kerk in de mededeling van de Persoon van de Heilige Geest. Jezus werd gedoopt om alle Gerechtigheid te vervullen. Zijn kinderen worden gedoopt na belijdenis van zonde en van het geloof in Christus. Hierop volgt de doop – onderdompeling volgens het Grieks – en de Gave van de Heilige Geest, zowel Zijn Persoon als Zijn werkingen. In dit *bad der wedergeboorte en vernieuwing van de Heilige Geest*, Titus 2 vers 5, ligt onze ingang als kinderen in het koninkrijk der hemelen. Evenals Jezus' Zoonschap openbaar bevestigd werd door de Vader en de Geest

Ten 6e. Het is een buitengewone genade van de Heilige Geest dat Hij wilde afdalen op de Pinksterdag met Zijn Persoonlijke Inwoning en velerlei gaven. De kerk van Christus, collectief gezien, werd nu de erfgenaam van de Geest en het Evangelie, Efése2: 19-22 en 3: 6.

Openbaring 22 vers 1. *En hij toonde mij een zuivere rivier van het water des levens, klaar als kristal, voortkomende – Grieks: uitgaande als in strijd - uit de troon Gods en des Lams.* De Heilige Geest in betrekking tot Zijn Godheid gaat uit van de Vader en de Zoon en ook met betrekking tot Zijn zending als Middelaar tot de bruidskerk van Christus, zowel voor de Troon als hier beneden. Het water uit de troon van God en het Lam beeldt de Heilige Geest af. Zie ook Johannes Joh. 7: 37, 38. Joh. 14: 16, 17, 26. Joh. 15: 26. Joh. 16: 7, 14, 15.

De Heilige Geest met al Zijn zegeningen wordt zo overvloedig meegedeeld in het Paradijs van Christus, evenals de rivieren, (o. a. de Gihon) dat deden in het oude Paradijs om die te

bewateren. Zo ziet de beeldspraak op Schepping en Herschepping. In Openbaring 1 en 5 wordt gesproken over *het Lam in het midden van de troon met zeven ogen, zijnde de zeven Geesten Gods*. Hier wordt ons niet alleen meegedeeld dat de Geest alles werkt en ziet, maar ook dat Hij overal alles *meedeelt* wat Hijzelf wil.

Johannes spreekt dat er 3 Getuigen zijn op de aarde: *De Geest, het water en het bloed*. Een getuige vertegenwoordigt Zijn Zender en als Goddelijk Gevolmachtigde deelt Hij mee wat de Vader heeft besloten. Het water getuigt weer van de doop van Christus in de Jordaan en ziet gelijk op de opstanding en de zeer overvloedige werkingen van de Geest die zijn grondslag vindt in de bloedstorting van de Zoon van God. Wat een belangrijk sacrament is de doop als inlijving in de Kerk van Christus!

Ten 7^e. Wie kan bevatten of begrijpen, de oneindige nederbuigende goedheid, liefde, zorg, trouw en barmhartigheid van de Heilige Geest, om inwoning te nemen in een zondaarshart, het zij Jood of heidenvolken? Kan het dieper? Een mensenhart als de duivel in zijn beginsel. Uit de vader de duivel. En daarbij mogen we zeker wel rekenen, de buitengewone trouw dat de Geest niet wijkt nadat wij Hem zo dikwijls hebben bedroefd en tegengestaan. En dat Hij toch eeuwig bij Zijn beminde volk zal blijven die Zijn heilige Tempelen zijn geworden!

Ten 8^e. De tempelen van de Heilige Geest liggen wat het lichaam betreft bijna allen te verrotten in het graf en zijn tot stof en stank geworden. Is dat dan geen eeuwig wonder dat de Geest zal komen in al de Zijnen en hun lichamen zal opwekken, verenigen met de ziel en aller-heerlijkst doet blinken in sieraad en heiligheid als de Bruid van Christus? De Geest is nu een Onderpand van de toekomstige erve der heiligen in het licht. Dus zo zeker als degenen die Hem als Onderpand ontvangen, zo zeker zal Hij er zorg voor dragen dat deze gekochten met het bloed van Christus weer heilig en volmaakt bij de Vader gebracht worden. Deze dingen liggen in het besluit van de Almachtige en liggen verankerd in de Godsspraken van de Heilige Geest, gefundeerd in het lijden en de verheerlijking van de eeuwige Immanuël. Waarvoor een trouw en Drie-enig Verbondsgod eeuwig de eer zal ontvangen, zonder dat de verheerlijkte mens moede of zatheid kent. Waarom niet? Omdat de Geest eeuwig zal blijven invloeden met nieuw Goddelijk vernieuwend Leven.

Het is niet de bedoeling om hier een uitvoerige beschrijving te geven van **de heerlijke kerkstaat** die onze vaders hebben verwacht in dit derde hoofdtijdperk. Deze is beschreven in **Openbaring 20 vers 1-6**. Een zeer groot getal theologen en kinderen van God hebben geloofd in de letterlijke betekenis van het getal 1000 in Openbaring 20 genoemd. Sommigen zeiden dat het reeds gepasseerd is vanaf de Hemelvaart van Christus tot de tijd van de middeleeuwen, toen de duisternis in Gods kerk erg groot werd. Andere gelovige knechten en kinderen van God, geoefend in de Heilige Schrift en bedeed met een nauw genadeleven aan de Troon, hebben de 1000 jaren verwacht in de toekomst. Thans worden deze gelovigen door een predikant *dwazen* genoemd als ze die teksten *letterlijk* opvatten. Een predikant doet deze opmerking in het R.D. Hoe dit ook zij, óf op grond van de Schrift geloven, óf dat de door minder verlichting in de waarheid het niet durven geloven, de engel heeft het woord duizend zes keer achter elkaar uitgesproken in opdracht van de Heere Jezus Christus. Noch

de engel noch Christus mag ooit met de term *dwaas* worden benoemd. Weliswaar, wij zijn dwazen wie we ook zijn, wanneer we een verkeerde uitleg en interpretatie van de Schrift geven. En dit kom je bij alle soorten gelovigen tegen. Wij zijn allen schuldig, want wij kennen ten dele.

Dit laatste hoofdtijdperk van 1000 jaren vangt aan met de bekering van Israël als natie en het wereldwijd verspreide Jodendom. Zacharia omschrijft deze tijd in het 12e hoofdstuk met oosterse beelden uit zijn dagen. Deze hebben een zeer rijke betekenis voor onze tijd nu wij de aanvankelijke vervulling voor onze ogen zien voltrekken. *Doch over het huis van David en over de inwoners van Jeruzalem zal Ik uitstorten den Geest der genade en der gebeden; en ze zullen Mij aanschouwen, dien zij doorstoken hebben en zij zullen over Hem rouwklagen als met de rouwklage over een enigen zoon; en zij zullen over Hem bitterlijk kermen, gelijk men bitterlijk kermt over een eerstgeborene.* Zacharia 12: 10. Zie de dierbare preek van **Th. Boston** over deze tekst. Deze is te vinden op de site van de Gihonbron: theologienet.nl. Daarin maakt hij uitdrukkelijk verschil tussen de uitstorting van de Heilige Geest als een beginfase en onderpand van de veel grotere vervulling in de laatste tijd. Deze profetie wordt vervolgd in het 14e hoofdstuk waarin onder meer beschreven wordt in vers 16. *En het zal geschieden dat al de overgeblevenen van alle heidenen die tegen Jeruzalem zullen gekomen zijn, die zullen van jaar tot jaar optrekken om aan te bidden den Koning, den Heere der heirscharen en om te vieren het feest der loofhutten, enzovoort.*

We moeten goed letten op de uitdrukking: *ze zullen Mij aanschouwen*. Letterlijk werd dit vervuld toen Jezus gekruisigd werd, Joh. 19: 37: *Ze zullen zien in Welken zij gestoken hebben*. Letterlijk en lichamelijk zichtbaar zal het vervuld worden in de grote oordeelsdag, Openbaring 1: 7: *Alle oog zal Hem zien, ook degenen die Hem doorstoken hebben*. Zou het dan niet zo letterlijk en lichamelijk kunnen gebeuren als Christus Zich openbaart aan het Jodendom? Zeker wel. Precies zoals bij Paulus die Christus letterlijk zag toen Hij hem vanuit de hemel riep, Hand. 9:4-7. Misschien dat Paulus in deze zichtbare openbaring van Christus óók een voorbeeld was van hen die *dán* zullen leven. *Tot een voorbeeld van hen die in Hem geloven zullen*, 1 Tim. 1: 16. Veel vroeger en latere theologen hebben dit geloofd en beleden. Misschien dat de Heere Jezus Zich dan terugtrekt in Zijn hemelse residentie met een aantal opgestane martelaren en heiligen die dan zullen herleven. En dat Hij vandaar op een meer zichtbare wijze regeert en de overgebleven gelovigen, als koningen met Hem op aarde heersen, Openbaring 20: 1: 6.

Na de 1000 jaar volgt de allerlaatste fase in de wereldgeschiedenis staat in Openbaring, volgens Openbaring 20: 7-10. Een eindtijd van vreselijke verwarring, haat, afval en brutaal ongelooft.

In het hoofdtijdperk van 1000 jaar zal het grote scheppings- en onderhoudingswerk van de Vader en tevens Zijn zorg en instandhouding van de kerk helderder worden geopenbaard dan ooit tevoren. Het werk van Jezus Christus als Koning over Sion zal in zo'n heerlijke mate uitstralen, als nooit tevoren werd gezien. Het zal bestaan in het bekeren van onnoemelijk veel zondaren, in het leren, leiden en besturen van hen en in alles wat daarmee samengaat. De hoofdsteen van Zijn kerk is gelegd in Zijn opstanding en de stenen werden gelegd toen Hij Zijn werk voortzette in Israël na de Pinksterdag. Vele, vele stenen zijn op

dit fundament gelegd tot een sierlijke tempel. Dan in het ene land en soms weer in het andere land. In die grote dag zal de Hoofdsteen van het gebouw toegevoegd worden met de uitroep: *Genade, genade zij dezelve*. In Zacharia 4 : 7 wordt geprofeteerd dat Zerubbabel de hoofdsteen zal voortbrengen, dwz dat met het plaatsen van die steen de gevel van de tempel wordt voltooid en zo zal Zerubbabel de bouw van de tempel tot een goed einde brengen.

Helaas, nu ligt alles afgebroken. In grote delen van de wereld is Christus' kerk verminderd of geheel en al verdwenen. In andere delen is er een klein overblijfsel gelaten waar het licht nog op de kandelaar staat, maar het verwarmd heel weinig mensen in nieuw geestelijke leven. En op andere plaatsen is er misschien nog een religieuze ervaring, maar gevolgd door verdrukking, vervolging tot in de gevangenis en tot de dood toe. En zo blijft er een kwijnend oprecht overblijfsel over.

John Bunyan schrijft over de zeer donkere tijd voorafgaand aan de milde uitstorting van Gods Geest. "Er zal voor een tijd geen zichtbare, *lévende* kerk van Christus in de wereld zijn; wél een kerk, maar geen *lévende* kerk. Een kerk in puinhopen, maar niet in orde en regel. Evenals er een Christus was in het graf, maar geen *lévende* Christus. Toch zullen de poorten der hel haar niet geheel en al overweldigen, evenmin als zij Christus overweldigd hebben. Maar zoals de Éne deed zo zal de andere doen: herleven en weer opstaan, tot schande en verwoesting van hun vijanden. Ja, gelijk Christus, wat Zijn lichaam betreft, ná Zijn opstanding heerlijker was dan tevoren, zo zullen de Getuigen na hun opstanding geestelijker, hemelsgezinder en heiliger zijn in al hun wegen, dan ze voor hun dood waren. Opstandingen zijn altijd vergezeld met nieuwe toevoegselen van heerlijkheid; en zo zal de kerk van God in het laatste der dagen zijn, Openbaring 11." Bunyan: 'De verwoesting van de Antichrist', Al de Werken, deel II, blz. 233.

Maar dit zal niet altijd duren. De onbedrieglijke beloften van een trouwe Verbondsgod worden vervuld in het toekomstige hoofdtijdperk. Bunyan, die onvergetelijke ketellapper, heeft er gelovig en Schriftuurlijk over geschreven in zijn boek: *De eerste 10 hoofdstukken van Genesis verklaard*. Hij schrijft in hoofdstuk 2:

"De apostel maakt in Colossenzen 2: 17 van de Sabbat een schaduw van Jezus Christus: een schaduw van toekomstige dingen, maar het lichaam- of het wezen - is van Christus. ... De apostel bevestigt dit ook in Hebreeë 4: 4-11. *Er blijft dan een rust over – of het houden van een sabbat - voor het volk van God*. Welke sabbat zoals ik het opvat, het zevende duizendtal jaren zal zijn die onmiddellijk volgen nadat de wereld eerst zesduizend jaar heeft bestaan. Want zoals God 6 dagen in de werken van de schepping bezig was en op de zevende dag rustte, zal Hij in zesduizend jaar Zijn werken en voorzienigheid die deze wereld betreffen, volmaken. En zo zal Hij ook een einde maken aan de moeite en de reis van Zijn heiligen, met de last van de beesten en de vloek van de grond; en alles in rust brengen gedurende duizend jaren."

In dezelfde tijd verscheen de Geloofsbelijdenis van de Independenten, de 'Declaratie van Savoy', van 1658. Dit is het standpunt van de Independenten onder wie ook Dr. John Owen was.

"Wij verwachten dat in de later dagen als de Antichrist ten onder is gebracht, de Joden geroepen, en de tegenstanders van het Koninkrijk van Zijn geliefde Zoon gebroken zijn, de Kerk van Christus uitgebreid zal worden en gesticht door een vrije en overvloedige mededeling van licht en genade, zich verheugen zal in een meerdere rust, een vrediger en heerlijker staat in deze wereld dan zij ooit genoten heeft."

Samenvattend, mogen we geloven dat de Heilige Geest dan meer zal werken dan ooit tevoren. Hij zal velen wederbaren, bekeren en gelovig maken, sierlijk in de rechtvaardigmaking en heiligmaking met een levende hoop op de heerlijkmaking. Hij zal in een grote mate onder en in Zijn kerk wonen. In het Oude Testament was Zijn werk niet zo publiek maar wel zichtbaar, namelijk in de tempel door de Schechina. Deze wolk was een zichtbaar teken van de inwoning en werking van de Geest van God. Vervolgens wanneer Christus kwam en Zichzelf door de eeuwige Geest opofferde, werd de Geest werkzaam onder Joden en heidenen. In de toekomst is de Heilige Geest beloofd in een groter, ruimer en sterker mate. De belofte luidt: *want de aarde zal vol kennis des Heeren zijn, gelijk de wateren de bodem der zee bedekken*, Jesaja 11:9. Daarom noemden de oude godzalige Joden in de dagen van het Oude Testament en de apocriefe boeken, deze tijd *de nieuwe wereld van de Messias*. Omdat Hij dan als het ware een nieuwe hemel en nieuwe aarde zal scheppen. Niet letterlijk bedoeld zoals ná het eindgericht, maar zoals Jesaja zegt in hoofdstuk 65 vers 17: *Want zie, Ik schep nieuwe hemelen en een nieuwe aarde en de vorige dingen zullen niet meer gedacht worden en zullen in het hart niet opkomen*. In het vervolg van dit hoofdstuk toont Bunyan glashelder aan, dat dit plaatsvindt op deze aarde. Dit is het kenmerk van een nieuw hoofdtijdperk: het *herschepend werk van de Heilige Geest*. Heel duidelijk wordt het beschreven in Openbaring 21: 5, 6. *Zie, Ik maak alle dingen nieuw. Het is geschied. Ik ben de Alfa en de Omega, het Begin en het Einde*. Alle voorbereidingen, alle voorbereidende werken op aarde zijn geschied. De beloften zijn vervuld die op deze tijd betrekking hebben. Ik maak alle dingen nieuw; de woorden hebben dezelfde inhoud als die de Vader uitsprak bij de voltooiing van de schepping. En die de Zoon uitsprak aan het kruis. Nu spreekt God deze woorden uit om aan te tonen dat Zijn Geest door Christus de laatste herscheppende werkingen op aarde gaat realiseren. Uit de context blijkt dat deze beloften in Openbaring 21 aanvankelijk worden vervuld op aarde maar een oneindig diepere betekenis krijgen in het nieuwe Jeruzalem na het laatste oordeel.

Wij moeten goed realiseren dat de 3 hoofdtijdperken gerelateerd zijn aan de Drie heilige Personen. Deze zijn in de Schrift zijn geprofeteerd, maar dikwijls onder oude beelden van de oosterse mystiek, liever gezegd van de Bijbelse levensgewoonten bekendgemaakt. En op het gebied van de verborgen heilgeheimen is de mens van nature geneigd tot minimaliseren, omdat hij zelf minuscuul klein is vergeleken bij deze zaken. Dat wil niet zeggen dat verkleinen altijd zondig is, maar het toont dat wij een klein, eindig verstand en zeer klein begrip hebben van de verborgenheden van God. Het is voor ons bekend dat ziel en lichaam een eenheid zijn en dat de ziel ons gehele lichaam bestuurd of vervuld. Zo vervult de Geest

van God de gehele schepping. En deze schepping bestaat niet alleen uit de mensheid maar ook uit de talloze miljoenen geesten die God heeft geschapen. Wij weten van deze geschapen geesten zo weinig. God heeft het om wijze redenen ook veel verborgen gehouden. De eerste keer dat we van geesten lezen is in Genesis 3: 24. *De Heere dreef de mens uit en stelde cherubs tegen het oosten van de hof van Eden.* Paulus schrijft dat deze verborgen geestenwereld veel groter en meerder is dan de Heere heeft geopenbaard. Hij schrijft er heel summier over. Bijvoorbeeld in Colossenzen 2: 16. *Want door Hem zijn alle dingen geschapen die in de hemelen en die op de aarde zijn, die zienlijk en die onzienlijk zijn, hetzij tronen, hetzij heerschappijen, hetzij overheden het zijn machten, alle dingen zijn door Hem en tot Hem geschapen.* Al deze tronen, heerschappijen, overheden en machten zijn zowel zichtbaar als onzichtbaar. Er staat in Eféze 6: 12. *Want wij hebben de strijd niet tegen vlees en bloed, maar tegen de overheden, tegen de machten, tegen de geweldhebbers deze wereld, der duisternis dezer eeuw, tegen de geestelijke boosheden in de lucht.* Behalve deze gevallen soorten schepsels zijn er ook de goede Engelen, die ons in deze strijd bijstaan en beschermen. Goede geestelijke overheden, machten, en geweldigen in de lucht, nl. het heelal. Deze boze en goede geesten zijn als het ware zonder limiet of einde, dat wil zeggen voor ons ontelbaar in aantal en in krachten en machten. De ene orde is ook groter en hoger dan de andere. In het rijk van de geesten zijn immers afzonderlijke ordeningen van bestaan met verschillende niveaus. Zoals er een veelheid van mensen in de zichtbare wereld zijn, is dit een afspiegeling van de veelheid van verschillende niveaus in de wereld der bozen en goede geesten. Hierin komt de grote Schepper openbaar in Zijn wijsheid en macht, hoewel het voor ons onzichtbaar is. God is verborgen en zo ook al wat verborgen is in onze ogen. Dus, nogmaals, geen enkele menselijke gedachte kan Hem bevatten noch Zijn werken. En zeker niet in de hogere geesten werelden. En zoals God verborgen is in Zijn personen en werken voor de mens zonder de openbaring van Zijn Heilige Geest, zo tart Hij eigenlijk daarmee al ons menselijk kennen en vermeende wetenschap. *Bij wie dan zult gij God vergelijken, die Ik gelijk ben?* Jes. 40: 25.

Maar dit is wel zeker, zoals de goede geesten Hem kennen omdat ze volmaakt gebleven zijn in Zijn schepping, zo leert de diep gevallen mens door Zijn Woord zijn Schepper weer opnieuw kennen. Maar we mogen er bij zeggen wat Job zei: *welk een klein deeltje van Zijn vermogen hebben wij verstaan?* Hieruit kunnen wij veronderstellen, dat de verborgen goddelijke werken in het rijk van de natuur, in de geestenwereld en ook het koninkrijk der hemelen op aarde, in deze 1000 jaar veel meer worden geopenbaard dan nu. God stelt ze dan in Zijn eigen licht. En dat zal genoeg zijn om onze Schepper en eeuwige verlosser en Zaligmaker, ja om de eeuwige trouwe Drie-enige Verbondsgod te aanbidden en te verheerlijken. W. á Brakel schreef hierover in de *Redelijke Godsdienst, het derde deel*. Hij eindigt met de uitroep: *wie zal leven als God dit doen zal?* En wij mogen er aan toevoegen: wie zal het overleven als God komt voorafgaande aan deze heerlijke zaken, om Zijn geweldige gerichten en oordelen te voltrekken op aarde? Zie Openbaring 19 waar de volle werkelijkheid wordt beschreven! *Behoud ons, o Heere, om Uws Naams wil!*

2. DE SABBAT ALS EEN SCHADUW IN DE WET VAN MOZES

1. Typologie

De sabbat is het vierde gebod in de Wet van Mozes. De complete wet van Mozes bestaat uit de morele wet die eeuwigdurend is, de ceremoniële wetten betreffende de godsdienstbeleving en de burgerlijke wetten. De ceremoniële wetten zijn typen of schaduwen van Evangelieregels en personen in het Nieuwe Testament. Om dit te kunnen begrijpen is het nodig om de leer van de typen goed te verstaan.

Typologie is een term die wordt gebruikt om een bepaald soort zaken en personen uit de Bijbel op te vatten als met belangrijke en in zekere zin verborgen betekenis voor later tijden. Het woord 'type' komt van het Griekse *tupos*. Het betekent 'voorbeeld'. In het Hebreeuws wordt het woord *másjál* (gelijkenis, voorbeeld) gebruikt. Als het een type is die door onze zintuigen een waarneembare zaak of persoon is, spreekt men ook wel van **zinnebeeld** of *zinneprent*. Een *type* is een voorafbeelding, of voorafschaduw, of *vóórbeeld*, parallel aan een (toekomstige) zaak of persoon. De afgebeelde zaak of persoon heet *anti-type* of *tegenbeeld*. De Bijbelse typologie of *voorbeeldenleer* handelt over bepaalde Bijbelse personen en gebeurtenissen van een voorafgaand tijdperk die dienen als voorbeelden voor een latere tijd. In het bijzonder gaat het om personen en zaken (dingen, gebeurtenissen) uit het *Oude Testament*, die een voorafbeelding zijn van personen en zaken in het *Nieuwe Testament*. Dikwijls spreekt men van een schaduw of, schaduwachtige zaak die in het Oude Testament wordt genoemd, maar in een veel heerlijker inhoud in het Nieuw Testamentisch parallel. Zó spreekt Paulus van de ceremoniële wet van Mozes als een *schaduwdienst*, Hebr. 10: 1. De godgeleerden verstaan door een type meestal een afbeelding, schilderij of aftekening van toekomstige zaken zoals de ceremoniële plechtigheden, daden en ook de geschiedenissen in het Oude Testament die op Christus zagen. Zie Joh. Bierman, *Mozes en Christus*, (Utrecht 1701) in de inleiding.

In de leer van de typologie spreekt men ook over een **allegorie**. Dit zijn zedelijke of geestelijke uitleggingen van een gebeurtenis die verder gaan dan de letterlijke verklaring. Allegorische uitleg in strikte zin is de zedelijke of geestelijke uitleg van aardse personen. Typologische duiding legt het verband tussen het beeld, een gebeurtenis, zaak of persoon in het verleden, en het latere tegenbeeld, dat het beeld *vervult*.

Niet alleen het Oude, maar ook **het Nieuwe Testament** bevat typen. Vooral zien we daar de **uitleg** over de typen en ceremoniën uit het Oude Testament. Adam wordt een voorbeeld (Gr. type) van Christus genoemd. Rom. 5:14. Paulus gebruikt, 'type' 'voorbeeld' in de Hebreeënbrief. De priester-koning Melchizédek wordt aangewezen als type van de Christus. Nergens wordt de vervulling en uitleg van de ceremoniën uit de Wet van Mozes zo uitvoerig beschreven als in de brief aan de Hebreeënen. Heel het boek van Openbaring bevat vanaf hoofdstuk 4 tientallen typen uit het Oude Testament die een profetische inhoud hebben en worden vervuld na deze openbaring aan Johannes.

Wij gebruiken ook het woord teken of voorbeeld voor een '*waarschuwend voorbeeld*', zoals het wordt gebruikt: *opdat wij niet in hetzelfde voorbeeld van ongelovigheid zouden vallen*. 1 Kor. 10: 6, 10, 11. In vers 6 van 1 Kor. 10 spreekt Paulus over: *deze dingen zijn ons tot voorbeelden geschied*. In vers 11 wordt een bijwoordelijke vorm gebruikt: *tupikoos*, dus:

voorbeeldelijk, als een voorbeeld. Hebr. 4 : 11b: “opdat niet iemand in hetzelfde voorbeeld der ongelovigheid valle.”

Een type kan ook een *teken* betekenen, (een zichtbaar bewijs) zelfs een litteken. Thomas zei: *Indien ik in Zijn handen niet zie het teken der nagelen zal ik geenszins geloven*. Hier wordt dus een litteken bedoeld. Er zijn onder het Oude Testament ook dikwijls bepaalde *tijden* die een afschaduwing zijn van de tijdperken onder het Nieuwe Verbond. In dit opzicht moeten wij voorzichtig zijn om een tijdperk genoemd in het Oude Testament, niet altijd letterlijk op te vatten in het Nieuwe Testament. Een bewijs hiervan is bijvoorbeeld, dat de tempel onder koning Antiochus 3 1/2 jaar werd verwoest, Daniël 12. In Openbaring 11: 2 en hfd. 12 wordt diezelfde tijd berekend naar 1260 dagen, wat volgens een soortgelijke verklaring van Ezechiël 4: 4, 5 *jaren* betekenen. Soms is het getal of tijdsaanduiding wel letterlijk. Bijvoorbeeld, Jona was 3 dagen en 3 nachten in de buik van de vis, *also moet de Zoon des mensen 3 dagen en 3 nachten verblijven in het hart der aarde*. Matth. 12: 40. Dit moet letterlijk opgevat worden. De discussie om de gedeeltelijke nachten en dagen in te krimpen tot 2 nachten en 2 dagen van totaal 36 uur, laten we hier buiten beschouwing. Vooral in de historie van het volk Israël komen letterlijk jaren in het voorbeeld, dikwijls overeen met bepaalde perioden in de vervulling. In Psalm 95 wordt gesproken over Israël dat het volk zich 40 jaar heeft verhard tegen de Heere. Ze werden gestraft met de dood, allen van 20 jaar en daarboven. In Hebreeën 4 staat een reflex naar de 40 jaar vergeleken met de verharding onder de Evangelieprediking. De tijd vanaf de dood van Jezus tot de verwoesting van Jeruzalem, waarbij miljoenen doden vielen, was ook 40 jaar.

Wij moeten nauwkeurig letten op de verschillende betekenissen van de woorden zowel in het **voorbeeld als in het tegenbeeld**. Neem bijvoorbeeld de *koperen slang*. Johannes 3: 14 wordt gezegd dat die in opdracht van de Heere door Mozes op een staak werd verhoogd boven de aarde. *En zoals Mozes de slang in de woestijn heeft verhoogd, zo moet de Zoon des mensen verhoogd worden, opdat ieder die in Hem gelooft, niet verloren gaat maar het eeuwig leven heeft*. Joh 3:15 Zo moest Christus het tegenbeeld van die slang verhoogd worden aan het kruis. Een slang is door God vervloekt. Deze slang vertegenwoordigde de vloek op de overtreding van de wet, waarvan Mozes een dienaar was. Zien wij nu op het doel van die oprichting zowel in het voorbeeld als het tegenbeeld dan doen er direct grote verschillen van reden en zaken voor. Want de Israëlieten, wilden ze van hun slangenbeten genezen worden moesten met hun natuurlijke ogen op die slang zien. Het vroeg wel *geloof* van hen in de belofte die Mozes in de Naam van de Heere sprak, om niet te zien op de slangen om hen heen, maar op te zien naar de opgerichte slang! In het tegenbeeld moeten de gelovigen op de gekruiste Christus met de ogen des geloofs zien, teneinde zij van de beten van de helse slang mogen worden genezen. In het voorbeeld is nooit zoveel heerlijkheid als in het tegenbeeld. Onbegrijpelijk: *Christus werd een vloek*, Galaten 3:13. Het verschil is: de 1e Adam bracht door zijn overtreding het gehele menselijk geslacht onder de vloek. Rom. 5. Maar de 2e Adam verlost niet allen, alleen een groot aantal uit het gevallen mensdom. Echter, Hij verlost wel allen die bij Hem behoren, gelijk de eerste Adam allen die bij hem horen, heeft gebracht onder de vloek. Dus het verschil is niet: allen onder de vloek, maar slechts een groot aantal verlost. Maar er is overeenkomst: door de misdaad van één, heerst de dood. Door de genade door Eén, heersen de rechtvaardigen. Vers 17. En vers 18: gelijk door één misdaad de schuld over allen (die bij Adam horen) is gekomen, also ook door één rechtvaardigheid komt de genade over allen (die bij Christus horen). Dus het gaat niet om het verschil, maar om de overeenkomst tussen de eerste en de tweede Adam. Beiden zijn in

hun werk van betekenis voor degenen die bij hen horen. Zó is het dan helemaal waar, dat er in het tegenbeeld meer heerlijkheid is dan in het voorbeeld!

Wij moeten er ook op letten als enige zaak of persoon een voorbeeld van een andere zaak of persoon afbeeldt in het Nieuwe Testament, behoeven juist niet alle dingen die in het voorbeeld zijn óók vervuld te worden in het tegenbeeld. Bijvoorbeeld, de zwakheden en zonden van heiligen die typen van Christus waren, kunnen nooit Christus die geen zonde ooit gekend of gedaan heeft worden toegeschreven. Echter zijn er vele dingen geweest in de hogepriesters onder de wet die wel op Christus de grote Hogepriester van toekomstige goederen konden worden toegepast. Zie Hebreeën 5 vers 3 en 7 vers 24 en 25. Personen zoals de hogepriester waren met schuld en zonden beladen, niet alleen van zichzelf maar ook enigmater van het volk. Deze schuld werd de hogepriester in zekere zin toegerekend omdat ze het volk vertegenwoordigden. In dit opzicht waren zij type van Christus de grote Borg van al Zijn schuldig volk.

Ook moeten wij de beschreven voorbeelden niet al te ver uit elkaar trekken. Het is net zoals een schilder een portret maakt. Hij trekt niet één lijn tevergeefs. Zo is er ook in het tegenbeeld niets wat tevergeefs beschreven is, maar het wordt niet altijd in het juiste geestelijk licht gezien omdat onze kennis zeer beperkt is. Neem bijvoorbeeld de afkomst van Melchizédek, Hebreeën 7. Christus wordt *een gelijkenis genoemd van Christus*. Hebr. 7: 15. Dat kunnen wij niet op allerlei bijkomende zaken toepassen. Melchizédek *was zonder vader, zonder moeder, zonder geslachtsregister*, enz. Dit is geen beschrijving van Melchizédek als type van Christus, de apostel noemt hier de feiten die op Melchizédek van toepassing zijn. Dan in vers 13: *Hij op Wie deze dingen gezegd worden behoort tot een andere stam...* En Paulus noemt de zonen van Levi, *die nog in de lenden van Abraham waren*.

Ook moeten we erop letten dat de vervulling van typen en voorbeelden in het Oude Testament deels op Christus kunnen slaan en deels op Zijn gemeente. In het voorbeeld van Abraham en Izak lezen wij, dat er een ram in plaats van Izak moest geofferd worden. Izak was een voorbeeld van de kerk die doodschuldig is in de ogen van God. De ram beeldde Christus af als het Lam van God wat de zonde der wereld wegdraagt.

3. DE SABBAT EN DE DAG DES HEEREN IN HET NIEUWE TESTAMENT

a. De sabbat een altijddurende scheppingsordinantie

De stam is sjabbat (Hebreeuws: שַׁבָּת), of **sabbat**. In het Hebreeuws komen de volgende woorden voor die van de stam שַׁבָּת sabbat zijn afgeleid. Het getal 7 en de rust na de schepping werd gelijktijdig ingesteld. Sabbat komt ca 115 keer voor in het Nieuwe Testament; 7 keer de sabbatdag.

Sjabet = zeven, 7

Sjwie'i = zevende

Sjaboea = weekreeks van 7 dagen

Sjabbat = rust

Sjabbaton = een sjabbat der sjabbatten; een volledige rustdag. Exod. 16: 23, 31. Ex. 31: 15, een heilige rustdag of *sabbat der sabbatten*

Sabbathai = op Sabbat geboren, Ezra 10: 15

Sèbèt = ophouden, eindigen, volbrengen, voltooiën, volmaken, rusten. Als deelwoord *gerust*, Gen. 2:2 en 3. Ex. 16:30.

Grieks: sabbatismos, leenwoord vanuit het Hebreeuws. Letterlijk betekent het: *het vieren, of heiligen van de sabbat*. Muller, Grieks woordenboek.

Griek: Sabbaton. Meerv.: sabbatôn 26 keer in het N.T.

De Babyloniërs kenden een rustdag, sjappatoe genaamd. Mogelijk een leenwoord vanuit het Hebreeuws in het Aramees

Noors: Lördag, zaterdag, ziet op kerkelijk gebruik

Sabbat heeft dezelfde stam als ons woord rusten; of andersom. We zouden kunnen vertalen: de *rust*-dag als zelfstandig naamwoord. Dr. J. Owen vertaalt Gen. 2 :2, *God sabbatiseerde* (= rustte, heiligde) *de sabbat*. Hetzelfde woord als telwoord, wordt als *zeven* vertaald. Zeven is het oude en als godsdienstig geëerde getal bij de volkeren op aarde geweest. Zij hebben hun tijd ingedeeld door weken van het begin, zover ons bekend. Hoewel er na de zondvloed door een verregaand verlies van oorspronkelijke instellingen, bij een aantal stammen ook dit kernbegrip verloren ging. In het eerste hoofdstuk van Genesis is *zeven* een kernbegrip. Johannes gebruikt in de Openbaring, het laatste Bijbelboek vaak dit getal, zoals in het 1ste hoofdstuk: de zeven Geesten van God, zeven gemeenten, de zeven sterren, de zeven voorgangers, de zeven kandelaars, zeven engelen; en vervolgens zeven zegelen, zeven fiolen of reukschalen, zeven bazuinen. Opmerkelijk is de zevende stamvader vanaf Adam; Henoch, Gen. 5:24 en Judas 14.

Na de scheppingsordinantie lezen we niet opnieuw van een uitdrukkelijk gebod *om de zevende dag te onderhouden naar het voorbeeld van God*. Wellicht mogen we aannemen dat deze dag ook onderhouden is. Want de Heere heiligde en zegende de sabbat. Voor wie was dat nodig? Voor engelen? Nee voor de eerste mensen. Deze oefenden immers ook een offerdienst wat blijkt uit het offeren van Abel en Kain. Heel opmerkelijk staat er van Seth, een derde genoemde zoon van Adam: *Toen begon men de Naam des Heeren aan te roepen*.

Gen 4:26. Dit is geen uitdrukking van het verborgen gebed. Deze uitdrukking wordt in de Bijbel dikwijls gebruikt voor openbaar en gemeenschappelijk gebed.

We moeten er zeker aandacht aan geven dat *de 10 geboden ingeschapen zijn in de mens*. **Ireneus** stelt de eeuwige duur ervan vast en maakt ze tot toets van het christelijke karakter. Hij zegt: "Want God heeft hen (de Joden) in den beginne gewaarschuwd door middel van natuurlijke geboden, die Hij van den beginne in de mens had ingeplant, dat is, door middel van de Decaloog –10 geboden- (welke, als iemand deze niet waarneemt, hem de zaligheid ontnemt), en meer eiste Hij niet van hen." Ireneus tegen ketterijen, boek 4, chapt. 15, sec.1.

De tijds indeling van dag, week, maand en jaar rusten op de Schepping. De dag liep van zonsondergang tot zonsondergang. Mozes zegt: *Het was avond geweest en morgen geweest*; de eerste dag, = etmaal. De eerste volken tot de tijd van de verstrooiing op aarde tijdens de torenbouw van Babel, hielden deze indeling vast. Oorspronkelijk noemden de mensen de dagen van de week naar hun scheppingsgetal. Het jaar begon met de herfst, ongeveer september. Na de verstrooiing vervielen de Bijbelse normen en waarden door Noach en zijn familie overgedragen aan de volgende geslachten. Allen die de Hebreeuwse taal niet kenden, gaven de dagen, enz. andere namen. De Romeinen noemde de eerste dag Zondag. De mensen waren van God afvallig geworden en begonnen de zon te aanbidden. Het jaar begon op 1 januari.

b. De sabbat gegeven aan de Joden

De Joden waren aan verscheiden **maandelijkse sabbatten** gebonden. 1. Zij moesten het begin van al hun maanden, op de nieuwe maan, de Heere heiligen (Num. 10:10 en 28:11). 2. In het bijzonder moesten zij de eerste dag van de zevende maand, - voor hen het *burgerlijk* nieuwjaar - de Heere heiligen. Dit heette een rust en een gedachtenis des geklanks (Lev. 23:24-25, vergeleken met Num. 29:1).

De vijftiende dag van de eerste maand van het *kerkelijk* jaar (Lev. 23:6-7), de laatste dag van het Paasfeest (vers 8), de eerste dag van de zevende maand (vers 24), de tiende dag van de zevende maand (vers 34-35) en de achtste dag van het feest der loofhutten (vers 36).

De kroon op de sabbatdag was dat de Heere Israël gebod bij de Sinaï, de *zevende dag* ernstig en nauwgezet te onderhouden. Er zijn beroemde theologen die schreven dat toen pas *voor het eerst de sabbat* werd ingesteld. Dit wordt nog geaccentueerd doordat de Heere geen manna schonk, *want de Heere heeft die dag geheiligd*. Exodus 16: 29. Alsof dit - volgens hen - de eerste keer was dat er een sabbatdag was om godsdienst te betrachten! Dit Goddelijk gedenkteken was tegelijk Gods verbond met Israël. Zie voor de herhaalde instelling Exodus 32: 12-17. Zo sprak God op de Sinaï.

En de heilige Wetgever, als *de Heere van de sabbat* sprak bij Zijn afscheid van Israël een gebod ten gunste van de altijd blijvende heiligheid van de sabbat in Matt. 24:20: "*Bidt dat uw vlucht niet geschiede des winters, noch op een sabbat.*" Christus voorzegt 40 jaar van tevoren de vlucht van Zijn apostelen en gelovige Joden uit Jeruzalem en Judea, vlak vóór de totale verwoesting, Matth. 24:16: *Laten dan wie in Judea zijn, vluchten naar de bergen*. Nu, deze uiteindelijke verwoesting van Jeruzalem vond plaats en daarmee de beëindiging van het Joodse godsdienststelsel in de tempel in jaar 70. Dit vond plaats ná de oprichting van de

christelijke bedeling van de Dag des Heeren. Toch ligt in deze woorden van onze Heere duidelijk opgesloten, dat zelfs tóen de christen-joden nog verplicht waren om de sabbat te vieren. Enkele theologen menen *dat Jezus dit zei om geen aanstoot te geven*. Wel, als Jezus *de grote Heere en Wetgever van de sabbat*, zó nauwkeurig toeziet, dat de christen-joden geen aanstoot geven aan hun broeders op de sabbat, hoe strikt verwacht Hij dan van hen dat – christenen uit Jood en de volken – moesten reageren op de dag zelf?

Sommige theologen zien in de achtste dagen in de Wet voorgeschreven als *een schaduw of heenwijzing naar de achtste dag tijdens het Nieuwe Testament*. Zij onderzoeken of de sabbat die vanaf het begin van de schepping ingesteld is, wel ooit door de Heere afgeschaft werd. En ook in die zin, of de achtste dag, dus de zondag, mag of moet worden gevierd aansluitend zoals men de sabbat vierde, volgens de Bijbelse kalender. Alleen met dit verschil dat de offerdiensten en alles wat erbij behoorde, niet meer mag worden gepraktiseerd omdat deze vervuld zijn in Christus. De langzaam groeiende afkeer van de sabbat in de oude Christelijk kerk, is mede ontstaan uit haat jegens de Joden en andersom. Zij hadden toch Christus gedood?

c. De samenkomsten van de eerste gemeenten, bestaande uit Joden en Christenen uit de volken

De apostelen en de discipelen onderhielden de Thora, hoewel ons niet bekend is in welke mate. Ze onderhielden uiteraard de sabbat als Goddelijk gebod. *En op de Sabbatdag rustten ze naar het gebod*. Op de sabbat kwamen de apostelen en de discipelen in de tempel of in de vele synagogen in het land. De bijeenkomsten van Joden die in de Messias geloofden vonden niet alleen op de eigenlijke sabbat plaats, maar ook daarna zodra men de Dag van de opstanding van Jezus begon te vieren; wanneer de zon ondergegaan is. De eerste dag van de week begon volgens de Bijbelse kalender op zaterdagavond (volgens Romeinse tijdrekening). Op de eerste dag der week, - dat kan al op zondagsavond geweest zijn, - kwamen de discipelen bijeen, Hand. 20:7. Deze conclusie kunnen we hieruit trekken, dat Paulus zijn rede uitstreckte tot de middernacht die volgde op het einde van de sabbat, dus zaterdagavond heel laat. Dat betekent dus niet de andere maandagavond. Paulus vertrok de andere morgen, dus maandag de eerste dag van de week; deze eindigde bij zonsondergang volgens de Joodse kalender.

Paulus was gewend om altijd eerst naar de synagoge te gaan op sabbat. In Hand. 13:43 zien we dat als de synagoge uit is, Paulus verder spreekt met de Joodse gelovigen in de Messias. In Hand. 13:44-50 blijkt dat op de sabbat de hele stad samenkomt, zowel Joden als heidenen. Voor die heidenen was er geen plaats, dus Paulus en Barnabas moeten vertrekken. Waarschijnlijk is de bijeenkomst van Joden en heidenen niet in de synagoge geweest maar na afloop op zaterdagavond. Dán begon de eerste dag van de week.

Tijdens de apostelvergadering in Handelingen 15 wordt duidelijk beschreven waaraan de gelovigen uit het heidendom zich moesten houden. Op de 'Synode' is geen gebod over de Sabbat. Het was niet nodig. Uit het verslag van de vergadering blijkt niet dat er toen vragen over de sabbat waren. Er wordt ook geen bevel uitgevaardigd om *de Dag des Heeren* te

vieren. Dit was nog in de vrijheid van de gelovigen. Deze 'Synode' vond plaats in 48 na Christus, 18 jaar na de uitstorting van de Heilige Geest. In het volgend hoofdstuk 16: 13 ging Paulus op sabbat naar de rivier waar de vrouwen samenkwamen. Een heel vruchtbare dienst volgde er.

Een volgende richtlijn voor de sabbat vinden we in Kolossenzen 2: 16, 17 *"Dat u dan niemand oordele in spijs of in drank, of in het stuk des feestdags, of der nieuwe maan, of der sabbatten; welke zijn een schaduw der toekomstige dingen, maar het lichaam is van Christus."* Paulus spreekt de heidenen aan, *gij, die eertijds vervreemd waren, en vijanden door het verstand in de boze werken, en die nu ook verzoend zijn* (Kol. 1:21). Die gelovigen uit de volken zijn niet minderwaardig, in tegendeel; ze zijn in de Heere Jezus volmaakt, en door de doop *na belijdenis van zonden* ook besneden, vers 10-12). In die zin dat ze de *betekenis van de besnijdenis* nu deelachtig waren door de doop. Onderwerpeijk is Christus besneden en de gelovigen in Hem als hun Hoofd. Onderwerpeijk is dit een aflegging - niet van de voorhuid – maar van het leven in de zonde en de wereld. Deze aflegging van het oude leven in de zonde word genoemd de *besnijdenis van, of door Christus*. Thans heeft de besnijdenis een nationaal karakter in Israël. De heidenen hoefden zich niet te houden aan de Joodse cultus, de godsdienstplechtigheden en ceremoniën, want deze zaken waren een afschaduwing van Christus en Zijn Evangeliedienst. De sabbatdag zelf was, is en bleef een Goddelijk, duidelijk kenbare inzetting vanaf de schepping en werd weer vernieuwd bij de Sinaï.

1 Korinthe 16: 2 staat ... *legge een iegelijk van u iets bij zichzelf weg*. Letterlijk staat er in het Grieks: *Op een der sabbatten, legge enz.* Dat kan vertaald worden: *op een dag der week, enz.* De Statenbijbel leest: *Op elken eersten dag der week, enz.* Onpartijdig vertaald luidt het: dat men *op een dag in de week, enz.* Er is geen sprake van de sabbat of van godsdienst op de Zondag, de eerste dag van de week. Wanneer de praktijk van godsdienstoefening op de zondag is begonnen, is niet met zekerheid te zeggen. Het blijkt uit nagelaten geschriften van Ignatius, dat de eerste christenen de sabbat en de zondag allebei onderhouden hebben.

Eerste dag der week, de Dag van de Opstanding

Matth. 28:1. De vrouwen gingen uit Jeruzalem ... *tegen de eersten dag der week*. Grieks: *een [dag] der sabbatten*. Dit is een Bijbelse uitdrukking. De eerste dag werd genoemd naar de eerste scheppingsdag, waarin God het licht schiep. De Joden achtten de sabbat als het hoofd van de dagen, omdat de Heere die gezegend en geheilgd heeft. Het gebruik van meervoud – sabbatten - kan zien op een Bijbelse gewoonte om de gehele sabbatdagenreeks in beschouwing te nemen. Het zijn dus het sabbatten (m.v.) die de weekdagen reguleren.

De dag des Heeren in Openbaring 1 vers 10

Zeventien keer wordt 'dag des Heeren' in de profetieën van het O.T. als *oordeelsdag* en niet als een dag van verlossing beschreven. Jesaja 2:12 Jesaja 13:6 Jesaja 13:9 Jesaja 34:8.

Ezechiël 30:3 Joël 1:15 Joël 2:1. Joël 2:11 Joël 2:31. Joël 3:14. Amos 5:18 Amos 5:20 Obadja 1:15 Zefánja 1:7 Zefánja 1:14 Zefánja 2:2 Maleáchi 4:5

De dag of tijd van verlossing luidt meestal: *Te dien dage*, enz. Jes. 10: 20, Jes. 11: 11. Jes. 12:1. Amos 9: 11. Ezech. 48: 35. Zach. 14: 20. Joh. 14: 20

In al de 17 teksten staat de *dag des Heeren* in het kader van een oordeelsdag over Israël of de volken beschreven. Tot slot: Maleáchi 4:5 *Zie, Ik zend ulieden den profeet Elía, eer dat die grote en die vreselijke **dag des HEEREN** komen zal.*

In het Nieuwe Testament wordt met de dag des Heeren een gericht over Jeruzalem en de hele tempeldienst geprofeteerd, óf over de dag van het laatste oordeel. Handelingen 2:20. 1 Thessalonicenzen 5:2. 2 Thessalonicenzen 2:2. 2 Petrus 3:10 *Maar de **dag des Heeren** zal komen als een dief in den nacht, in welken de hemelen met een gedruis zullen voorbijgaan, en de elementen branden zullen en vergaan, en de aarde en de werken die daarin zijn, zullen verbranden.*

Dat brengt ons tot de vraag welke dag Johannes bedoelt als hij schrijft: 'En ik was in den geest *op den dag des Heeren*'. Grieks: *εν τη κυριακη ημερα*; *op een des Heeren dag*. Openbaring 1:10. En Openbaring 16:14 ... om die te vergaderen tot *den krijg van dien groten dag des almachtigen Gods*. Deze laatste tekst verklaart zichzelf: ... *den krijg* ... Een gerichtsdag.

Enkele van de vroegste kerkvaders, Ignatius, Justinus Martyr, Clemens van Alexandrië, Tertullianus, enz. gebruiken de uitdrukking, *de eerste dag van de week*; dus wat wij de zondag noemen. Ze schrijven dat *de dag des Heeren* hier voor de eerste keer in Gods Woord gebruikt wordt in de betekenis die nu in het christendom wereldwijd traditioneel is.

In het vervolg van deze beschrijving poog ik aan te tonen uit sommige kenners van de geschriften van de kerkvaders, dat deze niet altijd goed vertaald worden. Zie de Brief van Ignatius, verderop. Hoe dit ook zij, de naam *dag de Heeren* past bijzonder voortreffelijk op de 1ste dag van de week of Johannes dat bedoelde of niet.

En toch, met respect voor andere visies, komen we tot een voorzichtige mening dat de woorden van Johannes ... *in den geest op den dag des Heeren*, in het licht van de andere teksten die spreken over de *dag des Heeren*, een oordeelsdag kan betekenen, of de aankondiging ervan. Net als de Opstandingsdag van Christus *een dag van grote vreugde is voor de Kerk, was het tegelijk een van de grootste gerichtsdagen voor de duivel, de legioenen boze geesten en de goddelozen*. Christus overwon met één klap allen; Zijn kerk zal volgen. Zie hfd. 1: 5-7.

Misschien dat het begin van het boek Openbaring daarom begint met: *de openbaring van Jezus Christus, die God Hem gegeven heeft om Zijn dienstknechten te tonen de dingen die haast geschieden moeten*. Dat zijn gerichten en verlossingen.

Hier wordt uitdrukkelijk God de Vader genoemd als Degene die de volgende profetieën in dit boek naar Zijn eeuwig voornemen heeft geopenbaard aan Christus, als Middelaar en Hoofd van Zijn kerk op aarde. Christus openbaart deze dingen door middel van een engel aan Johannes.

Jezus Christus wordt in vers 5 genoemd: *Die de getrouwe Getuige is, de Eerstgeborene uit de doden, en de Overste van de koningen der aarde*. Jezus openbaart Zich als de Zoon des mensen, in vers 13, hogepriesterlijk bekleed en met Koninklijke waardigheid *als de opgestane Levensvorst*. Hij wordt beschreven in een ontzagwekkende heilige Majesteit, zoals bijvoorbeeld, dat Zijn ogen waren als een vuurvlam en dat uit Zijn mond een

tweesnijdend scherp zwaard ging. Deze beschrijving van Christus als Priesterlijk Koning, gaat vooraf aan de 7 brieven die Johannes moest schrijven, waarin van de 3 hoofdperioden, - onderverdeeld in 7 sub-perioden – vol van zware oordelen, geprofeteerd worden.

De korte inhoud van het boek Openbaring komt erop neer dat Christus als hogepriesterlijk Koning regeert vanaf Zijn Koninklijke zetel, in het roepen, leiden, beschermen en verlossen van Zijn uitverkorenen kerk die de Vader Hem heeft gegeven. En voor wie Hij Zijn bloed heeft gestort tot verzoening. De keerzijde van deze Koninklijke regering ligt in de rechtvaardige en ontzagwekkende oordelen van de almachtige God op deze aarde vanaf de openbaring aan Johannes tot aan de tijd van 1000 jaren beschreven in Openbaring 20. En wat er verder volgt tot aan het grote eindgericht.

Nadat Johannes dit alles werd vertoond met steeds nieuwe gezichten en openbaringen, beschrijft hij zijn ervaring onder de feilloze leiding van de Heilige Geest. Met deze diep ingrijpende zaken in zijn hart en gedachten begint hij: *ik, Johannes, was in de geest op de dag des Heeren*. Deze dag waarin zulke grote openbaringen van de Heere plaatsvonden in de geest, noemt hij *een dag des Heeren*. En in Openbaring 16 vers 14 staat: *de grote dag van de almachtige God*. Hierin zien we de heerlijkheid van Christus in hoofdstuk 1 en in hoofdstuk 16 de oneindige glans van de rechtvaardige God en Vader.

Veel verklaarders vatten deze uitdrukking *in de dag des Heeren* op als de herdenkingsdag van de opstanding van Christus. Dat kan tweevoudig zijn: ten 1e een jaarlijkse herdenking van Zijn Opstanding, 2 dagen ná het Pascha, waarop het lijden van Christus in de christelijke kerk met vasten werd herdacht. Ten 2^e kan het ook zijn dat Johannes dit gezicht kreeg op de 1e dag van de week, waarop Christus is opgestaan uit de dood. Die dag mag ook wel met recht *een dag des Heeren* genoemd worden. Zoals in vers 5 Christus de *Eerstgeborene uit de doden* en de *Overste van de koningen der aarde* wordt genoemd. Omdat er verder geen duidelijke omschrijving van die dag wordt gegeven, is deze tekst geen sluitend en afdoend bewijs om de 1e dag van de week te beschouwen alsof die dag door Johannes óf ingesteld, óf gevierd moet worden als een sabbat. Wij hebben een deugdelijker bewijs om de Opstandingsdag van Christus te vieren door de Gave van de Heilige Geest, door Christus gezonden in de Naam van Zijn Vader op de eerste dag van de week. De Geest getuigt in de kerk des Heeren van de grote heilsfeiten van Christus' lijden, sterven en opstanding én van de Vader, verzoend in Christus als de Bron en Oorzaak van alle kerkelijke instellingen. De Vader heeft Christus alle dingen in Zijn handen overgegeven en macht gegeven om gericht te houden. Is de stervensdag van Christus Zijn hogepriesterlijk dag, de opstanding van Christus is Zijn Koninklijke dag. Hand. 17: 31 Eeuwig waardig *altijd, ja eeuwig* te gedenken en Hem te aanbidden en te bewonderen!

d. Overleveringen dat een aantal van de eerste Christenen minstens 3 eeuwen óók de Sabbat vierden

Onderstaande citaten overgenomen uit H.B. Visser uit zijn proefschrift over de sabbat

Sozomenus (ca. 400-450 getuigt in de *Kerkelijke geschiedenissen* dat de christenen zelfs nog ten tijde van Constantijn de Grote niet alleen de zondag maar ook *de vrijdag tot gedachtenis van Christus' lijden* hebben gevierd. Zie Joh. Bierman. *Verklaring van de eersten brief van Paulus aan de Korintheers*. Utrecht 1705.

Justinus de Martelaar (ca 100 of 110 – 165) zegt, dat de dag die door de Grieken *zondag* wordt genoemd, de christenen samenkwamen op de *eerste dag* waarop God de wereld heeft geschapen. Apologie 2, pag 98, 99. De Joden zowel als de christenen bleven deze de eerste dag viëren volgens de Bijbelse kalender. De Romeinen noemden de eerste dag naar de hoogste zon,, en aanbaden die. De Romeinen kenden dus ook de zaterdag als de laatste dag. De christenen noemden deze dag: de *Dag des Heeren*. Zo lezen we in het Nieuwe Testament ook van het *Avondmaal des Heeren*. En Johannes spreekt van de dag des Heeren, Openb. 1.

Hoewel ze [dat zijn de vaders] niet geleerd hebben, zegt Hoornbeek, dat Christus bevolen heeft, de Zondag te viëren, waren ze niet van gedachte, dat geen dag in de week moet gehouden worden en dat deze dag niet de Zondag was. Van de Zondag wordt de lof bezongen; de eerste dag der week, de dag der herschepping, toen is het manna gegeven, de Geest uitgestort, enz. ***Wel werden de Sabbat en de eerste dag der week beide gevierd, maar men hield ze toch niet in gelijke waarde.*** Origenes noemt al de *eerste dag* der week Sabbat, terwijl hij toch anders wel onderscheid maakt tussen de Sabbat en de Dag des Heeren. J. Hoornbeek, *De Heiliging van Gods Naam en dag*, blz. 301.

Ireneus (130/140-202) schrijft: De Sabbat was als heel de Joodse wet symbolisch, bedoelde de mens te leren, God elken dag te dienen, en was typisch voor het komende koninkrijk Gods. Ook wordt de volgende uitspraak van hem aangehaald: op de Dag des Heeren houdt elk van ons Christenen de Sabbat, nadenkend over de wet, en ons verblijdend in de werken Gods, - maar deze plaats is, verzekeren anderen, niet bij Iraeneus te vinden. Zie Cox, I.c., vol. I, p. 326.

Van hem wordt verder aangehaald de uitspraak (b.v. door Ridderus, "Sevenvoudige oefeningen", dl. II, bl. 325) de mens voorbereidend voor een leven in heiligheid, sprak God met eigen stem de woorden van de decaloog; deze woorden gelden daarom nog voor ons, uitgebreid en verbreed, en zijn niet vernietigd geworden door Christus' komen in het vlees. Deze plaats is genoemd de eerste aanwijzing van een Judaïserende tendens (Cox, 1.c., vol. I, p. 326.). Dionisius van Corinthe ± 175 schreef in een van zijn brieven aan Soter: 'wij hebben heden des Heeren Dag geheel tot het einde toe doorgebracht, een heiligen dag, en uw brief gelezen. De uitdrukking „tot het einde toe" werd door degenen, die verdedigden, dat een hele dag gevierd moest worden, onderstreept.

Clemens Alexandrinus (ca. 150-ca 215) zegt (in: Stromateis over het Chr. leven): die zijn leven naar de inzettingen des Evangelies aanstelt, dezelve onderhoudt des Heeren dag. Hij zegt ook, dat wij Christus en in Hem de Vader moeten eren, niet op sommige tijden, maar ons ganse leven door, en bij elke gelegenheid; dat de godsdienst niet aan tijden en plaatsen gebonden is, en dat men altijd des Heeren Dag moet houden, te weten in het geestelijk rusten en afhouden van de zonde en door de Heere te verheerlijken. Maar, zegt Koelman, hij disputeert aldus tegen degenen, die superstitieuselijk de dag stellen boven de werken van de dag; dit neemt echter het solemneel onderhouden van des Heeren Dag niet weg. Zoo verklaart ook Hoornbeek dit (Hoornbeek, „Heiliging", bl. 310; Koelman, „Historie", bl. 16.). Clemens staat, zegt Hoornbeek verder, zo op des Heeren Dag, dat, gelijk hij bewijst, dat de zevende dag heilig is geweest bij de heidenen, hij ook iets over de ***achtsten*** dag

bijbrengt uit Plato. Hoornbeek wil niet uitmaken, of dit beroep opgaat of niet, maar wil er mee tonen, dat die dag niet in zo gering aanzien is geweest bij de Griekse kerk als men wel beweert.

Ook beschrijft hij, hoedanig de onderhouding van de Sabbat voor de Christen moet zijn (Hom. in Num.). Op die dag moet men niets doen van alles wat de wereld belangt, men moet dan afdagen van alle wereldse werken, niets werelds doen, maar in geestelijke werken bezig zijn, tot de gemeente komen, naar goddelijke lezingen en verhandelingen luisteren; dat is, zegt hij, de Christelijke Sabbat houden. Merk hier op, zegt Koelman (J. Koelman, „Historie van den Sabbat", blz. 18.), dat Origenes de Dag des Heeren Sabbat heeft genoemd. Van bovengenoemde uitspraak van Origenes zegt Koelman verder, dat ze niet moet verstaan worden van de geestelijken Sabbat, zoals sommigen willen, daar niemand zegt, dat de Christenen altijd en alle dagen zich moeten onthouden van wereldse bezigheden. En Hoornbeek (Hoornbeek, „Heiliging", bl. 311. ") Cox, 1.e., vol. I, p. 350.): dit strijdt niet daarmee, dat hij elders bestraft diegenen, die alleen op feestdagen in de kerk kwamen en hun godsdienst aan bepaalde dagen bonden: hij wilde, dat alle dagen voor, heilig, en als des Heeren dagen gehouden zouden worden, in geestelijke oefeningen en werken. „Welcke geestelicke manier van uytlegginge bij niemand gemeender is als bij hem, ende daarom van so grooten kracht niet en word gehouden". Cox wil uit bovengenoemde uitspraak bewijzen, dat de Sabbat werd gehouden door de Joodse Christenen; want *dies Sabbati* is een uitdrukking, die nooit in oude of nieuwe tijden gebruikt is om een andere dag aan te duiden dan Zaterdag. (citaat door Hoornbeek, „Heiliging", bl. 311. Cox, 1.e., vol. I, p. 350). De Westminster Assembly is het, - zo wordt betoogd, - die aan de Dag des Heeren de uitdrukking „Christelijke Sabbat" heeft vastgemaakt.

Van **Origenes** (184-253) wordt verder een uitspraak aangevoerd, waarin hij het houden van de Dag des Heeren zo verklaart, dat de volkomene altijd in Gods dagen leeft; hieruit zal toch, - zo wordt opgemerkt, - niemand willen besluiten, dat men niet ook bijzondere dagen voor de godsdienst moet hebben. Ook schijnt hij (Contra Cox) te menen, dat de Sabbat van het begin der schepping geweest is....

Gregorius van Nyssa (335-395) bestraft het volk, dat op de Zaterdags-Sabbat niet samen kwam, en schrijft dan: „met wat voor ogen ziet gij des Heeren Dag aan, gij, die de Sabbat hebt versmaad; weet gij niet, **dat die dagen zusters zijn**; indien gij de eersten smaatheid aandoet, kwetst gij de anderen."

Dit ziet, - volgens Koelman - op de gewoonte, om Zaterdags een voorbereiding te maken tot de Dag des Heeren. Hoornbeek bestrijdt die gedachte, dat onder de Sabbat *dit leven*, en onder de Dag des Heeren *het toekomstige leven* moet verstaan worden.

De andere partij voert deze plaats echter gaarne aan ter bevestiging van eigen opvatting; er zou uit blijken, dat de Zaterdag evenzeer in eer was als de Zondag. H. B. Visser. Blz. 286 - 290

Er is onder de oude kerkvaders veel geschreven en getwist over de sabbat en de Dag des Heeren. Die dag werd deels werelds doorgebracht. Misschien alleen in de morgen werd de godsdienstoefening verricht. Vasten en knielen op de zondag werd niet toegestaan. Er moest vreugde zijn. Het is lastig hieruit te citeren want er zijn veel geschriften deels vervalst. Om

enkele passages te citeren, volgt eerst een citaat uit **een Brief van Barnabas**; een geschrift van ca 100 jaar na de Chr. jaartelling. C. Vitranga citeert in zijn uitleg over Jesaja 65 : 17 etc, de Brief van Barnabas 15 vers 4 en 5.

In die uitleg citeert hij ook **Justinus** de Martelaar, gedood ca 165, in zijn dialoog met Tryphon, omtrent *zijn hoop op de gelukzalige tijden der Kerk dat deze 1000 jaar zullen duren*.

Datzelfde is volstrekt de leer van Lactantius (240-320) Instit. Lib. VII, cap. IV, waar hij de verborgenheid van de schepping verklaard. "Dewijl derhalve al de werken Gods in zes dagen volbracht zijn, zo is het noodzakelijk dat de wereld zes eeuwen, dat is zes duizend jaren in deze staat blijve, want een grote Dag van God wordt in de omtrekt van duizend jaar bepaald. ...

En wederom, nademaal Hij Zijn werken volbracht hebbende op de zevende dag gerust en dezelve gezegend heeft, zo is hete noodzakelijk, dat op het einde van deze duizend jaar alle boosheid van de aarde verdaan worde, en dat de gerechtigheid heerse duizend jaren en dat er gerustheid zij van de arbeid welke de wereld zolang ondergaan heeft."

Brief van Barnabas 15: 1

Over de sabbat is ook geschreven in de tien woorden, waarin Hij tot Mozes op de berg Sinai van aangezicht tot aangezicht sprak; *En gij zult de sabbat des Heren heiligen met zuivere handen en met een zuiver hart*.

15: 2. En op een andere plaats zegt Hij; *Als mijn zonen de sabbat houden, zal ik hun mijn genade schenken*.

15: 3. Van de sabbat spreekt Hij in het begin van de schepping; *En God maakte de werken van Zijn handen in zes dagen en Hij eindigde op de zevende dag en rustte erop en Hij heiligde het*.

15: 4. Merkt op kinderen, wat dit betekent; *Hij heeft in zes dagen volbracht*. Hij bedoelt dit, dat de Heere God in zesduizend jaar alles volmaken zal. Want bij Hem worden dagen met duizend jaar gelijkgesteld; [en dit getuigt Hij zelf van mij, zeggende; *Zie, de dag des Heeren zal zijn als duizend jaar*. Deze laatste passage komt niet voor bij Vitranga]

Daarom kinderen, in zes dagen, dat wil zeggen in zesduizend jaar, zal alles volmaakt worden.

15: 5. *En Hij rustte op de zevende dag*. Dat bedoelt, wanneer Zijn Zoon zal komen, en de tijd van de wetteloze (of: Onwettelijken, ἀνομία) zal vernietigen en de goddelozen zal oordelen, en de zon en de maan en de sterren zal veranderen, dán zal Hij heerlijke rusten op de ZEVENDE DAG.

15: 6. Ja, en verder zegt Hij; *Gij zult het heiligen met zuivere handen en met een zuiver hart*. Als daarom een man nu in staat is om de dag te heiligen die God heiligde, hoewel hij zuiver van hart is, zijn we volkomen afgedwaald.

15: 7. Maar als we dan toch en niet tot dan zullen we het echt laten rusten en heiligen, wanneer we zelf in staat zullen zijn om dit te doen na gerechtvaardigd te zijn en de belofte te ontvangen, wanneer ongerechtigheid niet meer is en alle dingen nieuw zijn gemaakt door de Heere, we zullen het dan kunnen heiligen, omdat we zelf eerst geheiligd zullen zijn.

15: 8. Uiteindelijk zei Hij tot hen: *Met uw nieuwe manen en uw sabbatten kan Ik niet weg*. U ziet wat Zijn betekenis is; het zijn niet uw huidige sabbatten die aanvaardbaar zijn [voor Mij], maar de sabbat die Ik heb gemaakt, waarin Ik, wanneer Ik alle dingen tot rust heb gebracht, het begin van de achtste dag zal maken die het begin is van een andere wereld.

15: 9.

Daarom houden wij ook de *achtste dag* om ons te verheugen, waarin ook Jezus opstond uit de dood en gemanifesteerd was opgestegen naar de hemel.

William Twisse, (1578-1646) een zeer gewaardeerd Engels theoloog, schrijft:

"Toch werd *enige honderden jaren lang* in de jonge kerk niet alleen de dag des Heeren gevierd, maar ook de **zevende dag** werd op godsdienstige wijze waargenomen, niet alleen door Ebion en Cerinthus, maar ook door godvruchtige christenen; zoals Baronius schrijft, en Gomarus evenals Rivet erkennen, zijn wij volgens het geweten verplicht om, onder het evangelie, aan de dienst van God een groter deel van de tijd te wijden, dan de Joden dat deden onder de wet, in plaats van minder tijd." *Morality of the Fourth Command* pag .9, Londen, 1641.

Dr. L. Coleman. Over de sabbat en de eerste dag in de eerste eeuwen van de kerk schrijft hij het volgende:

"De laatste dag van de week werd lange tijd na de verwoesting van de tempel en haar eredienst strikt gevierd naast de eerste dag. Tot zelfs in de vijfde eeuw werd de viering van de Joodse sabbat gehandhaafd in de christelijke kerk, maar de nauwgezetheid en plechtigheid namen geleidelijk af tot er volledig een eind aan kwam." ... "Er schijnt geen wet of gebod te zijn, gegeven door Christus of door de apostelen, noch voor de afschaffing van de Joodse sabbat, noch voor de instelling van de dag des Heeren, of het in de plaats stellen van de eerste voor de zevende dag der week." ... "De dag des Heeren kwam niet in de plaats van de sabbat, maar de sabbat werd volledig afgeschaft en de dag des Heeren was niet meer dan een kerkelijke instelling. Deze dag werd niet ingeleid op grond van het vierde gebod, omdat ze bijna driehonderd jaar lang samen de dag hielden, door dat gebod bevolen; maar dit deden zij zonder het te beschouwen als een eerste verplichting, en dus zagen zij dit niet als een morele verplichting." *Ancient Christianity Exemplified*, ch. 26. sec.2 *Het oude christendom toegelicht ... in de oorspronkelijke instellingen*.

Sir W. Domville. 1742 - 1833

"Er verstreken eeuwen van het christelijke tijdperk voordat de zondag door de christelijke kerk als sabbat werd gevierd. De geschiedenis verschaft ons geen enkel bewijs of een aanduiding dat deze dag zo werd gevierd voor het sabbatsedict van Constantijn in het jaar 321." Sir W. Domville *The Sabbath or An Examination of the Six Texts*, p. 291.

Robert Cox

"Heel kort nadat Constantijn zijn edict had uitgevaardigd waarin de algemene viering van de zondag in het hele Romeinse rijk werd bevolen, ging de groep, die voor het vieren van de zevende dag had gestreden, in onbeduidendheid ten onder. De viering van de zondag als een openbare feestelijkheid, waarop alle zaken doen, met uitzondering van landelijke bezigheden was verboden, werd meer en meer gevestigd, zowel in de Griekse als in de Latijnse kerken. Er bestaat echter geen bewijs dat op deze of op een latere periode de viering ervan werd beschouwd als ontleend aan een verplichting uit het vierde gebod; men

schijnt het te hebben beschouwd als een instelling, die overeenkwam met Kerstmis, Goede Vrijdag en andere feestdagen van de kerk; en de rust daarop op basis van kerkelijk gezag en traditie." Robert Cox. *Sabbath Laws, etc.*, p. 280, 281.

Dit buitengewone edict van **Keizer Constantijn** was er de oorzaak van dat de zondag met groter plechtigheid werd gevierd dan voorheen. Nicephorus verklaart dat Constantijn, die zich evenzeer beschouwde als hoofd van de kerk als de paus dat deed, "bepaalde dat de dag die de Joden beschouwden als de eerste dag der week, en die de Grieken wijdden aan de zon, *de dag des Heeren* genoemd moest worden." Aangehaald in Elliott's *Horae Apocalypticae*, 5e. ed. vol.4, pag. 603

Opmerking.

Niet alleen bij de Semitische volken maar ook bij volken met geheel andere culturen, geldt het getal 7 als een heilig getal, gewijd aan hun goden. Zoals bij de Cherokee Indianen. Soms staat de 7^e dag als een kwaad verschijnsel, zoals op Borneo, de Nieuwe Hebriden en Fiji eilanden. Zie *Op zoek naar de oorsprong van de sabbat*, Dr. J.H. Meesters. Assen 1966

Hoezeer de Sabbat nog de overhand had op een groot deel van de bevolking blijkt uit het feit dat **Mohammed** in de zevende eeuw rekening hield met de sabbat van de Joden. Om zijn volgelingen te onderscheiden van hen die de sabbat vierden en van hen die de zondag voor een aanzienlijk deel vierden, koos hij de vrijdag(avond) waarop de zevende dag bij de Joden inging. Hieruit blijkt dat het niet helemaal een eigen verzinsel was, maar voor de Arabische bewoners in het Oostelijk Keizerrijk, sloot het deels aan bij hun sabbatviering.

Zelfs later dan in de eerste eeuwen waren er Christengemeenten die op de Sabbat samenkwamen. In de 15e eeuw binnen de Orthodoxe Kerk van Rusland en in de 16e eeuw in Bohemen en Moravië.

EUSEBIUS PAMPHYLI. (263-339). DE HEILIGE KERKGESCHIEDENIS

Kort overzicht van de toestand van de Christelijke kerk in de tijd van de eerste historieschrijvers

Eusebius, 3.32. Hoe Symeon, de bisschop van Jeruzalem, martelaar werd.

3 ... Maar het is niet kwaad de schrijver zelf te horen, die dit alles woordelijk aldus verhaalt:

"Sommigen van deze ketters klagen natuurlijk Symeon, de (zoon) van Klopas, aan als iemand (uit het geslacht) van David en christen, en zo wordt hij martelaar, terwijl hij honderd en twintig jaren oud is, tijdens keizer Trajanus en consul Atticus."

4 Dezelfde (schrijver) zegt ook, dat toevallig, daar toenmaals degenen die uit de koninklijke stam der Judeërs waren werden opgezocht, zijn aanklagers als daaruit afkomstig gegrepen werden. Men zou ook met reden kunnen zeggen dat Symeon behoort heeft tot degenen die de Heere zelf hebben gezien en gehoord, en als bewijsmiddel gebruik maken van de lengte van zijn levenstijd en van (de omstandigheid) dat de schrift der

Evangelien melding maakt van Maria, de (vrouw) van Klopas, van wie het verhaal reeds eerder heeft medegedeeld dat hij Symeon (een zoon) was.

5 Dezelfde schrijver zegt, dat nog andere uit één geslacht der vermelde broeders van de Heiland, met name van Judas, tot onder dezelfde regering hebben voortgeleefd, na hun reeds vroeger verhaald geloofsgetuigenis ten behoeve van het geloof in de Christus tijdens Domitianus.

3.35. Hoe als derde Justus de (gemeente) te Jeruzalem bestuurde. Toen voorts Symeon op de meegedeelde wijze aan zijn eind gekomen was, nam zekere Judeeër, **met name Justus, die ook zelf een der ontelbaren was die toenmaals uit de besnijdenis tot het geloof in de Christus gekomen waren,** de zetel van het episcopaat te Jeruzalem over.

De eerste Kerkvaders over de sabbat en de dag des Heeren

William Cave. *Het eerste Christendom, of de godsdienst der christenen, in de eerste eeuwen des Evangeliums.* (Cave 30-12-1637 tot 4-7-1713). Engelse uitgave in 2 delen 1672. Nederlandse uitgave: Tot Amsterdam, bij R. en G. Wetstein, 1711.

Pag. 141

Wat de naam van deze dag van de openbare godsdienst betreft: die is een tijdlang geweest (bijzonder bij Justinus en Tertullianus), *zondag* omdat dezelve voorviel op die dag van de week welke van de heidenen aan de Zon was toegewijd; en daarom hebben de vaders in hun verdedigsschriften aan de heidense regenten gewoonlijk deze benaming gebruikt als zijnde bij hen het beste bekend. Deze naam heeft zelfs geduurd nadat de wereld reeds christelijk geworden was. Zelden komt die dag in de *keizerlijke edicten* van de christelijke keizers onder enige andere naam voor. Maar de eigen en meer de overhand hebbende naam was *dies dominica*, of *een dag des Heeren* gelijk ze door de heilige Johannes zelf zo genoemd wordt, Openbaring 1: 10. Als zijnde die dag van de week waarop onze Heere zegepralende van de dood is opgestaan. Hetwelk Justinus de martelaar ons verzekerd de ware oorsprong van die benaming geweest te zijn.

"Op de zondag, zegt hij, komen wij allen in de vergadering te samen als zijnde de 1e dag waarop God de duisternis van de ruwe klomp afscheidende, de wereld heeft gemaakt; en dezelve waarop Jezus Christus onzen Zaligmaker uit de doden is verrezen. Want Hij is gekruist geweest 's daags voor zaterdag en 's daags na dezelve welke is de zondag, weer aan Zijn apostelen en discipelen is verschenen." Justinus, Apologie 2.8.99.

Zo hielden zij een soort overeenkomst en proportie met de Joodse sabbat die door God Zelf ingesteld was. Want gelijk die dag gehouden werd als een gedachtenis van Gods sabbat of rust van het werk der schepping, zó was deze tot godsdienstig gebruiken afgezonderd als een plechtige gedachtenis van Christus' rust van het werk onzer verlossing in deze wereld, die op de dag van Zijn opstanding voltrokken is. Hetwelk mij te binnenbrengt de algemene gewoonte die in die tijden alom plaats had, namelijk dat, daar zij op andere tijden in hun gebeden neerknielden, zij op de dag des Heeren altijd staande baden; gelijk Justinus de martelaar en Tertullianus uitdrukkelijk te kennen geven, waarvan wij reden vinden bij de auteur van de vragen en antwoorden in Justinus de martelaar.

"Het is zegt hij, opdat wij door dit middel onze gedachten brengen bij onze val door de zonde en onze opstanding of herstel door de genade van Christus. Dat wij op de 6 dagen biddend op onze knieën neervallen, is tot een teken van onze val door de zonde. Maar dat wij op des Heeren dag onze knieën niet buigen, vertoont ons als door een teken, onze wederopstanding in welken wij door de genade van Christus van onze zonden en de macht des doods verlost zijn." Resp. ad. Qu. 145 pag. 468.

Dit beschrijft hij daar als een gewoonte, afkomstig zelfs vanaf de tijden der apostelen; tot welk einde hij bijbrengt Iraeneus in zijn boek van *'t Pasen*. En deze gewoonte werd met zulke ijver onderhouden dat, wanneer sommigen die begonnen na te laten, het grote concilie van Nicéa, canon 20, daarop acht gaf en gelastte, dat in dit geval een gedurige en een vaste eenparigheid zou wezen; *en dat men op des Heeren dag en op zodanige andere tijden als men zulks gewoon was, overeind zou staan als men zijn gebed tot God deed*.

Zo gevoegelijk en redelijk oordeelden zij die dag waarop Christus van de doden was verrezen, alle mogelijke eer aan te doen. Hierom is het dat wij in de *Kerkelijke Historiën* doorgaans kunnen zien dat, ná de opstanding van Christus de apostelen en de eerste christenen op de eersten dag der week bijzonder zijn vergaderd geweest. En wat zij ook mochten doen op andere tijden, echter zijn er vele passages die te kennen geven, dat de eerste dag der week hun plechtig stille tijd van vergadering was. Op dezen dag was het dat zij vergaderd waren, wanneer onze Zaligmaker hen voor het eerst verscheen, en zo wederom de volgende week. Op deze dag waren zij vergaderd, wanneer de Heilige Geest zo zichtbaar op hen neerkwam, toen Petrus die voortreffelijke predicatie deed en 3000 zielen doopte en bekeerde. ...

Cave vervolgt 'bewijzen' voor de zondag als rustdag uit Hand. 20: 7 en 1 Kor. 16: 1, 2. Deze werden in de Reformatietijd door velen overgenomen.

Gomarus, na grondige studie van de exegese van de teksten, verwierp deze 'bewijzen'. Het bewijs voor de opvatting, dat de apostelen de Dag des Heeren in de plaats van de sabbat hebben gesteld, acht Gomarus met een beroep op Hand. 20: 7, 1 Kor. 16: 1, 2 en Openb. 1: 10 niet geleverd.

Wat het vasten betreft, de Eerste Kerk *verbodde het vasten op de zondag*, omdat deze dag een dag van grote vreugde was door de Opstanding van Christus.

Blz. 152.

Naast de dag des Heeren werd de sabbat of zaterdag (want zo werd het woord sabbat altijd gebruikt in de schriften van de vaders wanneer ze daarvan spraken zoveel die op de christenen zagen) bij hen een grote waarde gehouden. En bijzonder werd dit in het Oosten met al de openbare plechtigheden van de godsdienst, geleerd. Om dit te verstaan moeten wij weten dat het evangelie in dat gedeelte onder de *Joden* de overhand krijgend, – zijnde dezelve doorgaans de *eerst bekeerden* tot het christelijk geloof – zij gedurig een grote eerbied behielden voor de inzettingen van Mozes en bijzonder voor de sabbat als zijnde door God Zelf als een gedachtenis aan Zijn rust van het werk der schepping, ingesteld; door hun grote meester Mozes bevestigd, en van hun voorzaten als de plechtige dag van hun publieke godsdienst gevierd. Zij konden het daarom niet verdragen dat deze geheel afgeschaft en ter zijde werd gesteld.

Om deze reden dacht het aan de voorzichtigheid van die tijden goed - gelijk in andere dingen van de Joodse kerkgewoonten - de neiging van dat volk wat toe te geven en de sabbat als een dag tot godsdienstige oefening te onderhouden. Hiervandaan kwam het dat zij

op die dag gewoonlijk de meeste gedeelte van de dienst van God verrichten. Ze kwamen samen tot de openbare gebeden, tot het lezen van de Heilige Schrift, tot het bediening van de sacramenten en dergelijke plichten.

Dit is duidelijk, niet alleen uit enige plaatsen in Ignatius en de *Constitutiën van Clemens*, maar ook uit schrijvers van ontwijfelbaarder geloofwaardigheid. Athanasius bisschop van Alexandrië verhaalt ons, dat zij zaterdags vergaderden, niet omdat ze besmet waren met het Jodendom maar enkele om te dienen Jezus Christus, de Heere van de sabbat.

En Socrates sprekend van de gewone tijden van hun openbare godsdienst, noemt **de sabbat én des Heeren dag** als de wekelijkse feestdagen waarop de vergadering gewoon was tot het plegen van de godsdienst, in de kerk samen te komen. Zie *Kerkelijke Historiën*, Lib. 6. C. 8, pag. 312.

Waarom ook het concilie van Laodicéa onder andere besloten heeft, 'dat op de *zaterdag en zondag* het evangelie en de andere Schriften zouden gelezen worden; dat in de vastentijd de eucharistie niet zou bediend worden dan op *zaterdag en de dag des Heeren*; en dat het gedurende de vastentijd op die dagen alleen zou geoorloofd zijn de namen van de Martelaars te melden en op te halen.'

Ook was op die dag, zowel als op de zondag, ál het vasten scherp verboden; een ontwijfelbaar bewijs dat zij het voor een feest- of vreugdedag hielden, uitgenomen op één zaterdag in het jaar, te weten de dag vóór Pasen, die altijd als een vastendag onderhouden werd. Welke zaken doorgaans zo bekend zijn, dat men ze niet behoeft te bewijzen.

Maar hoewel het de kerk dienstig oordeelde zover met de Joodse bekeerlingen overeen te komen, dat ze de sabbat plechtig onderhielden, zo verklaarden zij echter om alle ergernis weg te nemen en zich tegen het overeenstemmen met de Joden te verantwoorden: *dat zij zulks enkel deden op een christelijke wijze en dezelve niet onderhielden als een Joodse sabbat* gelijk Athanasius, Nazianzenus en anderen uitdrukkelijk daarvan spreken.

En het bovengenoemde concilie van Laodicéa heeft een canon dienaangaande: "Dat de christenen niet zouden Judaïseren, dat is, op zijn Joods leven en op de sabbat van alle werken rusten, maar hun gewone werken doen, (te weten zover als het waarnemen van de openbare vergadering kon toelaten); en zulke gedachten daarvan niet voeden, maar altijd de dag des Heeren meerde achten als dezelve; en op die dag rusten als christenen. Maar indien iemand gevonden werd te Judaïseren die zou vervloekt zijn."

Zo was het gelegen in de Oosterse Kerken. Maar in die van het Westen vinden wij hieromtrent enig verschil. Daar werd de zaterdag niet gehouden als een religieuze vierdag maar als ingezette vastendag. De reden daarvan (gelijk die wordt gegeven door de paus Innocentius in een brief aan de bisschop van Eugubium, daar hij van dit geval handelt), schijnt naar alle waarschijnlijkheid deze geweest te zijn: "Nadien, zegt hij, wij Christus' opstanding gedenken niet alleen op Pasen, maar ook op elke dag des Heeren, en op de vrijdag vasten omdat dit de dag van Zijn lijden geweest is, zo behoren wij de zaterdag niet over te slaan, omdat deze de middeltijd tussen de dagen van droefheid en blijdschap is, alzo de apostelen zelfs deze twee dagen (te weten vrijdag en de sabbat) met grote bekommring en droefheid hebben doorgebracht." En hij meent dat men niet behoort te twijfelen of de apostelen hebben op deze twee dagen gevast. En dat de kerk uit dien hoofde een traditie of een overlevering heeft dat de sacramenten op deze dagen niet moesten bediend worden. En hij besluit dat daarom elke zaterdag of sabbat behoort gehouden te worden voor een *vastendag*. Tot dat einde heeft het *Concilie van Illiberis* [jaar 300-303] geordineerd, dat het houden van de zaterdag voor een feestdag een dwaling was, die men behoorde te verbeteren en dat men op elke zaterdag behoorde te vasten.

Maar hoewel dit een algemene praktijk schijnt geweest te zijn, echter had zulks in alle plaatsen van het Westen geen plaats. Zelfs in Italië was het anders te Milaan, daar de zaterdag geen vastendag maar een feestdag was. Want dit wordt verhaald in het leven van de heilige Ambrosius die daar bisschop was, dat hij altijd zijn middagmaal hield zowel op zaterdag als op de dag des Heeren, (zijnde zijn gewoonte op geen andere dagen als deze en die van de gedachtenis der martelaren, middagmaal te houden) en dat hij op die dag ook gewoon was tot het volk te prediken enzovoort.

Blz. 156

Ja, een zeer geleerd man en een bisschop van de Roomse kerk meent het ten hoogste waarschijnlijk te zijn dat bijzonder in de eerste eeuwen de zaterdag te Rome niet meer voor een vastendag gehouden werd zoals in de Oosterse Kerken.

Hoewel de voorname reden, waarmee hij zulks beweren wil, te weten omdat enige Latijnse kerken die noodzakelijkheid het patroon van de Roomse kerk volgen moesten, die dag voor zodanig niet hielden, vrij zwak en zonder kracht is. ...

Blz. 163

Om nog iets - **van de feestdagen** - te zeggen die in de eerste eeuwen in de kerk geweest zijn. Het was daarmee zo gelegen: de kerken van klein Azië hielden hun Pasen op dezelfde dag waarop de Joden het hunne hielden, namelijk op de 14e dag van de eerste maand (die altijd begon met de nieuwe maan;) meest overeenkomende met onze Maart. Wat zij dan deden op zodanige dag van de week op welke de 14e viel; en daarom - te weten omdat zij hun Pascha op de 14e dag, met het opkomen van de maan hielden, werden zij veertien-daagsen genoemd. {De Joden hadden een maanjaar, waardoor het begin van de maand per jaar wijzigde}

De andere kerken en bijzonder die van het Westen volgde deze gewoonte niet, maar hielden Pasen op de dag des Heeren, die op de dag van het Joodse Pasen volgde. Ten dele tot meerdere eer van die dag, en ten dele tot onderscheiding tussen Joden en de christenen. Die van Azië beweerden hun gevoelen met de praktijk der apostelen. Polycarpus, de bisschop van Smyrna die met dezelfde geleefd en omgegaan had, heeft het gehouden op die dag; alsook de heilige Johannes en al de andere apostelen zegt Iraeneus; (die Polycarpus zelf gekend en dat buiten twijfel uit zijn eigen mond gehoord heeft), in een brief over deze stof. Hoewel hij zelf van een ander gevoelen was. Eusebius, *Kerkelijke Historiën* I. 5. C. 24.

Plinius de Jongere

Plinius werd geboren in 62 na Chr. in Noord-Italië. Plinius was als advocaat bevriend met keizer Trajanus. Hij werd in 112 n. Chr. stadhouder van Bithynië. Zijn beroemdheid als schrijver dankt Plinius de Jongere echter vooral aan zijn verzameling brieven. Hij is een van de eerste Latijnse schrijvers die melding maken van '*Christiani*' (= christenen). In 112 na Chr. schrijft hij zijn keizer Trajanus een lange brief, met de vraag of hij de vervolging en bestraffing van de christenen wel op de juiste wijze aanpakt. "... Doch tevens verzekerden zij, dat de hoofdzaak van hun schuld of dwaling hierin bestond, dat ze gewoon waren op zekere bepaalde dag vóór zonneopgang samen te komen om met elkaar een lied ter ere van Christus, als een God te zingen en zich ten plechtigste te verbinden niet tot euveldeeden maar dat zij geen dieverijen, roof noch overspel plegen, hun gegeven woord niet breken, noch een

toebetrouwd pand loochenen. Dit verricht hebbende waren ze gewoonlijk gescheiden, maar vervolgens weer bijeengekomen om spijs te gebruiken, enz. ... "Ik ben nooit aanwezig geweest bij een feitenonderzoek betreffende christenen, en weet daarom niet, wat en tot hoe ver er gestraft, of onderzocht, behoort te worden."

Het is echter een puur verzinsel dat de martelaren in de tijd van **Plinius**, omstreeks het jaar 104 en ook later, op de proef werden gesteld met de ondervraging *of zij de zondag als de dag des Heeren hadden gevierd*. Een dergelijke vraag is in geen van de woorden der martelaren te vinden, niet voordat de vierde eeuw was gekomen. En dan heeft die ondervraging geen betrekking op de eerste dag der week. On Idolatry. ch.14. Test of the Fathers, p. 66.

Tertullianus, (155-220, of 160-230), een oprecht schrijver, becommentarieert dit bovenstaande: "De Christenen komen op een bepaalde dag, *de zondag*, vroeg in de morgen bijeen, misschien wel om de nasporing van hun vijanden te ontgaan, óf ter gedachtenis van Jezus opstanding in de vroege morgen van deze dag." Zie: *Algemene kerkelijke geschiedenis der Christenen*. Door IJsbrand van Hamelsveld, Deel 1, Haarlem, François Bohn, 1749

Justinus de Martelaar

Het eerste getuigenis ten gunste van de viering van de eerste dag, dat aanspraak kan maken op echtheid, is dat van **Justinus de Martelaar**, geschreven in het jaar **140**. Hij richt zich in zijn apologie tot de keizer van Rome:

"En op de dag die zondag wordt genoemd, komen allen die in de stad of op het land wonen op dezelfde plaats bijeen, waar dan de geschriften van de apostelen en de profeten worden gelezen, naargelang de tijd dat toelaat. Als de voorlezer klaar is, houdt de bisschop een predicaatie, waarin hij de mensen onderricht en hen aanspoort tot het doen van zulke lieflijke geboden. Aan het slot van deze toespraak staan wij samen op en bidden; en na het gebed, zoals ik al heb gezegd, wordt er brood, wijn en water aangeboden en evenals tevoren zendt de bisschop gebeden en dankzeggingen op, met alle vuur waartoe hij in staat is, en de mensen eindigen allen met de vreugdevolle uitroep 'Amen'. ...

Op *zondag* komen wij samen, daar dit de eerste dag is waarop God zelf aan het werk is gegaan, om vanuit de duisternis de wereld te scheppen, en waarop Jezus Christus onze Zaligmaker uit het graf is verrezen; want op de dag vóór de zaterdag werd Hij gekruisigd, en de dag daarop, de zondag, verscheen Hij aan Zijn apostelen en discipelen, en onderwees hen datgene wat ik nu onder uw aandacht heb gebracht." Justin Martyr's First Apology, vertaald door Wm. Reeves, p. 127, zie 87-89.

Justinus voert de volgende redenen aan als steun voor de viering van de zondag: "Gezien de eerste dag, de dag is waarop God aan het werk is gegaan, om vanuit de duisternis de wereld te scheppen, en waarop Jezus Christus onze Zaligmaker uit het graf is verrezen."

De conclusie van Justinus rust niet op een Goddelijk gebod, maar op conclusie genomen uit Goddelijke feiten. Wel dient het opgemerkt te worden, dat het eerste spoor van de zondag als een christelijke feestdag *in de kerk van Rome* is te vinden.

Klijn, Dr. A.F.J. Apostolische Vaders, Deel 1

Zoals in het algemeen geldt voor bronnen uit de eerste eeuwen, zijn ook deze brieven van Ignatius overgeleverd. Verschillende brieven zijn tot ons gekomen door handschriften uit de 10e en 11e eeuw. Klijn volgt in zijn bewerking de uitgave van Funk-Bihlmeyer uit 1924. De echtheid van de brieven van Ignatius heeft sterk ter discussie gestaan, zoals dat trouwens voor *bijna alle documenten uit de oudheid geldt*.

Dr. Klijn schrijft over de marteldood van Polycarpus 69-155, dat hij gevangen werd op de *grote sabbat* en naar het stadion gevoerd en stierf als martelaar. Ook **Ignatius** stierf op de *grote sabbat*, 167 of 177. Zie Joh. 19:31. 'De dag van de sabbat was groot.'

In de brief van Ignatius aan de Magnesiërs komt het volgend citaat voor:

IX. *Indien zij die leefden onder een oude toestand tot nieuwe verwachting zijn gekomen en daarom de sabbat niet meer houden maar de dag des Heeren in acht nemen, waarop toch ons leven opbloeide door Hem en Zijn dood*, die ontkennen sommigen; hoewel wij toch door deze verborgenheid tot geloof kwamen en wij hierdoor volharden om leerlingen te blijven van Jezus Christus onze enige Leraar. Hoe zullen we dan buiten Hem kunnen leven? De profeten die in de Geest Zijn leerlingen waren verwachtten Hem immers reeds als hun Leraar? Daarom is Hij gekomen Die zij terecht verwachtten en Hij heeft hen vanuit de doden opgewekt.

Het oorspronkelijke citaat luidt: “Ei oun en palaiois pargmasin anastaphentes, eis kainoteta elpidos elthon - meketi sabbatizantes, alla kata **kuriaken** zoen zontes - (en e kai zoe emon anteilien di autou”, enz.)

Veel oude theologen meenden over de uitdrukking “kata kuriaken zoen” dat er na het woord kuriaken het woord *emera* zou moeten staan, (of gestaan hebben) wat *dag* betekent. Als we “kuriake zoe” lezen als “het leven des Heeren”, krijgt de hele zin een Persoonlijke betekenis en past het beter bij het naamwoord “autou...”. De vertaling kan dan luiden: **“Als zij onder de oude bedeling hebben geleefd, gekomen zijn tot de nieuwe hoop, door niet langer sabbatten te vieren, maar leven overeenkomstig het leven van onze Heere (waarin als het ware ons leven door Hem is verzezen, enz.)**

De geleerde Thomas Morer, een geestelijke van de kerk van Engeland, bevestigt deze uitspraak. Hij vertaalt Ignatius als volgt: “Als daarom zij, die onderlegd waren in de werken van vroeger, tot een nieuwe hoop kwamen, door niet sabbatten te vieren, maar te leven overeenkomstig het leven des Heeren, enz... Het Mediceisch geschrift, wat het beste is en veel lijkt op dat van Eusebius, neemt alle twijfels weg, omdat “zoen” wordt gebruikt, en het woord “des Heeren” wordt betrokken op de Persoon van Christus, en niet op de opstandingsdag.” [Helaas komt deze passage niet voor in de *Kerkelijke geschiedenis* van Eusebius die op de site van *theologienet.nl* staat.]

Klijn, Dr. A.F.J. Apostolische Vaders, Deel 2

Clemens van Alexandrië (150-215) heeft een merkwaardige visie beschreven die door een aantal geleerden is overgenomen. Clemens leert duidelijk dat de sabbat gemaakt is voor de

mens, die deze dag nu nodig heeft als rustdag. Zijn woorden houden in, dat de sabbat bij de schepping werd gemaakt. “Bij het bereiken van dit punt, moeten wij op deze dingen terloops de aandacht vestigen, aangezien de verhandeling zich richt op de *zevende en de achtste dag*. Want de achtste dag kan wellicht blijken de juiste zevende dag te zijn, en de zevende klaarblijkelijk de zesde, zodat de laatste de juiste sabbat is en de zevende een werkdag. Want de schepping van de wereld werd in zes dagen voltooid.”

Hieruit blijkt dat Clemens de achtste dag, of de zondag de 'sabbat' heeft genoemd. Hij spreekt over de rangtelwoorden 'zevende en achtste' met betrekking tot de dagen van de week. Hij geeft niet te kennen, dat de achtste dag de sabbat is geworden in plaats van de zevende dag, maar: *dat de achtste dag wellicht kan blijken de juiste zevende dag te zijn*. Als zijn visie doorgevoerd werd, zou de telling van de dagen veranderd moeten worden, niet alleen tot op de opstanding van Christus, maar helemaal terug tot bij de schepping. Echter, hoewel hij de telling van de weekdagen verandert, verandert hij de sabbat niet van de ene dag naar de andere. Hij zegt dat de achtste dag mogelijk de zevende zou moeten zijn, en de zevende eigenlijk de zesde dag; en dat die zesde eigenlijk de sabbat, en de zevende een werkdag moest zijn.

Justus Vermeer, Heidelbergse Catechismus verklaring over het vierde gebod.
Boekverkoper Nicolaas van Vucht, 1749-1750 te Utrecht

... Wij stellen dus vast, dat ons gevoelen naar de Heilige Schrift is, dat het vierde gebod *geheel en uitsluitend een zedelijk gebod is*. Een gebod, dat ons en alle mensen te allen tijde, van het begin tot aan het einde der wereld, tot gehoorzaamheid verplicht. Dus dat er geen tittel of jota ceremonieels in dit gebod gevonden wordt.

... Nu willen wij nog antwoord geven aan zulken, die hier willen twisten over het *morele* van dit gebod. Die willen onderzoeken of het vierde gebod wel voortvloeit uit het Wezen en de natuur van God, en uit het ingeschapen beeld van God in de eerste schepping, dan wel alleen uit de soevereine wil en het goedvinden Gods.

Het gebod om God te verhogen op een plechtige wijze, met een eenparige schouder en op een zekere bepaalde en verordende tijd, vloeit naar onze gedachten voort uit het overgebleven natuurlicht zelf. Ja, waarom ook niet in enig opzicht uit Gods natuur, daar het toch Gode natuurlijk is Zijn eigen deugden te beminnen, waaruit volgt dat Hij door de reien Zijner schepselen wil worden verheerlijkt? Maar dan zeggen wij daarbij ook, dat de door God daartoe bestemde tijd, *één van de zeven tijden*, iets positief moreels is.

... Enigermate was het voor de Joden ook onmogelijk deze precieze dag te onderhouden vanwege het *stilstaan van de zon* gedurende *een gehele dag te Gibeon*, in de dagen van Jozua (Joz. 10:13). Alsook vanwege het *teruggaan van de zon* ten tijde van Hizkia. Na deze gebeurtenissen *moeten de sabbatten later* gekomen zijn. Het onderhouden van deze precieze dag was ook niet mogelijk toen de Joodse kerk oost- en westwaarts verstrooid werd. Want daaruit volgt wel, dat het voor de Joden zeer onzeker moet zijn geweest om de precieze dag vast te stellen.

Uit dit alles maken wij dan dit besluit op, dat de precieze zevende dag in het vierde gebod, en dus ook niet bij de eerste rust van God, kan zijn ingesteld.

... Voorts liet de Goddelijke aanwijzing van de zevende dag der week aan de Joden, ruimte en vrijheid over voor een andere Goddelijke tijdbepaling. Daaruit volgt dat de Joodse zevende dag der week moet wijken voor de aan de christenen aangewezen 'zevende dag',

namelijk de eerste dag der week, wanneer deze aanwijzing Goddelijk is. Dus zoals de oude bedeling met al de ceremoniën van Mozes wijken moest voor een betere bedeling.

... God heeft de zevende dag naar de orde van Zijn rust na het werk der schepping veranderd in de zevende dag na zes werkdagen, naar de orde van de rust van Christus op de eerste dag der week na het grote werk der verlossing. Deze beide tijdsbepalingen zijn Goddelijk en hebben hun grondslag in de instelling van één van de zeven dagen, of wel van een steeds volgende zevende dag na zes werkdagen. Dit wordt in het vierde gebod vermeld en is gegrond op de eerste rust van God na de voorafgaande zes scheppingsdagen. Hieruit blijkt dat in alle opzichten het *wezen van het altoos verbindende vierde gebod is gebleven*.

... Nu gaf God aan de Joodse kerk de zevende dag der week, en aan de christelijke kerk de eerste dag der week. Dit geschiedde naar Goddelijke autoriteit, want het vierde gebod blijft altijd van kracht. Deze eerste dag der week heeft de Heere metterdaad geheiligd en afgezonderd tot een triumfdag van Zijn Zoon (Psalm 118:22-24).

... De Heere Jezus, een Heere van de sabbat zijnde (Matth. 12:8), heeft deze dag ook ingesteld met Zijn daad en voorbeeld. Dit blijkt uit de hoge benaming, welke deze dag boven de andere zes dagen draagt. Johannes zegt (Openb. 1:10): "Ik was in de geest op de dag des Heeren." Bij deze benaming wordt uitgegaan van een instelling, gelijk wij ook in Ex. 12:42 lezen van de nacht des Heeren, in Ex. 16:23 van de sabbat des Heeren, en in 1 Kor. 11:20 van het Avondmaal des Heeren. Dus ligt in dit Schriftwoord dezelfde nadruk in de woorden "de dag des Heeren", welke benaming aan geen andere dagen toekomt.

... Het waarnemen van deze eerste dag der week is constant de leer en de praktijk geweest van de kerk sinds de tijd der apostelen. Dit vinden wij in vele getuigenissen van Athanasius, Ignatius, Eusebius enz. Ja, als de eerste christenen elkander op die dag ontmoetten, groetten zij elkander met deze woorden: "De Heere is opgestaan; Hij is waarlijk opgestaan."

Rev. George Burder, 1752-1832. Engels predikant

... Deze Wet dan, is een eeuwigdurende plicht. En als God het voor Adam nodig oordeelde, om hem te onderhouden, zelfs in het Paradijs en voordat hij zondigde, hoeveel temeer is het voor ons noodzakelijk, hem te onderhouden. Hij had geen vermoeiend werk te doen, waarvan hij noodzakelijk moest rusten; zijn hart was vol van de liefde Gods en iedere dag was als een sabbat; maar wat ons betreft, zijn de arbeid van onze lichamen en de zorgen van onze geesten zodanig, dat een wekelijkse rust absoluut noodzakelijk is. ...

Er is ook een goede reden om te veronderstellen, dat de scheppingssabbat veranderd werd, toen de Joden uit Egypte trokken, zodat zij hun eerste sabbat, in de woestijn hielden op de **zesde dag** der week, beschouwende de dag als voor de zevende, vanaf hun uittocht uit Egypte; en dat dit de Joodse sabbat bleef, zinnebeeldig, zoals al hun instellingen waren; en *dat bij de opstanding van Christus de sabbat terugkeerde tot **zijn oorspronkelijke zevende dag***. Veel geleerden zijn van deze mening geweest en indien zij het niet volledig bewezen hebben, hebben zij het zeer waarschijnlijk gemaakt. En deze mening schijnt te worden gesteund door wat Paulus zegt in zijn brief aan de Hebreeënen, hoofdstuk IV. Enz.

Voetius Catechisatie; Zondag 38 vraag 103 van het 4e gebod. Bladzij 868. Uitg. Gebr. Hoge 1891.

Vraag. Maar dat men de 1e dag der week die men gewoonlijk de zondag noemt, nu onderhoudt, is dat puur uit menselijke instelling of kerkelijke traditie?

Antwoord. Neen.

Vraag. Staat er dan iets van in Gods Woord geschreven?

Antwoord. Ja, Handelingen 20: 7 en 1 Korinthe 16: 2. {Openb.1:10 wordt niet vermeld}

Vraag. Waarom hebben de apostelen veeleer de zondag als enige andere dag tot sabbat verordineerd?

Antwoord. De oude leraars en de onzen ten merendeel, zeggen, dat de apostelen de zondag hebben willen verordineren tot de sabbatdag tot gedachtenis van de heerlijke verrijzenis van Christus uit de dood. Gelijkerwijs de Heere de Joden verordineerd had de zaterdag voor hun sabbatdag te vieren en dat voornamelijk in het heerlijk werk der schepping.

Conclusie over de opmerkingen van Clemens, Burder en Vermeer

Clemens is dus de bron waaruit de meningen over verschil in de duur van de wereld, betreffend de dagtelling voortkomt.

Burder schrijft dat de Joden eigenlijk op de **zesde** dag hun sabbat hielden. De veronderstelling ligt erin dat ook Mozes zich behoorlijk heeft vergist.

Nooit zal iemand zoiets zeggen, maar de consequentie ligt wel in deze uitspraak.

Vermeer schrijft dat God **één** van de zeven dagen in het 4e gebod heeft ingesteld.

Terwijl de Heere zegt: de **zevende** dag.

Verder meent Vermeer dat in de tijd van Jozua de week één dag langer (ca 12 uur) duurde en tijdens de regering van Hiskia nog 10 (graden = 10 uur ?) uren erbij. Daar komt ook bij dat de zondag verschoven is vanaf zonsondergang naar middernacht, door gebruik van Romeinse dagindeling; ca 4 uur. Daardoor is de sabbat in totaal na Hiskia's tijd ca 26 uur later begonnen dan de scheppingsabbat.

Dit impliceert dat Israël gezien bovengenoemde veronderstelling, de achtste dag als sabbat heeft onderhouden, ja nog 2 uur op de negende dag.

De Christelijke kerk zou dan vanaf de tijd na de val van Jeruzalem, (en officieel na 321 na Chr.,) de dag des Heeren op de 9^e dag gehouden, ja nog ca. 2 uur op de 10^e dag.

Iedereen voelt wel aan dat met dergelijke argumenten de eenvoudige waarheid niet gediend is. Deze filosofie is niet nodig als we Gods vrijmacht als Opperrechter in acht nemen en ons houden aan de letter en geest van de Schrift. De Heere Jezus is Heere van de sabbat, van Zijn Opstandingsdag en van alle dagen. Hij kan met het Zijne doen wat Hij wil. Overigens was Vermeer echt heel uniek in zijn Catechismusverklaring. Sommige theologen zeggen dit, om aan te tonen dat elke dag als sabbat of als Opstandingsdag gevierd kan worden, als het maar gebeurd in een reeks van 7 dagen, waarvan één van die twee de voornaamste moet zijn. Zelfs Calvijn neigde naar deze gedachte: **om op een dag in de week een of twee dagen af te zonderen, en we dit allemaal in de vrijheid van de christenen zullen laten**, zie dissertatie dr. Steenblok. Hoewel Calvijn mogelijk ziet op de Sabbat en de zondag.

William Perkins schrijft in *Problema van de versierde Katholieke Leer*, Al de Werken deel 1, blz. 576-580, als volgt:

III. Veel vaders hebben van de stukken des geloofs onbekwaam gesproken ...VI. De schriften der ouden hebben ook dikwijls vele dwalingen en deze dikwijls zeer grote, hetwelk zij ook ongeveinsd hebben bekend. ... Vervolgens beschrijft Perkins een lange naamlijst "van de versierde, twijfelachtige of verdorven schriften en dwalingen van de oude vaders der kerk." Hij vervolgt: Eusebius in zijn 3^e boek, cap. 35, 36; en Hieronimus tellen 7 brieven van **Ignatius**. Maar nu zijn er 12 die onder zijn naam doorgaan. ... Als men toestaat dat het Ignatius eigen brieven waren, zijn er nochtans veel dingen in vermengd die niet van Ignatius zijn. ...

Voorlopige conclusie. De lijn van de Sabbatvieren loopt tot de Opstanding van Christus. Ze gaat verder onder de gelovige Joden en Christenen, met dit verschil dat de Opstandingsdag van Christus aansluitend – ca een halve dag – gevierd werd. In de loop van de 2^e eeuw komt er langzamerhand een scheiding. Joden blijven de Sabbat vieren en aan tal Christenen gaan over op de Opstandingsdag. Vervolgens wordt in 321 de zondag officieel in de Staatskerk een rustdag ter gedachtenis aan Christus' Opstanding. Wel bleven groepen Christenen de sabbat in hoge ere houden.

4. DE ACHTSTE DAG AFGESCHADUWD IN HET OUDE TESTAMENT

De **Christelijke feestdagen** en de zondag zijn wat de feiten betreft Goddelijk, maar wat de data betreft afkomstig uit het Jodendom of heidendom.

Kerstfeest (in de R.K. kerk: *kerst-mis*) is de herdenking van de geboorte van Jezus. De eerste christenen kenden het feest niet. De kerk in het Westen ging op 25 december het geboortefeest te vieren, voor het eerst in Rome in het jaar 336 of 354 vanwaar het uitbreidde in de Staatskerk. Volgens de meest gangbare visie is kerstfeest ontstaan door een verchristelijking van de feestdag die de Romeinen rond de winterzonnnewende hielden voor hun zonnegod Saturnus. Sommige kerkvaders meenden een heidense dag-datum Christelijk te maken. Ze gingen er vanuit dat de wereld op 21 maart geschapen was en de zon op de vierde dag, dus 25 maart. Ze concludeerden hieruit de bevruchting van Maria en dat Jezus werd geboren op 25 december. In de 3e eeuw ontstond in Alexandrië de gewoonte om op 6 januari het Epifaniefeest te gaan vieren. Epifanie betekent 'verschijning', wat zag op Jezus' geboorte én op Zijn verschijning door de doop. Echter men koos een datum waarop de Egyptenaren de maagdelijke geboorte van Aion, de zonnegod vierden.

De Reformatie stond afwijzend tegenover de viering van het kerstfeest, want er was geen Goddelijk gebod voor; temeer omdat de datum van heidense oorsprong was.

Jezus werd gedoopt rond het Joodse Pascha toen Hij ca. 30 jaar was en Hij stierf 3 ½ jaar later. Dus werd Hij geboren rond het begin van het Joods burgerlijk jaar, ofwel op de eerste dag, de *Dag van het Geklank*, Lev. 23: 23-25, (ca. september) Anderen menen dat Jezus geboren is tijdens het Joods Loofhuttenfeest, (Sukkot, rond oktober) het oogstfeest bij uitstek.

Het Paasfeest ontleent zijn naam aan het **Joodse Pascha** door Mozes ingesteld in opdracht van God om de bevrijding uit Egypte te vieren op de 14^e dag van de maand Abib, Ex. 12:42. Het *burgerlijk* jaar in Israël was vanaf de Schepping – volgens Bijbels-Joodse traditie – begonnen in de lente. De 14^e dag van de 7^e maand Abib, vond de Uittocht plaats. Op Gods bevel werd de zevende maand het begin van het *kerkelijk* jaar. Pascha betekent *voorbijgaan*, Ex. 12: 7 en 13. De doodsengel ging de woning van de Israëliet voorbij als bloed aan de posten was gesmeerd. Toen Jezus stierf viel het Pascha van zonsondergang op donderdag tot zonsondergang op vrijdag.

Tijdens de regering van keizer Constantijn (284-337) werd in het Keizerrijk godsdienst-vrijheid toegestaan door het edict van Milaan, 313. Hij begunstigde mede uit politieke overwegingen het Christendom, maar maakte de kerk daardoor afhankelijk van de Staat. Zo veroorzaakte hij verregaande inmenging in kerkelijke zaken. In 325 werd het concilie van Nicéa gehouden. "Geen van de 318 aanwezige bisschoppen was Joods". Henderson, G. All Love - A Biography of Ridley Herschell. Tijdens dit concilie wilde de Kerk zich nóg verder ontdoen van Bijbels-Joodse invloeden en werden de data van beide feesten losgekoppeld. Pascha bleef de 14e Abib, thans Nisan. De 'Pasen' werd zó ingesteld dat deze altijd op zondag viel. Nooit werd in de eerste eeuwen na Christus de herinnering aan Zijn Opstandingsdag 'Pasen' genoemd. Pascha is de dag van het sterven van Jezus. Bovendien noemde de kerk de *sterfdag* van Christus *Goede Vrijdag* en Zijn Opstandingsdag noemde men *Pasen*, Paasdag. Wat een omgekeerde naam van deze heilsfeiten! Dit ontstond volgens Eusebius omdat de gelovige Joden het Pascha jaarlijks bleven vieren, maar de bekeerde heidenen de Opstanding van Christus wilden vieren. Daarom noemde men die dag Paasdag.

Hoezeer de Christelijke Kerk zich distantieerde van de Joodse medechristenen blijkt ook uit een citaat van Chrysostomus: "De Joden aanbidden niet God maar duivels, dus al hun feesten zijn onrein. God haat hen en hij heeft ze inderdaad altijd gehaat. Maar sinds ze Jezus hebben vermoord, geeft God hun geen tijd meer voor bekering. Wanneer het duidelijk is dat God hen haat, is het de plicht van christenen om hen ook te haten". Deze citaten komen uit een serie van acht preken over de Joden die Chrysostomus in 387 in Antiochië hield. Bron: Jules Isaac Stichting.

Pinksteren

Op een Synode te Elvira, Spanje, ca 303, Canon 43 werd het belang van het vieren van de *dag* van Pinksteren benadrukt. En dit schijnt gericht te zijn tegen diegenen die Pinksteren afsloten op de veertigste dag na Pasen. In deze canon zien we het woord '*Pentecost*' voor het eerst Christelijk gebruikt terwijl het een specifieke dag aanduidt en niet een periode van vijftig dagen.

EUSEBIUS PAMPHYLI. 263-339. DE HEILIGE KERKGESCHIEDENIS

5.24 Onenigheid in de kerken in Klein-Azië

6. Allen die ik genoemd heb, [apostelen en opvolgers] beschouwden de *veertiende dag als de dag van Pasen 1*, naar het Evangelie; ze weken niet af, maar volgden de geloofsregel.

...

10. Maar niet alle opzieners waren het hiermee eens. Integendeel, ze spoorden Victor aan om bevordering van de vrede, eenheid en de onderlinge liefde na te streven. Van degenen die Victor nogal heftig aanpakten zijn tot nu toe brieven bewaard.

11. Onder hen was Irenaëus; namens de broeders in Gallië, die hij leidde, schreef hij de brief; daarin handhaaft hij de noodzaak om de verborgenheid van de opstanding van onze Heere te vieren *op de dag des Heeren*; maar óók spoorde hij Victor op minzame toon aan om toch geen hele gemeenten van God, die de traditie van een oude gewoonte navolgden, uit te stoten.

5.25 Overeenkomst aangaande het Paasfeest.

Narcissus en Theofilus, de opzieners van Palestina, die ik eerder al noemde, Cassius, de opziener van de gemeente in Tyrus, Clarus uit Ptolemaïs en de anderen die met hen vergaderden schreven een brief waarin ze uitvoerig uiteenzetten welke zaken aangaande het 'Paasfeest' hun via de overlevering van de apostelen waren meegedeeld; ze besloten hun schrijven met deze woorden:

"Let u erop, dat u afschriften van deze brief aan alle gemeenten stuurt, zodat we niet schuldig zijn aan de verwarring waarin sommige mensen hun innerlijk laten dwalen. We delen u voorts nog mee dat ze ook in Alexandrië dezelfde dag in ere houden als wij; we corresponderen hierover met elkaar, zodat we *de heilige dag* eensgezind en gelijktijdig vieren."

De drie grote feesten hebben allemaal een **achtste dag**. Het feest van de ongezuurde broden zeven dagen, voorafgegaan door Pesach (**Pasen**), samen acht dagen (Lev. 23:5-8. De eerstelingen werden geofferd. Het beweegoffer moest worden gebracht (Lev. 23:10-14) na de sabbat. Dit is dag waarop de Heere Jezus is opgestaan. Foutief noemden de Christenen het in later eeuwen Paasfeest. Terwijl het Paasfeest viel op de dag van **Jezus' dood**. Het was de eerste dag van het oogstfeest in Israël. Een beweegoffer moest dus altijd worden gebracht na de (wekelijkse) sabbat, dat is op de 'achtste' dag. Deze eersteling is een type van de opstanding van Christus. *Christus is opgewekt uit de doden, en is de Eersteling geworden van degenen die ontslapen zijn.* 1 Kor. 15: 20. Hij is het zekere Onderpand van de opstanding van alle Rechtvaardigen. De opstanding van Christus kondigt een nieuw tijdperk aan. Met dit verschil, dat Hij als het Hoofd van het Genadeverbond dadelijk deelgenoot werd van de heerlijkheid van de Vader, maar Zijn kerk op aarde in fasen en eens in eeuwige zaligheid naar ziel en lichaam.

Hemelvaartsdag. Sabbat. Jezus is 40 dagen *gezien* van de Apostelen. Dat wil zeggen: 40 dagen vanaf de Opstandingsdag, 42 dagen vanaf het Joodse Pascha. Hij vaart op ten hemel, Mark 16:19, 20; Luk 24:50-53; Hand. 1:1-11

Vanaf de dag na het Pascha, werden zeven volkomen weken, - of sabbatten in het Grieks - geteld. In de Bijbel wordt een week óók een sabbat genoemd. De volgende 50^e dag, te beginnen bij zonsondergang werd de **Pinksterdag** gevierd. Pinkster betekent 50. De vijftigste dag was de 8^e dag vanaf die laatste weektelling. 7 keer 7 dagen waren vervuld, daarna begon een nieuwe leven.

Het Pinksterfeest was het 1ste oogstfeest van de tarwe e.d., het feest der eerstelingen, Lev 23:16-21. Dan werd geen garve zoals op het Feest der ongezuurde broden geofferd, maar een brood als beweegoffer. De vervulling hiervan geldt de Kerk van Christus: de bekering van de eerstelingen uit de Joden en de heidenen. Jezus was gestorven op vrijdagmiddag – enkele chronologen volgens Johannes' Evangelie menen dat Jezus donderdagmiddag is gestorven. De sabbat duurde tot zaterdag zonsondergang. Dit was de eerste dag van de zgn. Omertelling. 50 dagen later viel op zondagavond tot maandag zonsondergang. Dit was de eerste dag van de week. Opmerkelijk dat de Heilige Geest op deze dag werd uitgestort. Een dubbele feestdag: van zaterdagavond tot maandagavond. Deze 2 dagen krijgen nog groter betekenis dan nu. Op de sabbat waren de discipelen met de vrouwen bijeen in grote blijdschap verwachtten ze de belofte van Jezus dat Hij in de Naam van Zijn Vader de Heilige Geest zou uitstorten. Als we Jezus en Zijn beloften voor Zijn Kerk wereldwijd verwachten behoren wij ook zo te doen! En op de eerste dag van de week werd de belofte vervuld. Als wij door het oprecht geloof en bevindelijke kennis de Heilige Geest ontvangen hebben als een Onderpand en Waarborg voor de vervulling, dan mogen we ons in Hem verblijden zowel voor onszelf en ook voor onvervulde profetie.

De eerste dag van de week als geestelijke sabbat ingesteld door Christus en de Heilige Geest

Jezus is *geen Insteller van Zijn Opstandingsdag* in de kerk door een mondeling gebod, maar de Geest die op de 50^e dag na Zijn opstanding Zijn Verlosserswerk vanuit de hemel aan Christus' Kerk bekendmaakte en ervan *getuigde*. Hij is Degene die deze eerste dag heiligde en zegende in de Naam van de Vader en de Zoon. *"Maar wanneer Die zal gekomen zijn, namelijk de Geest der waarheid, Hij zal u in al de waarheid leiden; want Hij zal van Zichzelf niet spreken, maar zo wat Hij zal gehoord hebben, zal Hij spreken, en de toekomstige dingen zal Hij u verkondigen.*

Die zal Mij verheerlijken; want Hij zal het uit het Mijne nemen, en zal het u verkondigen. Al wat de Vader heeft, is Mij; daarom heb Ik gezegd, dat Hij het uit het Mijne zal nemen, en u verkondigen." Joh. 16:13-15.

Wij hebben nu de heilsorde gezien van de 3 grote feesten: de Opstanding van Jezus, Zijn Hemelvaart en de uitstorting van de Heilige Geest. Deze 3 hoofdfeiten zijn nauw aan elkaar geschakeld in de wet van Mozes door de zogenaamde Omertelling, een 50 dagen durende periode. Toen Christus in het graf lag, begon de nieuwe periode van 50 dagen; gevolgd door Zijn Opstanding. Het 2e gedenkwaardige feit was toen Jezus naar de hemel opvoer om Zijn Vader Zijn volbrachte werk te tonen. Dat de Vader in het volmaakte werk van Zijn zeer beminde Zoon een welbehagen had, toonde Hij op het Pinksterfeest door het uitstorten van de Heilige Geest. De Vader accepteerde het werk van Zijn zoon niet alleen, maar zond de Geest als bewijs van acceptatie naar de aarde. Dit drievoudig wonder hoort beslist bij elkaar. Hier ligt de kern van de nieuwe 8e dag. Hier ligt het begin van de christelijke rustdag. Hier ligt de hoeksteen van de Nieuwe Testamentische herdenkingsdienst op de zondag. Hier krijgen we de Godvruchtige heiligen en Bijbelschrijvers van het Oude Verbond niet tegen ons. Hier krijgen we de engelen die bij de Wetgeving - ook het 4^e gebod – aanwezig waren niet tegen ons. We moeten erbij bedenken, dat Jezus niet wegging voordat Hij de belofte van de Geest aan Zijn discipelen had gedaan. Wat wij de Wezenzondag noemen, was voor de discipelen met de vrouwen een dag van grote vreugde. Ze lagen onder de onvervulde beloften van Christus. *Ik zal Mijn Geest zenden die zal van Mij getuigen en zal u alles leren.* Deze belofte werd vervuld op de Pinksterdag. Hieruit blijkt duidelijk dat het tijdperk van het Nieuwe Testament zijn beginpunt heeft op de achtste dag; en een markeerperiode van 50 samengekoppelde dagen.

De acceptatie van de Vader door de zending van de Geest is de hoeksteen van de Nieuw Testamentische kerk. Hebben wij een vaster grondslag nodig dan deze? De vaders hebben met pijn en moeite in de sabbat losgemaakt van het 4e gebod en verplaatst in het Evangelie. Dat gaf alleen in ons land al 50 jaar lang hevige twisten, waarvan ieder eerlijk beoordelaar moest getuigen: er ontbreekt iets, er zit iets inconsequents in. Wilt u een vaste grondslag hebben voor het wekelijks vieren van dit drievoudig feit? Dan kunnen we terecht in Handelingen 2. We behoeven de ark van het verbond niet te openen om een correctie te maken in het heilige 4^e gebod. Uit de **ark** van het verbond mag niemand de wet halen en het vierde gebod splitsen: nl. de zevende dag met Gods zegen verplaatsen naar de eerste dag van de week. De zegen van de Heere rust wel op de eerste dag, maar niet uit kracht van schepping, maar gefundeerd in de eeuwige Levensvorst en die 49 dagen later gestempeld werd door de Heilige Geest tot gebruik in de kerk; wat pas langzamerhand in de eerste eeuwen gevierd werd en tenslotte officieel erkend.

Als we in oprechtheid Christus en Zijn Geest eren als de Auteurs van de nieuwe dag, dan eren we de wet, dan verheerlijken we God, dan roemen we in Christus, en worden we deelgenoot van de Geest als een Onderpand van de toekomstige erfenis. En mogen eeuwig sabbat houden voor de Troon.

De Sabbat volgens Hebreeën 3 en 4.

In Hebreeën 3 en 4 geef de apostel een overzicht van 3 verschillende rustdagen of tijden.

Ten 1e. God rustte op de 7e dag en heiligde die. De Heere ging tot Zijn rust in en deed de mens ook een tot de Zijn rust ingaan om deze scheppingsdag heilig door te brengen. Dit heiligen door de mens was ingedrukt in het beeld Gods, de natuurwet overeenkomstig Gods wil.

Ten 2e. De apostel spreekt in Hebreeën 4 over de rust van Israel in Kanaän. God gaf na de zware arbeid in Egypte een belofte van nieuwe rust in Kanaän indien zij Hem zouden geloven en gehoorzamen. De sabbatsdienst werd vermeerderd op de Berg Sinaï met tal van ceremoniële geboden, en dergelijke. Israël was begunstigd met een zichtbare inwoning van de Geest, eerst in de wolkkolom en daarna de Schehinah boven de ark. De apostel verklaard deze als een afschaduwing van de geloofsrust in Christus en de eeuwige rust in de heerlijkheid.

Ten 3^e. Een nieuw tijdperk brak aan nadat Jezus Zijn onbevattelijk zware lijden had volbracht vlak voor het ingaan van de Joodse sabbat. Jezus rustte op de sabbat naar Zijn edele ziel bij de Vader en naar Zijn lichaam in het graf. Dat was een echte sabbat naar de ziel en in zekere zin ook naar Zijn lichaam. Het viere van Zijn rust werd gekoppeld aan het viere van Zijn opstanding Hebreeën 4: 11 – 16. In zijn Hemelvaart ging Hij volledig in Zijn rust, Hebreeën 4: 10. De 1e dag van Jezus Opstanding was tevens de 1e dag van Zijn Middelaarswerk, eerst nog 40 dagen op aarde en daarna in het hemels Heiligdom. De Vader verzegelde bij Zijn opstanding Zijn volbracht verzoeningswerk en voltooide 40 dagen later Zijn werk als opgestane Levensvorst op deze aarde. Noch het gebod van Zijn Vader op de 7e scheppingsdag gegeven, noch de plechtige verklaring van het 4e gebod op de Sinaï, schafte Jezus af. De mening dat de 7e dag verzet is naar de 1e dag heeft geen deugdelijk Bijbels fundament. Christus had een *sabbatismos* in het graf. Het Griekse woord sabbat is alles ziet duidelijk op de scheppingsrust het; daar is het van ontleend. Maar de borgstelling moest voltooid worden door Zijn Hemelvaart. Zo bleef het 4e gebod in waarde en verbond Jezus de sabbatsrust aan Zijn opstanding, de Hemelvaart en Zijn uitstorten van de Geest.

Hebreeën 4: 7, 8 en 9. In vers 9 staat: *want die ingegaan is in Zijn rust, enz.* Hier wordt gesproken van Christus dat Hij in Zijn rust is ingegaan na Zijn werk. Sommigen concluderen uit deze tekst dat hier echt sprake is van een nieuwe sabbatdag door het verzetten van het 4e gebod in het Nieuwe Testament. In het Grieks staat: want die is ingegaan in Zijn *sabbatismos*. Voor het woord rust wat overal in dit hoofdstuk wordt gebruikt staat dus ander Grieks woord. Dit is moeilijk te vatten. Want de apostel grijpt juist terug naar de scheppingsrust met het oorspronkelijk Hebreeuws woord sabbatismos. Wel is waar, dat de sabbatsrust een voorbeeld, een pand, een type was van de aanvankelijke rust

van de gelovige Israëliet in Kanaän en een onderpand van de geloofsrust van de oprechte in gelovigen die Christus gehoorzamen en in Hem in waarheid geloven onder het Nieuwe Verbond. Als een onderpand wordt vervuld, wordt het pand niet altijd weggenomen. De zon is een onderpand van *het Woord van God wat uitgaat onder alle volkeren in de hele wereld*, volgens Psalm 19. De maan is een onderpand van het licht wat de Oudtestamentische kerk ontving onder het Oude Verbond, volgens openbaring 12, waar de kerk des Heeren onder het beeld van een vrouw, bekleed met de zon en de maan onder haar voeten. De kroon op haar hoofd was het beeld van de 12 apostelen. De maan onder haar voeten was een beeld van de minder heldere verlichting onder het Oude Verbond. Toen het zalig Licht begon door te breken in de dagen van het Nieuw Testament werd ze bekleed met de zon. De maan werd niet weggenomen, maar de schaduwwachtige betekenis ervan.

U mogen wij met recht zingen Psalm 118 het 12e en 13e vers

*Dit is de dag, de roem der dagen,
Die Israels God geheiligd heeft;
Laat ons verheugd, van zorg ontslagen,
Hem roemen, die ons blijdschap geeft.
Och Heer, geef thans Uw zegeningen;
Och Heer, geef heil op dezen dag.
Och, dat men op deze eerstelingen
Een rijken oogst van voorspoed zag.*

*En we mogen er wel aan toevoegen met enige wijziging:
Gezegend zij die grote Koning
Die tot ons komt in s'Heeren Naam.
Wij zegenen U uit 's Heeren woning.
Wij zegenen u al te zaam*

Het derde grote feest was Succot, **Loofhuttenfeest**, en bestaat uit zeven dagen, gevolgd door de achtste dag (Lev. 23:36). Johannes spreekt over de grote dag van het feest (Joh. 7:37). Sommigen denken dat daarmee de achtste dag wordt bedoeld (Lev. 23:36, 39). Het Jodendom onderhoudt op de achtste dag tevens Simchat Torah, d.i. vreugde van de Wet. Ze vieren dan de Wetgeving op Sinaï. In Numeri 39 : 12 wordt de buitengewone veelheid van offers beschreven die tijdens de Loofhutten moesten geofferd worden. Dertien jonge stieren en, 2 rammen, 14 eenjarige lammeren, met hun spijsoffers. Dit verminderde tot en met de 7e dag. De 8e dag was een verbodsdag, vers 36. Het Hebreeuws woord betekent een *besluitdag*, dat is een afsluiting van de hele offercultus. Wéér valt de eindfase op de 8e dag.

Het tweede oogstfeest was als de volle oogst binnen was, het Loofhuttenfeest, Lev. 23:34-einde. Nergens leest men de vervulling daarvan in de Schrift. Wij verwachten de vervulling daarvan in het laatste der dagen, Zach. 14:16 etc. en Rom. 11:12. Dat is de volheid van Joden en heidenvolken.

Haggai profeteerde over Tempelherstel. Hij sprak op de 21e van de zevende maand, de laatste dag van het **Loofhuttenfeest**. Hag. 2: 2. Haggai spreekt dan over de **achtste** dag. "De heerlijkheid van dit laatste huis zal groter worden, dan de eerste, zegt de Heere." Hag. 2:10.

Een bijzonderheid was het **Jubeljaar**. Leviticus 25. *Gij zult u ook tellen zeven jaarweken, zeven maal zeven jaren, vers 8. Het Jubeljaar zal het vijftigste zijn, Vers 11.* Gerekend met deze jaarweken volgens de Bijbelse kalender, was het 50^e jaar tevens het **8ste jaar** van de laatste jaarweek. Een heel bijzonder jaar! Vrijheid voor personen en bezittingen. Een heel mooi beeld van de geestelijke vrijheid in Christus door het geloof in Hem. Voor Israël houdt het een profetische voorzegging in dat het Jubeljaar wat Christus verdiend heeft aan het kruis en voor Hem een eeuwige vrijheid gaf door ontslag van de Borgtocht en schuld die op hem lag. De dag komt dat De Heere de ongerechtigheid van Israël op één dag zal wegnemen, Zach. 3: 9.

Er is ook een verband tussen het getal 8 en Chanoeka-feest. Het herstel van de tempel die 31/2 jaar op vreselijke wijze verontreinigd was, in 176 vóór Christus. Het wonder van Chanoeka duurde 8 dagen. Het Hebreeuwse woord shmona betekent 8. Het heeft dezelfde letters als shemen (olie), neshama (ziel) en mishna. De olie vertegenwoordigt onze geest, of het diepste niveau van de ziel. Eén kruikje met olie werd gevonden dat verzegeld was door de Hogepriester. Jezus, het grote Licht van alle Lichten, wandelde op die winterdag in de tempel. Joh. 10: 22. *En het was het feest van de vernieuwing van de tempel.*

Vervulling. Het *Paasfeest* is vervuld met de dood van Christus, de *dag van Eerstelingen* is vervuld met de opstanding van Jezus, de Pinksterdag werd vervuld met de uitstorting van de Heilige Geest. Maar nu het Loofhuttenfeest. Een begin van de vervulling vond plaats toen Jezus geboren werd rond de loofhutten inzetting. Dat was volgens de Bijbelse chronologie rond september. De aanvankelijke vervulling van het Loofhuttenfeest vond plaats na de uitstorting van de Heilige Geest. Eerst onder Joden en Jodengenoten en daarna onder volken uit het heidendom. Deze uitstorting van de Geest was een historisch bewijs en onderpand dat een grotere vervulling van het Loofhuttenfeest nog te wachten staat. Want wanneer de kerk van Christus ergens gepland werd bleef die daar kortere of langere tijd, maar viel daarna in verval of ging helemaal ten onder. In heel veel teksten in de Bijbel staat dat Christus terugkomt tot Zijn kerk met de bekering van het Jodendom. Al deze teksten te noemen is nu de bedoeling niet, we verwijzen alleen naar Romeinen 11.

Voor het Loofhuttenfeest kunnen we ook terecht in Zacharia 14 waar een Nieuwe Testamentische vervulling in het laatste der dagen beschreven wordt,, onder Oud Testamentisch en Oosterse beelden.

Er is een bijzondere profetie in Ezechiël 43 over het herstel van Israël, en de Evangelische eredienst. Dit wordt voorgesteld onder het zinnebeeld van een tempel met een altaar en offerdiensten. Er staat in vers 25 tot 27. *Zeven dagen zult gij dagelijks een bok des zondoffers bereiden; ook zullen zij een var, een jong rund en een ram van de kudde, beiden*

volkomen, bereiden. Zeven dagen zullen zij het altaar verzoenen en het reinigen en zijn handen vullen. Als zij nu deze dagen zullen voleind hebben, dan zal het op den achtsten dag en voortaan geschieden, dat de priesters uw brandofferen en u dankoffers op het altaar zullen bereiden; en Ik zal een welgevallen aan ulieden hebben, spreekt de Heere Heere. Het schijnt dat de Heere hier een profetie meedeelt onder het beeld van de offers op het Loofhuttenfeest. Op de achtsten dag en voortaan zullen de geestelijke offeranden door Christus opgeofferd worden. En de Heere zal daaraan een welgevallen hebben. Uit de samenhang blijkt dat dit ongetwijfeld allereerst op het *bekeerde Israël* ziet. Hier zien we weer de 8e dag als een voltooiing en tevens blijvende werkzaamheid. Er staat: *op die dag en voortaan*, dat is in vervolg van tijden. Hoewel er in deze teksten zowel als ook de voorgaande als de volgende teksten oneindig veel diepe verborgenheden liggen die onbekend gebleven zijn tot nu toe, liggen er wel geestelijke leringen in. Hoe dit verder ook zij, het grote doel van heel deze beschrijving is: *de naam der stad zal van die dag af zijn: Jehovah Shamma; de Heere is aldaar*, Ezechiël 48 vers 35.

Jac. Koelman schrijft in *Het Dispuut en de historie mitsgaders de praktijk van de Sabbat en des Heeren dag*, A'dam 1685

ad 2. Lev. 23 handelt over Loofhutten; dat was afschaduwing van het wonen van Christus onder Zijn volk; in de andere feesten, die zeven dagen duurden, was de eerste en zevende dag heilig; in dit feest werd de achtste dag *een Sabbat* genoemd, vgl. ook *Zach. 14 : 16-19*, waar voorzeggd wordt, **dat de tijd komen zal, dat de vromen het feest van Loofhutten zullen vieren op bevel van den koning**; Joh. 7 : 37, 38: op de laatste dag van het Loofhutten-feest sprak Christus: *zo iemand dorst heeft*, enz. **Ezech. 43 : 26, 27**: De profeet spreekt hier van de tijd van het Nieuwe Testament, volgens alle rechtzinnige uitleggers. Onder de zeven dagen moet hier een week worden verstaan; hieruit volgt, dat de achtste dag is de eerste dag der week, en dat deze dag - zie den tekst - daarna gedurig zou moeten worden gevierd. Ps. 118 22-24, de dag, waarover hier gesproken wordt, is de dag van de Opstanding; hiervan wordt gezegd: *dit is de dag, dien de Heere gemaakt heeft*.

DE GESCHIEDENIS VAN DEN SABBATSSTRIJD ONDER DE GEREFORMEERDEN IN DE ZEVENTIENDE EEUW. HUGO BASTIAAN VISSER. KEMINK EN ZOON N.V. - OVER DEN DOM – UTRECHT, 1939

Herman Witsius heeft in een uitleg in de *Negende oefening van de toekomst van het koninkrijk Gods; Uw koninkrijk kome*, zich heel duidelijk uitgelaten over de heerlijke staat van de Kerk. *Oefeningen over de grondstukken van het algemeen christelijk geloof en het gebed des Heeren* door Hermanus Wits. Uitgave: Adriaan Beman, Delft, 1700.

XXIV. Daarna heeft hij gezien de duivel en satanas gebonden de tijd van duizend jaren en geworpen in de afgrond die gesloten en verzegeld werd, opdat hij de volkeren niet meer verleiden zou totdat de duizend jaren zouden geëindigd zijn. In welke tijd met Christus leven en heersen de zielen dergenen die onthoofd waren om het getuigenis van Jezus en dergenen die het beest noch deszelfs beeld hadden aanbeden en die het merkteken deszelfs niet ontvangen hadden aan hun voorhoofden en aan hun handen. Hfd. 20. Welke

duizend jaren, in welke de satan gebonden was, ik in de kerkelijke geschiedenissen niet vind; eerst heeft hij de volkeren verleid door de heidense afgoderij en terstond daarna door de antichrist, die dezelve gelijk was, want in beide heeft de draak zijn macht geoefend; vergelijk Openbaring 12:5 en 13:4. Eindelijk door de onzinnigheden van Mohammed door welke hij het gehele oosten betoverd heeft en gans Indië, alleen dat gedeelte uitgezonderd daar het nog heidens is. Noch durf ik ook dat koninkrijk van de 1000 jaren uitleggen van het eeuwig koninkrijk van Christus in de hemelen; naardien uitdrukkelijk wordt gezegd dat die 1000 jaren zouden worden geëindigd *en daarna de Satan uit zijn gevangenis zal ontbonden worden, om de volkeren wederom te verleiden*, Openbaring 20: 7, 8. Waaruit volgt dat die tijd in het geloof moet verwacht en door gebeden en wensingen zeer moet begeerd worden, *wanneer de uitkomst de beste uitleggen zal zijn van deze duistere profetie*.

XXVII. Alsdan zullen de volkeren, in enigheid des geloofs en der liefde, met elkaar onderling samen gevoegd God in Christus naar het voorschrift van Zijn Woord aanbidden en dienen. *En de HEERE zal tot Koning over de ganse aarde zijn. In die dag zal de HEERE één zijn en Zijn Naam één*, Zacharia 14:9. Dan zal het zijn: En het zal geschieden, dat al de overgeblevenen van alle heidenen, die tegen Jeruzalem zullen gekomen zijn, die zullen van jaar tot jaar optrekken om aan te bidden de Koning, de HEERE der heirscharen, en om te vieren het: FEEST der LOOFHUTTEN (Zach. 14)

En gelijkerwijs als het feest der Loofhutten het vrolijkste is geweest voor de Joden en het laatste in het heilige Jaar, also is het ook het bekwaamste geweest om te beduiden en af te beelden die aller-blijdste tijden, met welke God vóór de voleinding der eeuwen Zijn volk zal begunstigen.

Zie ook Joachim Mobachius, (1699 -1790). *De lang gewenste en vast aanstaande bekering van het volk der Joden ... in het brede vertoont in de Godsspraak van Jeremias XXXI*, door Joachimus Mobachius; predikant te 's-Hertogenbosch. Uitgave Utrecht 1746. Waarin opgenomen een toelichting over *de bekering van de 12 stammen Israels*, door P. G. Josseling, predikant te Veghel.

Jesaja's eindprofetie

Jesaja 66 vers 22. *Want gelijk als de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, die Ik maken zal, voor Mijn aangezicht zullen staan, spreekt de Heere, also zal ook ulieder zaad en ulieder naam staan. 23. En het zal geschieden, dat van de ene nieuwe maan tot de andere en van de ene sabbat tot de anderen, alle vlees zal komen om aan te bidden voor Mijn aangezicht, zegt de Heere.*

Vers 22 komt overeen met Jesaja 65 vers 17. *Want zie, Ik schep nieuwe hemelen en een nieuwe aarde; en de vorige dingen zullen niet meer gedacht worden en zullen in het hart niet opkomen.* Vanaf vers 17 tot en met 25 profeteert Jesaja over *nieuwe hemelen en een nieuwe aarde*. Vanzelfsprekend wordt die profetie ten volle bewaarheid en vervuld ná het laatste oordeel. Maar zoals de meeste profetieën een dubbele gelaagdheid hebben in de vervulling, zo ook deze profetie. De schepping van een nieuwe hemel en aarde begon met de uitstorting van God de Heilige Geest. De nieuwe hemel is beeldspraak in de Bijbel voor

de vernieuwing van de Kerk, *het Koninkrijk der hemelen*, zoals Jezus die noemt. En de nieuwe aarde heeft betrekking op de plaats die de Kerk van Christus op aarde beslaat.

De Geest begon Zijn herscheppend werk eerst onder het Joodse volk en daarna in de heidenwereld. Dit grote werk is 2000 jaar verder gegaan en het gaat nog steeds door. We moeten hierin wel opmerken dat de werkingen van Gods Geest heel verschillend zijn in tijd en plaats. Dán in dit land, dan in dát land, of in een groot aantal landen gelijk. Als we nu wereldwijd de kerk van Christus zien, hoe klein die geworden is en welke vreselijke grote antichristelijke machten werkzaam zijn op deze aarde, dan kan de angst rond het hart slaan. Maar de wereldwijde doorwerking van Gods beloften vindt plaats bij de bekering van Israël, Romeinen 11. En die vervulling is anders dan tot nog toe heeft plaatsgevonden. Ze omvat de gehele wereld. *De aarde zal vol van de kennis des Heeren zijn*, enzovoort. Dat de teksten in Jesaja 65 niet in de eerste plaats slaan op de eeuwige zaligheid, maar op deze aarde blijkt al heel duidelijk uit vers 20 en 21. *Een zondaar honderd jaar oud zijnde, zal vervloekt worden ... en ze zullen huizen bouwen en bewonen en ze zullen wijngaarden planten en derzelver vrucht eten*, enzovoort.

In Jesaja 66 vers 23 staat een tekst met een bijzondere inhoud. *Van de ene nieuwe maan tot de andere en van de ene sabbat tot de andere zal alle vlees komen om te aanbidden voor de Heere*. Letterlijk zou dat betekenen dat alle mensen die dan het leven op aarde naar Jeruzalem moeten reizen. Dit is niet in te denken. Zouden mensen die deze reis niet kunnen maken dan nooit gemeenschap in het geloof met Hem kunnen krijgen? Het volgende wordt zonder beeldspraak omschreven: *alle vlees zal komen om te aanbidden voor Mijn aangezicht, zegt de Heere*. Waar wij ook op de wereld leven, als de Geest der genade en der gebeden wordt uitgegoten dan kan men bidden voor het aangezicht des Heeren.

Maar onze aandacht trekt ook de woorden *van de ene sabbat tot de ander*. Wij kunnen dat nu zo opvatten, van de ene zondag tot de andere zondag; of Bijbelser uitgedrukt: van de ene dag van de opstanding van de Messias tot de andere. Een bijzonderheid ligt ook op het woord *sabbat*. En dan kan men geneigd zijn om te denken, dat de sabbat zoals God de Vader die heeft ingesteld, gezegend en geheiligd heeft, ook in dit tijdperk de hoogste plaats zal innemen in de eredienst en dan wel op het nauwste verbonden met de volgende dag, de opstandingdag van *Christus, de eeuwige Heere van de sabbat*.

Er is een zinspeling op Genesis 1 over de schepping van hemel en aarde. De schepping is ook het werk van Gods Geest. *Door het Woord des Heeren zijn de hemelen gemaakt en door de Geest Zijns monds al hun heir*. Psalm 33: 6. Een afdruk, een stempel van de *Zeven Geesten Gods*, Openb. 1:4, ligt in Zijn scheppingswerk. Zeven is een heilig getal, wat God heeft ingeschapen in de 7^e dag, door die te heiligen en te zegenen. En zoals deze aardse schepping eindigde na 6 dagen en voltooid werd met de dag van Gods verlustiging en vermaak in het werk van Zijn handen, zo ook in deze *herschepping*, na zes perioden, - misschien na 6000 jaar, - volgt de grote dag van Gods blijdschap, verheuging en vermaak in het werk van de Vader, Zoon en de Heilige Geest, Die van Beiden uitgaat.

Samenvatting

- De zes *scheppingsdagen* staan symbolisch voor de zesduizend jaar dat deze aarde bestaat (Ps. 90:4, 2 Petr. 3:8),
- de sabbat is symbool van het zevende duizendtal, de heerlijke staat van Christus' kerk op aarde (Jes. 11:6-9; 65: 17-25; Jeremia 30 (vers 34, in het laatste der dagen) en hfd. 32; Ezechiël 37-48; Amos 9:11-15, Zacharia 12-14; Rom. 11. Openb. 20:1-6;
- de achtste dag is symbool de Dag des Heeren en voor de eeuwigheid.

De **achtste dag** heeft dus ook een bijzondere betekenis in de Bijbel. We lezen nergens van een 9^e dag in de weekkalender, waarop een hoofdfeit plaatst vond. Acht in een reeks van 7 dagen is de achtste dag en tevens de eerste van een nieuwe week. Acht is een getal van vernieuwing, ja we kunnen we zeggen van *herscheping*. In dit licht gezien kan in het 8ste millennium, - 1000 jaar – de complete *herscheping* plaats vinden na het laatste oordeel. Het is ook opmerkelijk dat in Ezechiël 46: 1 wordt gesproken over de sabbat. Alle verklaarders leggen dit gezicht uit voor de tijd van het N. Testament. "Zo zegt de Heere HEERE: De poort van de binnenste voorhof, die naar het Oosten ziet, zal de zes werkdagen gesloten zijn, maar op de sabbatdag zal ze geopend worden; ook zal zij worden geopend op de dag van de nieuwe-maan."

Vele hoogleraren die erover getwist en kwamen niet tot een volledige oplossing. Elk achtte zijn eigen visie Schriftuurlijk en de beste. Echter in de visie's blijft een tegenstrijdig zitten volgens de Schrift. De grote vraag blijft over: waar heeft God Zijn sabbat plechtig omgezet in de zondag? Waar heeft Jezus *de grote Heere van de Sabbat* door Zijn Opstandingsdag de sabbat afgeschaft?

1. Bijna alle theologen stellen vast dat de essentie van de Wet van 10 geboden was ingeschreven in Adams hart als geschapen naar Gods Beeld.
Zegt men dat het 4^e gebod niet voor christenen geldt dan wordt de Wet gereduceerd tot 9 geboden.
2. Veel Hollandse en vooral ook Engelse Godgeleerden schrijven dat de Sabbat niet vanaf de schepping werd ingesteld, pas bij de Wetgeving. Het 4^e gebod is ceremonieel, maar door de Kerk verzet naar de zondag, de opstanding van Christus. Hiermee wordt het 4^e gebod geschrapt, en onder de Evangeliegeboden geplaatst.
3. Anderen schrijven dat het 4^e gebod door God is geheiligd en moreel, is eeuwigdurend gemaakt. Het is ingezet om te vieren. Bij de Wetgeving is het gebod aangevuld met ceremoniële offerdiensten, die alleen bestemd werden voor de Joden. De apostelen hebben de zevende dag beschouwd als schaduwachtig, maar moet niet meer gevierd worden. Deze is omgezet naar de eerste dag van de week. De ceremoniële offerdiensten zien op Christus en zijn vervuld. Een gedachtenis aan de opstanding van Christus en tevens als een herdenking aan de eerste scheppingsdag: er zij Licht!
Het gevolg is dat de schaduwdienst op Sinaï werd vervuld maar de zevende dag werd niet meer geheiligd na de Opstanding van Christus. Die dag als geheiligd scheppingselement ontbreekt.
4. De Heere Jezus verklaart Zich als een Heere óók van de Sabbat. Zelfs tot aan de verwoesting van de tempel. Kunnen wij de Heere bevel geven om die dag van Zijn Vader te annuleren en naar de grote dag van Christus om te zetten? Christus kwam niet om de wet te ontbinden maar te vervullen.
De eerste christenen en Joden vierden beiden. Maar langzamerhand werd de Sabbat alleen door de Joden gevierd, zowel Judaïstisch als Christenjoden. Keizer Constantijn gebod bij de wet van 321 alleen de zondag te vieren.
5. Veel theologen schrijven dat de Wet op Sinaï alleen geldt voor Joden, bekeerd of onbekeerd.
Dan moet de Kerk van Christus worden gedeeld in 2 partijen. Christus is dan gedeeld. Is deze wetgeving op Sinaï dan partijdig en discriminerend? Verre zij God

van ongerechtigheid en onrecht! Paulus zou zeggen: *dit komt voort uit vleselijk verstand en is tot geen ding nut*. Christus is juist gekomen om aan het kruis de vijandschap teniet te doen en deze twee tot één lichaam te maken. Eféze 2: 15.

H.B. Visser trekt in zijn boek over de sabbat deze gevolgtrekking:

... Want wel wordt door sommigen de zienswijze verdedigd, dat wanneer de Sabbat dateert van het paradijs, hij dus moreel en onveranderlijk is; maar door anderen, dat hij daarom toch wel tot de ceremoniën kan worden gerekend. De vraag: moreel of ceremonieel, komt apart te staan naast die over de oorsprong. Hierbij nu komt ingrijpend meningsverschil tussen de verschillende hoogleraren aan de dag. Op de verschillende vragen worden van elkaar afwijkende antwoorden gegeven ook krijgen we verschillende combinaties van antwoorden. ***Zo is deze, dat de Sabbat van het paradijs dateert en moreel is, dat wij daarom aan de Zondag gebonden zijn evenzeer als Joden aan de Sabbat.*** H.B. Visser, *De geschiedenis van den sabbatsstrijd*, enz. Blz. 113.

De visie voor 2 sabbatten aanéén, wordt op Joodse manier vertolkt door Yoel Scharzt.

Weinig mensen beseffen dat het houden van de sabbat op de juiste dag een van de belangrijkste sleutels is om het Messiaanse tijdperk binnen te brengen.

De Talmud (**Shabbat 118b**) stelt: "Als het Joodse volk maar twee sabbatten zou houden zoals geboden, zouden ze onmiddellijk verlost worden; zoals gezegd is: "Als de gesnedenen Mijn sabbat zullen bewaren, zal Ik hen naar Mijn heilige berg brengen en zij zullen zich verheugen in Mijn bedehuis", Jes. 56: 4.

Het is belangrijk op te merken dat Rabbi Yoel Schwartz, hoofd van het Noahide Court te Jeruzalem, legde uit, dat de twee sabbatten die in de Talmoed worden beschreven kunnen worden geïnterpreteerd als **één Joods Sabbat in combinatie met een niet-Joodse sabbat**. Schwartz legde uit dat er twee verschillende versies van het sabbatgebod zijn; één voor Joden en één voor de naties. De Joden moeten zowel 'gedenken' als 'observeren', de positieve geboden uitvoeren en zich onthouden van de 39 verboden vormen van arbeid.

Tot zover Schwartz.

Als we dit alles goed in acht nemen, dan kan het zijn dat het Jodendom bij hun bekering de Dag des Heeren, de achtste dag óók zullen vieren. En de keerzijde is, dat de Christelijke Kerk de Sabbat op een Gode verheerlijkende manier ook zal vieren. Dan heeft men twee dagen. Calvin heeft al over **2 dagen** geschreven en Gomarus eveneens, wat in het vervolg blijken zal. Hoewel zij de sabbat niet noemden als een verplichte dag om te vieren op Christelijke wijze.

5. DE WETGEVING OP SINAI

God gaf aan Israël Zijn wet, gesproken tot Mozes; en de 10 geboden op tafels geschreven door de Heere Zelf. De complete wet is niet alleen de 10 geboden maar ook de vele ceremoniële wetten. Deze zijn voor een gedeelte verbonden aan de burgerlijke wetten. Zijn deze in zekere zin afgeschaft met de komst van Christus en de uitstorting van de Heilige Geest? De Heere Jezus zei, *dat Hij niet gekomen was om de wet te ontbinden, maar om die te vervullen*. Na Zijn vervulling, houdt de complete wet niet op te bestaan. Ze blijven tot geestelijke lering en talloze verborgenheden die er in opgesloten liggen.

De wet van de 10 geboden heeft een ruimere en breder functie en doel dan de andere wetten. De openingszin van de wet der 10 geboden luidt: *Ik, ben de Heere uw God, Die u uit Egypteland uit het diensthuis heb uitgeleid*. Deze heerlijke volzin openbaart kostbare schatten die verborgen liggen en opgedolven kunnen worden op de Berg Sinaï. Want het is de hoofdinhoud van het Genadeverbond. Dit verbond wat de Heere met Abraham had gemaakt, gaat Hij nu openbaren met hoorbare stem aan het zaad van Abraham. Daarmee komt het volk onder de openbare bediening, of uitspraak van het Genadeverbond en de toezegging: *Ik ben uw God*. En dat brengt een grote verantwoordelijkheid met zich mee. De 10 geboden die verder volgen, waren voor Israël een duidelijke regel om naar te leven. Zo was de gehele wet van Mozes inclusief dus de 10 geboden in zijn totaliteit een afschaduw van de grote weldaden, goederen en voorschriften die door Jezus en Zijn apostelen na 1500 jaar in Israël geleerd zouden worden. De hoofdinhoud van de wet is *liefde tot God en liefde tot onze naasten*. *Aan deze wet hangt de ganse wet en de profeten*, zegt Jezus. Dit bestanddeel van de complete wet is vanzelfsprekend eeuwigdurend. Wie durft zijn zondige hand opheffen tot God in de hemel en zeggen deze norm van Uw wet is tijdelijk en nu niet meer geldig? Paulus heeft in de Hebreeënbrief uitvoerig over de wet geschreven en het meeste over de ceremoniële gedeelte van de wet. Hij besluit dan dat de Heere het eerste wegneemt om het tweede te stellen. Hebreeën 10 vers 16. *Want nadat Hij tevoren had gezegd, dit is het verbond dat Ik met hen maken zal na die dagen, zegt de Heere: Ik zal Mijn wetten geven in hun harten en ik zal die inschrijven in hun verstanden. En hun zonden en hun ongerechtigheden zal ik geenszins meer gedenken. Waar nu vergeving derzelve is, daar is geen offerande meer voor de zonde*. Hebreeën 8 vers 13: *Als Hij zegt een nieuw verbond heeft hij het eerste oud gemaakt; dat nu oud gemaakt is en verouderd, is nabij de verdwijning*.

Paulus verklaart de complete wet van Mozes als één geheel met welke God een verbond gemaakt had met Israël aan de Sinaï. Uitvoerig toont hij aan dat deze complete wet een schaduw was van de dingen die tot vervulling zouden komen door het offer van Christus. De schaduwen zijn heel belangrijk want als we de schaduw van iemand zien en hij staat nog om een hoek, dan weten we dat zijn persoon dichtbij is. Zie Kolossenzen 2: 17. *Maar het lichaam is van Christus*.

Hieruit komt de vraag voort: *of dan de wet der 10 geboden ook afgeschaft is?* Nogmaals, niets is afgeschaft in zijn essentie, in zijn wezen en bedoeling, maar de ceremoniële voorschriften van de wet hebben een tijdelijk karakter. En deze periode is afgesloten door de Heere Zelf.

Alle wetten, alle regels, alle inzettingen, alle voorschriften, en alle richtlijnen die in het Oude Testament gegeven zijn, worden wat de essentie betreft beschreven in het Nieuwe Testament. Maar dan in het kader van het onverbrekkelijk genadeverbond wat God met Zijn uitverkorenen kinderen opricht. Al deze regels noemt Paulus: het voorbeeld der Leer. Rom. 6:17.

1. De twee tafels per gebod vergeleken met het Nieuwe Verbond.

De wet der 10 geboden werd dus gegeven nadat de Heere uitgeroepen had: *Ik ben de Heere uw God, enz.*

Hoe luidt deze proclamatie onder het Nieuwe Verbond? Toen Jezus, het Hoofd van het Genadeverbond, gedoopt werd, riep de Vader uit de hemel. *En zie een stem uit de hemelen: deze is Mijn Zoon, Mijn Geliefde, in Dewelken Ik Mijn welbehagen heb.* Hij roept dit uit in het openbaar. Ogenblikkelijk verzegelde de Heilige Geest deze verklaring van de Vader. Hij daalde op Hem neer. In Mattheus 17 roept God opnieuw vanuit de hemel alleen tot de 3 meest geliefde apostelen: *Deze is Mijn geliefde Zoon, in Dewelken Ik Mijn welbehagen heb; hoort Hem!* De Heere riep dit uit de hemel in het openbaar en daarna aan de 3 apostelen die met de andere grondleggers moesten worden van de christelijke kerk in de wereld. Hieruit zien we dat de hoofdinhoud van de wet van 10 geboden: *Ik ben uw God, in het evangelie vermeld op een veel indringender manier. Bovendien roept de Vader plechtig uit dat Zijn Zoon Zaligmaker is van zondaren. Luister naar HEM! Dat laatste heeft zo'n grote betekenis. Op de Sinaï riep God tot Zijn volk Israël, maar niet in directe en regelrechte woorden over Jezus Zelf. Onder het evangelie wordt de kerk niet alleen gewezen op een getrouw Verbondsgod maar tegelijkertijd ook in Wie al hun zonden van vroeger en van nu en van hun volgend leven verzoend zijn. Want God was in Christus de wereld met Zichzelf verzoenende en heeft het woord der verzoening in ons gelegd. Zo zijn wij dan gezanten van Christus' wege alsof God door ons bade: wij bidden van Christus' wege, laat u met God verzoenen.* 2 Kor. 5: 19, 20. Precies dezelfde lezen wij in 2 Petrus 1 vers 16-20. Petrus herhaalt de woorden van God die Hij tot hen uitsprak op de Berg van verheerlijking. Petrus noemt het *de heilige berg*. Het is waarschijnlijk een zinspeling op de Berg Sinaï die heilig genoemd werd vanwege Gods tegenwoordigheid. Ja, een *heiligheid der heiligheden*. De berg was met donder, bliksem en een vreselijk geluid omgeven. Maar het verschil is groot: Hier wijst Petrus op de Zaligmaker die Zijn werk volkomen voltooid heeft op aarde en nu bij de Vader in de hemel is. Een werk van liefde, een werk van barmhartigheid, van verzoening, in Wie de Vader Zijn ontzagwekkende toorn en gramschap heeft afgelegd. Hier kunnen we nu zien wat tijdelijk en blijvend is. God is de getrouwe Verbondsgod, gisteren en heden en tot in eeuwigheid Dezelfde. En de bediening van het Genadeverbond is met de komst van Christus niet alleen voor Israël bestemd, maar voor de gehele wijde wereld, wat van kracht wordt in *zovelen als God er toe roepen zal.*

Het **1e gebod**. *Gij zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben.*

Dit gebod spreekt God tot Israël. Een volk die midden in de heidenwereld woonde, boordevol afgoden. De Heere verbiedt hen dat ernstig.

En onder het Nieuwe Testament is het nog zo. Johannes 5: 21. *Kinderkens, bewaart uzelf van de afgoden. Amen.*

Het **2e gebod** verbiedt de gesneden beelden voor het aangezicht des Heeren te zetten. Dat houdt voor Israël in, dat ze geen beelden mochten gebruiken om door middel van die beelden God te dienen. Aaron deed dit zelfs tijdens de wetgeving. Het gouden kalf noemde hij *uw goden* en zei erbij: *Morgen zal den Heere een feest zijn.* Exodus 32:5.

Het 2e gebod onder het evangelie verbiedt beeldendienst, niet alleen zoals dat in de Roomse kerk in grote mate aanwezig is, maar ook in de meer geestelijke zin, dat we geen afgod zullen maken van mensen zowel vromen als van niet-vromen. En de grootste betekenis in dit gebod is: geen afgod van onszelf, noch van lichaam, noch van ziel.

Het **3e gebod** verbiedt het misbruik van Gods Naam. Het wordt gesproken tegen het volk Israël.

Het evangelie verbiedt dit eveneens. Is er dan in het Evangelie één tekst die letterlijk hetzelfde zegt? Is dat dan persé nodig? Is het voor ieder weldenkend mens, niet duidelijk dat we de Naam van God, en de Naam van Jezus Christus Zijn Zoon, en de Naam van de Heilige Geest niet mogen misbruiken? Hoeveel goddeloze dingen worden er in het kerkelijke leven niet bedekt met de Naam van God?

Het **4e gebod** gebiedt de sabbatdag te heiligen. De Heere gefundeerde dit gebod op de schepping, op Zijn rust en heiliging die Hijzelf uitgeoefend had.

Opvallend dat er geen aanwijzing voorkomt in het Nieuwe Verbond dat de sabbat overgezet moet worden naar de Dag des Heeren. De *hoofdzin* van dit gebod treffen we wel aan in Matteüs 12: 8. ***De ZOON des Mensen is een Heere ook van de Sabbat.***

"Want *de Mensenzoon is Heere zelfs van de sabbatdag* - In welke zin is nu de Mensenzoon Heere van de sabbatdag? Zeker niet om het af te schaffen - dat was zeker een vreemde heerschappij, vooral net nadat Hij zei dat het voor de MENS was gemaakt of ingesteld - maar om het te bezitten, te interpreteren, te presideren en te veredelen door het samen te voegen in de "De Dag des Heeren" (Openb. 1:10). Dit ademt een sfeer van vrijheid en liefde die tevoren alzó onbekend was, en maakt daarmee de meest gelijkende overeenkomst met de eeuwige sabbat." Jamieson-Fauset-Brown, Biblehub.

We moeten verschil maken tussen de *scheppingsinstelling* van de sabbatdag en de *ceremoniële godsdiensten* op die dag door de Heere voorgeschreven op de Sinaï. De laatsten gelden alleen Israël. Deze ceremoniën van de sabbatten waren een schaduw van de dingen die tot vervulling zouden komen door het offer van Christus. Zie Kolossenzen 2: 17. *Dat u dan niemand oordele in spijs of in drank of in het stuk des feestdags of der nieuwe maan of der sabbatten. Welke is een schaduw der toekomstige dingen. Maar het lichaam is van Christus.* Paulus wast de christenen erop dat de oud Joodse offerdiensten, gebruiken van spijs en drank en dergelijke, een schaduw, dwz. een voorbeeld, een figuur waren; maar de vervulling ervan ligt in Christus. Christus' lichaam is voor ons gekruist als Borg voor de zonden. Let wel, hij schaft *de maan* niet af, hij schaft de *sabbat* niet af, zomin als *eten en drinken*, maar wijst op het tijdelijk karakter van Oud Testamentische instellingen.

Twee motieven om deze dag te heiligen noemt de Heere in Deut. 5: 15. Het 1ste is Gods rust na het volbrachte werk, om dat goed te onderhouden. Het 2^e is: Gedenkt en onthoudt dat Ik u rust gegeven heb na de zware dienstbaarheid in Egypte.

Het 4e gebod is het enige gebod die *niet in het Nieuw Testament herhaald en nader uitgelegd wordt*. Het is een verbinding tussen de eerste drie geboden, die betrekking hebben op de verhouding tot God, en de laatste zes geboden, die zien op de verhouding tussen mensen. Herhaling was ook niet nodig. Want het is voor de Joden een eeuwigdurend gebod en de christenen onderhielden in het begintijdperk dit gebod ook op de 7e dag. De christenen uit de volken vierden samen met gelovige Joden óók de Opstandingsdag van Christus. *Vieren* ja, want beide de dagen zijn dagen van vreugde. In de loop der eeuwen is daar verandering in gekomen. Hierover wordt in dit document later nog uitvoerig gehandeld.

Het **5e gebod** gebiedt onze ouders en allen die over ons gesteld zijn te eren. Voor Israël was er specifiek bij dat ze dan lang zouden leven in het land Kanaän.

Voor ons onder het evangelie geldt dit gebod niet minder. Paulus legt het uit in Eféze 6 en geeft tegelijkertijd de vaders ook nog een lesje, om hun kinderen niet tot toorn te verwekken maar op te voeden in de lering en vermaning des Heeren. Dit gebod is uitgebreid tot alle machten die over ons gesteld zijn, zoals Paulus zegt in Romeinen 12. Misbruik door macht en door ongehoorzaamheid is even strafbaar.

Het **6e tot het 10e gebod** geldt natuurlijk zolang de wereld bestaat.

Niet doodslaan, niet echtbreken, niet stelen en geen valse getuigenis geven of liegen en niet begeren iets wat van onzen naaste is, wordt door Jezus en in de brieven van Paulus zo dikwijls geciteerd dat het niet nodig is om deze teksten aan te wijzen.

Alles bij elkaar, is het nu uit het evangelie duidelijk, dat Christus voor al de zonden die tegen alle geboden en tegen alle evangelie inzettingen bedreven zijn, Zijn volmaakt offer tot verzoening heeft gebracht. De wet – zonder het beloofde Zaad - is een bediening van verdoeming, het Evangelie van verzoening. 2 Kor. 3.

Maar wat is nu het grootste verschil tussen de 10 geboden uit de wet of deze 10 geboden geciteerd in het evangelie? In de wet was er een heenwijzing naar de barmhartigheid van God. Bijvoorbeeld: *En doe barmhartigheid aan duizenden dergenen die Mij liefhebben*. En toen de Heere Zijn Naam uitriep voor Mozes, luidde die: *Heere, Heere, God barmhartig en genadig, lankmoedig en groot van weldadigheid en waarheid*, enz. Exodus 34: 6. De schaduwachtige of ceremoniële wetten wezen helder en duidelijk naar de komende Messias, tot vergeving van zonden, nadat ze met belijdenis van schuld hun handen op het offerdier gelegd hadden.

Onder het evangelie is, kort samengevat, de verzoening en vergeving in Christus samengevoegd op een heldere en duidelijke wijze gelijktijdig met het gebod. 1 Johannes 1: 9 staat: *Indien wij onze zonden belijden, Hij is getrouw en rechtvaardig dat Hij ons de zonden vergeve en ons reinige van alle ongerechtigheid*. En hfd. 2: 1. *Mijn kinderkens, ik schrijf u deze dingen opdat gij niet zondigt. En indien iemand gezondigd heeft, wij hebben*

een Voorspraak bij de Vader, Jezus Christus, de Rechtvaardige. En Hij is een verzoening voor onze zonden niet alleen voor de onze, maar ook voor de zonden der gehele wereld. Wie ziet hieruit niet duidelijk dat er een groot verschil is in de bekendmaking van zonde en verzoening, dus tussen de dienst van God onder de wet en onder het evangelie? En kijk eens naar die kostbare belofte in Johannes 14 vers 21. Die Mijn geboden heeft en dezelve bewaart, die is het die Mij liefheeft; en die Mij liefheeft, zal van Mijn Vader geliefd worden; en Ik zal hem liefhebben en ik zal Mijzelven aan hem openbaren.

Als we dit alles bij elkaar nemen, zien we het groot verschil tussen de bediening van het genadeverbond nog onder de wettische dienstbaarheid, en onder het evangelie.

2. De wettische dienstbaarheid van Israël onder de Wet

Waarom wordt het leven onder de Wet in het oude Verbond een wettische dienstbaarheid genoemd?

Ten 1e omdat er heel veel geboden en verboden en plechtigheden aan verbonden waren.

Ten 2e omdat de mensen onder het Oude Testament extra belast werden met mensengeboden en menseninzettingen door Schriftgeleerden en vooral door de Farizeeën. Jezus heeft bijna nergens zo ernstig tegen gewaarschuwd als tegen het misbruik van Gods geboden en de toevoeging van geboden en verboden aan Gods gebod. Dan stel je jezelf boven de Wetgever. Daarom is het zo'n grote zonde! Iemand die de wet overtreedt kan zich schuldig gevoelen en verzoening afsmecken. Maar die geboden erbij verzint die staat erboven, voelt zich niet schuldig, en maakt met zijn eigendunk een ander mens het ook nog lastig. En daarmee misbruikt hij de doelstelling van de wet. Daarom zegt Petrus in Handelingen 15: 10: *Nu dan, wat verzoekt gij God, om een juk op de hals der discipelen te leggen, hetwelk noch onze vaders noch wij hebben kunnen dragen? Maar wij geloven door de genade des Heeren Jezus Christus zalig te worden op zulke wijze als ook zij.*

De grote zonde van Israël onder de wet was dat ze de essentie, namelijk *de liefde tot God en de naaste* verkleinden en dat ze hun rechtvaardigheid zochten in een uiterst nauwgezet betrachten van de letter van de complete wet. Echter, was er zoveel schijn bij, dat ze meer overtredingen begingen met hun superheiligheid, dan de gewone man. Er is niemand die tegen deze zonde zo veel gewaarschuwd heeft dan Jezus en Paulus. Paulus zag dit heel scherp omdat hij er zelf ook in geleefd had. De Joden zochten hun rechtvaardigheid in hun eigen werk en betrachting. Romeinen 10 vers 2-4. *Want ik geef hen getuigenis, dat zij een ijver tot God hebben, maar niet met verstand. Want also zij de rechtvaardigheid Gods niet kennen en hun eigen gerechtigheid zoeken op te richten, zo zijn zij der rechtvaardigheid Gods niet onderworpen. Want het einde der wet is Christus, tot rechtvaardigheid een iegelijk die gelooft. Want Mozes beschrijft de rechtvaardigheid die uit de wet is, zeggende: de mens die deze dingen doet zal door dezelve leven.*

Het grote doel van de complete wet van Mozes is de kennis en liefde van Jezus Christus. Wat is het doel van de wet volgens Paulus? *Door de wet is de kennis der zonde.* Als er geen wet is, dan is er ook geen zonde. Daarom is de wet een tuchtmeester, of liever gezegd een

pedagoog, een leermeester tot Christus. Het grote doel en inhoud van het Nieuwe Testament is heenwijzen *en leiden tot Christus*. Dan heeft de wet zijn opperste doel bereikt. En als wij in Christus geloven en al het schaduwachtige van de complete wet achter ons laten dan handelen wij niet tegen de wet, maar juist voor de wet en naar de wet. Wij hebben de wet niet tegen als wij in Christus geloven. *Wij hebben de wet niet tegen als wij door de wet aan de wet zijn gestorven om voor Christus te leven*. Zie Galaten 3-5 voor een uitvoerige verklaring van deze wonderlijke ruil.

Het ongelukkige onder Israël van de oude dag was een vermenging tussen de reine kennis van de Messias geopenbaard in de complete wet, en die te vermengen met eigengerechtigheid. En de grootste zonde onder het evangelie levende, is een gedeeltelijke werkeilichheid in stand houden, om zo vatbaar te worden voor de kennis van Jezus Christus, de Zoon van God. Dit wordt door de godgeleerden genoemd *een wettische dienstbaarheid onder het evangelie*. Paulus schrijft dat we daaraan moeten sterven. Dat wil zeggen aan onze verwachting van al de werken der wet, van al de werken van het evangelie, en van alles wat we zelf doen en laten, moeten we geen enkele verwachting hebben zo min als we nog verwachting hebben van een doodmens. Geestelijk zijn we dood voor God en wat we menen te zijn en pogen te doen, is in Zijn ogen verdoemelijk. Hier vindt de wet de zondaar dood en brengt het Evangelie hem naar Christus. Paulus zegt, *dat we door de wet aan de wet moeten sterven*, Gal. 2:19. Dat lijkt tegenstrijdig. Het betekent dat we door het gezicht en ervaring dat we tegen al de geboden van God gezondigd hebben, geen hoop op de wet overhouden. Want als je één gebod in je leven overtreedt ben je voor altijd schuldig aan alle. Dus, een afsnijding van de verwachting van de wet brengt een levendige hoop op een levende Jezus, die alles volbracht heeft.

In de bevindelijke gang wordt dit verschillend ervaren. Soms wordt het helaas stelselmatig en hard uitgelegd, alsof God als een wrede Wetgever handelt. Het diepe buigen onder God gaat echter samen met *liefde* tot God in ál Zijn deugden. We zeggen dan niet, dat we tevreden zijn om naar de hel te gaan. Wel keuren we de hel waardig maar kiezen God zoals Hij is. We worden leem in de handen van de grote Pottenbakker. Door de uitstraling van de Goddelijke Majesteit gaat onze wil opzij en worden we het onvoorwaardelijk met God eens. Toen Jezus kort voor Zijn dood de Grieken antwoordde betreffend Zijn sterven, Joh. 12: 27, sprak Hij: *Nu is Mijn ziel ontroert en wat zal Ik zeggen? Vader, verlos mij uit deze ure*. En aan het kruis hangend, staat van Hem: *En het hoofd buigende, gaf Hij de geest*. Hierin wordt onze mond gestopt onder het diep besef van de rechtvaardigheid van God. Hierin ligt de essentie van onze geestelijke ervaring en afsnijding getekend. Hier gaan we na al onze ervaring en geestelijke omgang met Jezus, mét Hem in de dood. En mogen ook mét Hem weer opstaan tot een nieuw leven. Dit wordt ook afgebeeld in de doop ná schuldbelijdenis, Rom. 6: 3-11.

Deze uitleg neemt natuurlijk niet weg dat de Heere in Zijn woord ons gebied Hem te gehoorzamen, Zijn geboden te doen en Zijn evangelie te geloven, ja alles te doen wat Hij ons in Zijn Woord openbaart. Sommigen noemen dat, mensen aan het werk zetten. Dat gebeurt ook wel, maar dat bedoelt de Heere zo niet. Hij bedoelt om de mensen vatbaar te maken door dat onderwijs van wet en evangelie. Opdat we onze hoop, vertrouwen,

verwachting en rechtvaardiging en heiligmaking en volkomen verlossing alleen zoeken bij Wie het te vinden is, namelijk God verzoend in Christus.

Sommigen hebben het erover dat de christenen 50% van de wet moeten hebben en 50% het evangelie; en ze zeggen erbij, zo moeten de predikanten ook prediken. Ja, misschien bedoelen ze het goed. Maar de Schrift leert ons in de brief aan de Romeinen en de Galaten en al de andere brieven van de apostelen geheel andere taal. Vermenging van het Evangelie met de wet is bijna de hoofdzonde in de kerken. We moeten ontworteld worden uit onze eigen werkheiligheid en ingeplant in de eeuwig levende Zoon van God. En deze inplanting door het geloof, wat de Schrift *een wedergeboorte* noemt - de wedergeboorte in ruimere zin zoals de oude theologen dat altijd verklaren - is het begin van het geestelijke leven en dit leven zal in eeuwigheid niet sterven. Het blijft zolang God blijft leven en zolang Jezus Christus Zaligmaker is. En zolang de Heilige Geest de grote Werkmeester van het geloof is. *Zalig is zij of hij die geloofd heeft, want de dingen die van den Heere beloofd zijn, zullen volbracht worden.*

6. DE EEUWIGDURENDE SABBAT IN DE HEMEL

In Hebrëen 4: 9 zegt de apostel: ***Er blijf dan een rust over voor het volk van God.*** We hebben gezien dat Paulus in deze tekst de eerste sabbatdag waarin God rustte van Zijn werk een type was van de rust van Israël in Kanaän. Het was ook een type van de rust van Christus na Zijn volbrachte Middelaarswerk. Bovendien is het een type van de geloofsrust van Gods volk tijdens het Nieuwe Testament. Zo is het ook een beeld van de rust van de Heilige Geest, of liever van de Drieenige God na het eind der eeuwen. *En dan zal de Drieenige God alles zijn en in allen.* 1 Kor. 15: 28. Wat hierna ligt weten we niet. Alleen moeten we niet denken dat God dan een niet-werkzame God is, of een lege, steriele God. Dat zij er ver vandaan. In God is een eeuwige werkzaamheid in oneindige liefde in de Heilige Drie Personen en onderlinge harmonie. Alleen, we kunnen het niet weten, noch minder bevatten. Johannes schrijft in 1^e bief, hfd 3: 2: *Geliefden, nu zijn wij kinderen Gods en het is nog niet geopenbaard wat wij zijn zullen. Maar wij weten dat als Hij zal geopenbaard zijn, wij Hem gelijk zijn, want we zullen Hem zien gelijk Hij is.* De Heere heeft ons wel iets geopenbaard wat omtrent de grote Dag der Dagen zal plaats vinden. De grote Dag van Christus'wederkomst. Laten we langs dat heilig spoor proberen enkele teksten in de Schrift te doorlopen.

1. Het eerste is de Opstanding van de rechtvaardigen.

Die in Christus gestorven zijn zullen eerst opstaan, 1 Thess. 4: 16. Het lichaam van de gelovigen zal door het zwaard van de dood wordt gescheiden van de ziel. Dan wordt het lichaam overgegeven aan de wormen en aan de vertering. Ja, je verliest je lichaam, want het heeft geen gemeenschap meer met de ziel, die Boven mag zijn, indien wij genade hebben in de ogen des Heeren. Er staat hier tegenover een bijzondere tekst. Jezus zegt: *die Mij van de Vader gegeven zijn, zal Ik niet verliezen maar hen opwekken ten uitersten dage.* Johannes 6: 39. En daar ligt in verklaard als de gelovigen hun lichaam verliezen, blijft hun lichaam vast in de handen van Jezus Christus. En in de handen van Christus, zowel als van Zijn Vader, *zullen ze in eeuwigheid niet uitgerukt worden.* Joh. 10: 28. Hun lichaam blijft in de handen van Christus tot de bazuin klinkt van de Opstanding der Rechtvaardigen, die eerst zullen opstaan volgens de leer van Paulus. 1 Thess. 4: 14-18.

2. Deze opstanding van het lichaam en vereniging met de ziel is gelijktijdig met het gelijkvormig worden aan het heerlijke lichaam van Jezus Christus.

Die ons vernederd lichaam veranderen zal, opdat het gelijkvormig worde aan zijn heerlijk lichaam, naar de werking, waardoor hij ook alle dingen zichzelf kan onderwerpen. Filippenzen 3: 21. O, wat een diepe verborgenheid en heilig geheim! Hetzelfde lichaam wat gebaad heeft in gruwelijke lusten, de mond en hart waarmee men God heeft gelasterd, het verstand wat een samenraapsel is geweest van ongerechte gedachten en vijandschap tegen God en mensen, ... en dan naar lichaam en ziel gelijkvormig aan Christus! Geen sterveling, noch engel kan dat wonder uitspreken of bevatten. De Heere Jezus spreekt in Zijn hogepriesterlijk gebed tot de Vader: *want Ik ben in hen verheerlijkt.* Hoe kunnen de gelovigen in dit leven Hem verheerlijken? Het is mogelijk omdat Christus Zich in hen verheerlijkt door Zijn Heilige Geest; en Hem als een Inwoner in hun ziel te geven. *Deze Geest zal van Mij getuigen en Mij verheerlijken.* En wat de gelovigen doen in afhankelijkheid en door de werking van Gods Geest, dat is een verheerlijking van hun Borg en Zaligmaker. Het is niet zo goed te begrijpen, als je

ziet wat en wie jezelf bent en dan toch Christus verheerlijken? Ja, hij zegt het Zelf. En dat wederzijds verheerlijken van elkaar zal na de Opstanding in zo'n grote trap aanwezig zijn, dat de uitstraling van Christus in ziel en lichaam van de gelovigen hen meer dan 1000 zonnen tegelijk stralend maakt. Christus brengt Zijn bruidsgemeente de Vader tegemoet, op de wolken door de lucht. Want de Heere Zelf zal met een geroep, met de stem van de Archangel en met de bazuin Gods neerdalen van de hemel. *Daarna wij die levend overgebleven zijn, zullen te samen met hen opgenomen worden, in de wolken de Heere tegemoet, in de lucht, en alzo zullen wij altijd met de Heere wezen.* 1 Thess. 4: 16, 17. Daar komt bij een allerhartelijkste vereniging met de hele uitverkoren schare. Met Adam, Eva, Abel, de Bijbelheiligen, discipelen en martelaren van alle tijden, kortom met allen; de ongebornen kinderen tot de alleroudsten. En bovendien met alle engelen, Efeze 1: 10 en 22. Christus zal in de volheid van de tijd alles bijeenvergaderen wat in de hemel en op de aarde is, Eféze 1: 10.

3. Dan volgt het gezamenlijke opvaren met al de opgestane heiligen omringd door de engelen naar de hemel.

In Jesaja 40 staat een profetie van Johannes de Doper en van de prediking van Christus. Maar tot onze lering ligt er meer in deze profetie verborgen. In het licht van de Opstandingsdag lezen we vanaf vers 13 en vervolg. *Wie heeft de Geest des Heeren bestuurd en wie heeft Hem als Zijn raadsman onderwezen? Zie de volkeren zijn geacht als een druppel aan een emmer en als een stofje van de weegschaal; ziet, Hij werpt de eilanden heen als dun stof. Bij wie dan zult gij God vergelijken of wat gelijkenis zult gij op Hem toepassen?* Wel, als nu al de volken samen vanaf het begin van de wereld tot nu toe niet meer zijn als een druppel aan een emmer en een stofje in een weegschaal, is het dan bij Hem niet mogelijk om al die stofjes levend te maken en hun oorspronkelijk aanzijn, dat is lichaam en ziel terug te geven? *En bij wie zult gij Mij vergelijken die Ik gelijk ben, zegt de heilige God?* Als de grote Schepper, Verzorger en Onderhouder van alles wat leeft en beweegt gedurende deze 6000 jaar alles goed in Zijn handen heeft gehouden, zouden we dan twifelen aan Zijn Herscheppend werk? En we hoeven niet te denken dat het voor Hem teveel is, want Hij wordt *noch moede noch mat*. Maar die de Heere verwachten zullen de kracht vernieuwen; zij zullen opvaren met vleugelen gelijk de arenden, zij zullen lopen en niet moede worden, ze zullen wandelen en niet mat worden. Hoeveel te meer zullen we de kracht vernieuwen door de adem van de Heilige Geest die op ons blazen zal in de dag van de Opstanding? Ja, de Geest die Christus uit de dood heeft opgewekt, zal ons ook ongetwijfeld opwekken met Hem en we zullen sneller dan de arenden naar de hemel, opvaren en vliegen tot de Heere Jezus. De Heere Jezus verwacht deze dag, Hebr. 10: 13. De verlostte schare verwacht hun Koninklijke Rechter, Openbaring 6: 10, 11. De Bruidsgemeente eveneens, ... *en Zijn Zoon uit de hemel te verwachten die ons verlost van de toekomstige toorn.* 1 Thess. 1: 10. Dan hebben we dezelfde verwachting voor een nieuwe hemel en aarde waarop gerechtigheid woont. 2 Petrus 3: 12, 13.

En dan zal de eenheid van de Bruid met de hemelse Bruidegom en de heilige Engelen pas recht goed gezien worden. De Engelen hebben immers de gelovigen verzameld vanuit de vier windstreken van de wereld en bij Christus gebracht. Nu zijn ze ooggetuige dat Christus Zijn Bruid met eeuwige heerlijkheid en glorie naar ziel en lichaam kroont. O, hoe blij is Hij dan met Zijn zielsbeminde bruid! We zijn totaal niet in staat om een gedachte te vormen over de liefde, de vrede, de blijdschap, de zalige vergenoeging die de Vader dan in heeft in Zichzelf maar die Hij ook meedeelt aan Zijn beminde Zoon en

aan de hele Bruidsgemeente van. Ja, de eeuwige harmonie van de Goddelijke Personen bereikt dan als het ware het toppunt.

4. De overgave van de Bruid van Christus aan Zijn Vader, en de aanvaarding en acceptatie van de Vader van deze Bruidsgemeente.

Jezus brengt hen dan in het Hemelhuis van *Zijn Vader*. Hij stelt hen voor: *zie hier Mijn Vader, Ik en de kinderen die Gij Mij gegeven hebt. Ze zijn Mijn beminde bruid*. Dit is ook een onderwerp wat onze bevatting oneindig ver te boven gaat. O, het is niet uit te drukken de ontzaglijke, ondoorgrondelijke liefde en blijdschap van de Vader waarmee hij dan Zijn Zoon bemint! En in Hem en door Hem Zijn kinderen, die Hij nu voor het eerst vanaf de schepping, allen met lichaam en ziel bij elkaar in de hemel ziet.

Maar o, hoe groot zal dan de blijdschap van *Jezus Christus* zijn! Hij heeft Zijn bruidskerk voor het eerst met lichaam en ziel compleet in de hemel. Zo stelt hen tevens voor aan de heilige Engelen.

En wie kan uitdrukken de blijdschap van God de *Heilige Geest* die dit gehele Goddelijke herscheppingswerk heeft gerealiseerd en uitgewerkt! De eeuwige Drie-enige God roept uit: *het is volbracht, volkomen voltooid!*

5. Waar is het onder meer beschreven, *dat de Vader deze Bruid aanvaart?*

Lukas beschrijft in hoofdstuk 2:22 e.v. de voorstelling van Jezus in de Tempel. De diepere betekenis hiervan is, dat het Lam van God beladen met al de zonden van de miljarden uitverkorenen, als de Borg aan Zijn Vader wordt voorgesteld. De Vader aanvaart deze Borgstelling en toont dit direct door een getuigenis van de Heilige Geest. Simeon, door de Geest gedreven sprak met Jezus in zijn armen: ... *Deze wordt gezet tot een val en Opstanding velen in Israël*. Dit is een type van de zaak. En wanneer een gelovige door het geloof Christus in zijn armen mag nemen, dan getuigt de Geest van de aanneming door de Vader, niet alleen in de Schrift maar ook in het hart.

Christus als de Opstanding en het Leven stelt Zijn kinderen voor bij de Vader. Een bewijs van de aanvaarding staat ook in Openbaring 21. *Johannes zag het nieuwe Jeruzalem van God afgedaald op de aarde. En dat het Lam haar Licht is*, enz. Dus het laatste werk van de Vader na de volledige acceptatie van deze Bruid is, om haar een huis te geven in het nieuwe Jeruzalem. Dat huis is zowel hemel als aarde; en het is bestemd voor zowel mensen als engelen. Sommigen denken dat de aarde alleen wordt vernieuwd en totaal gezuiverd. Maar Petrus zegt, *dat ze wordt verbrand met al de werken die erin zijn*. De Heere maakt een conclusie in Openbaring 21: 5. *En Die op de troon zat zei: zie, Ik maak alle dingen nieuw*.

Met schroom voeg ik erbij, als Gods kinderen de veroordeling van de goddelozen horen en zien dat ze eeuwig naar de hel gedreven worden, welke onbevattelijke bewondering moet dan hun hart vervullen! Waarom, waarom ik, waarom mag ik naar de Heere om eeuwig in Zijn Goddelijk paleis te wonen met al de heiligen en engelen?

6. En daarna volgt de grootste en de laatste kroon op het werk van de Drie-enige Verbondsgod.

"Wanneer dit sterfelijke onsterfelijkheid zal hebben aangedaan, zal het woord geschieden dat geschreven is: *de dood is verslonden tot overwinning*. Waarover wij mogen instemmen met Paulus: *Gode zij dank, Die ons de overwinning geeft door onze Heere Jezus Christus*. En dan zal Christus Zijn werk wat Hij gedaan heeft op aarde vanaf het begin van de schepping tot die stonde toe, met de gehele verheerlijkte schare overgeven aan Zijn Vader. *En dan zal de Drie-enige God alles zijn en in allen*. 1 Kor. 15: 28. Verder en hoger kan ons geloof op aarde niet komen. *Want geen oog heeft het*

*gezien, geen oor heeft het gehoord wat God doen zal het dien die Hem liefhebben.
Hallelujah.*

7. DE WETTIGHEID VAN DE DAG DES HEEREN

DOOR GEREFORMEERDE THEOLOGEN

JOHANNES CALVIJN.

INSTITUTIE. Boek II hoofdstuk VIII : 28

Uitleg van de zedenwet.

Het vierde gebod. *Gedenkt de sabbatdag, dat gij die heiligt. Zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen; maar de zevende dag is de sabbat des Heeren uws Gods; dan zult gij geen werk doen, enz.*

28. De bedoeling van dit gebod is, dat wij, onze eigen gezindheden en werken afgestorven, de dingen van Gods Koninkrijk bedenken, en dat wij ons tot dat bedenken oefenen door de middelen, die Hij heeft ingesteld. Maar daar het een bijzondere en van de andere geboden onderscheiden overweging heeft, vereist het een weinig andere volgorde van uitlegging. De ouden plegen het een schaduwwachtig gebod te noemen, omdat het de uitwendige onderhouding bevat van de dag, welke onderhouding door Christus' komst met de overige figuren is afgeschaft. En dat is door hen wel naar waarheid gezegd, maar zij roeren de zaak slechts ten halve aan.

Daarom moet de uiteenzetting dieper opgehaald worden en drie oorzaken onderscheiden worden, waarop, naar ik meen opgemerkt te hebben, dit gebod berust. Want de hemelse Wetgever heeft door de rust op de zevende dag voor het volk Israël de geestelijke rust willen afbeelden, door welke de gelovigen van hun eigen werken moeten aflaten, om God in hen te laten werken. Vervolgens heeft hij gewild, dat er een bepaalde dag zou zijn, waarop ze zouden samenkomen om de wet te horen en de ceremoniën te verrichten, of die ze althans in het bijzonder zouden wijden aan de overdenking hunner werken, om door die herdenking zich te oefenen tot vroomheid. In de derde plaats heeft Hij geoordeeld, dat de dienstknechten en hun, die onder de heerschappij van anderen leefden, een dag van de rust zou geschonken worden, op welke ze enige verpozing van hun arbeid zouden hebben.

29. Maar door vele getuigenissen van de Schrift wordt ons geleerd, dat die afschaduwing van de geestelijke rust in de sabbat de voornaamste plaats in beslag genomen heeft. Immers aan nagenoeg geen enkel gebod eist de Heere op strenger wijze gehoorzaamheid. Wanneer Hij bij de profeten wil te kennen geven, dat de gehele godsdienst ter neergeworpen is, klaagt Hij, dat zijn sabbatten bezoedeld, geschonden, niet gehouden en niet geheiligt zijn; alsof, wanneer deze gehoorzaamheid is nagelaten, niets meer overbleef, waarin Hij kon geëerd worden (Num. 15:32) (Ez. 20:12) (Ez. 22:8) (Ez. 23:38) (Jer. 17:21), (Jer. 22) (Jes. 56:2).

De onderhouding van de sabbat verheft Hij met uitnemende lofprijzingen; daarom achten de gelovigen, onder andere Godsspraken, de openbaring van de sabbat wonderbaar hoog. Want zo spreken de Levieten bij Nehemia (Neh. 9:14) in een plechtige vergadering: "Gij hebt onze vaders uw heilige sabbat bekend gemaakt, en Gij hebt hun geboden en inzettingen en een wet gegeven door de hand van Mozes." Ge ziet hoe aan de sabbat te midden van alle geboden van de wet een bijzondere waardigheid wordt geschonken. En dat alles strekt tot aanprijzing van de waardigheid van de verborgenheid, die door Mozes en Ezechiël zeer

schoon wordt uitgedrukt. Zo leest men in Exodus (Exod. 31:13) (Exod. 35:2): "Gij zult mijn sabbatten onderhouden, want dit is een teken tussen Mij en ulieden, bij uw geslachten, opdat gij weet, dat ik de Heere ben, die u heilig: onderhoudt de sabbat, dewijl hij ulieden heilig is; dat dan de kinderen Israëls de sabbat houden, de sabbat onderhoudende in hun geslachten; hij is tot een eeuwig verbond tussen Mij en de kinderen Israëls en een teken in eeuwigheid." Nog uitvoeriger spreekt Ezechiël (Ez. 20:12), van wiens woorden echter dit de hoofdinhoud is, dat de sabbat is tot een teken, waardoor Israël zou leren, dat God zijn Heiligmaker is. Indien onze heiligmaking bestaat in de doding van onze eigen wil, dan doet zich een zeer geschikte overeenkomst voor tussen het uiterlijk teken en de inwendige zaak zelf. Wij moeten geheel rusten, opdat God in ons werke; wij moeten afstand doen van onze wil, ons hart doen berusten, van alle begeerten des vlees afstand doen. Eindelijk, wij moeten rusten van alle bezigheden van ons eigen verstand, om terwijl we God in ons werkende hebben, in Hem te rusten,

30. Die voortdurende rust werd de Joden voorgesteld door de onderhouding van *één van de zeven dagen*; en opdat die met des te groter eerbied zou gehouden worden, heeft de Heere haar door zijn voorbeeld aangeprezen. Want het is van geen gering belang tot het opwekken van 's mensen ijver, dat hij weet, dat hij er naar streeft zijn Schepper na te volgen. Indien niemand enige verborgen betekenis zoekt in het getal zeven, aangezien dit in de Schrift het getal van de volmaaktheid is, dan kan men zeggen, dat het niet zonder oorzaak gekozen is om de eeuwigdurendheid aan te duiden. Dat wordt ook gesteund door het feit, dat Mozes met de dag, waarop hij verhaalt, dat de Heere gerust heeft van zijn werken, een einde maakt aan de beschrijving van de opeenvolging van de dagen en van de nachten. Ook een andere waarschijnlijke betekenis van het getal kan aangevoerd worden: namelijk deze, dat de Heere te kennen heeft gegeven, dat de sabbat nooit volkomen zal zijn, totdat de laatste dag gekomen zal zijn. Want onze zalige rust op de sabbat beginnen wij hier, in die rust maken wij dagelijks nieuwe vorderingen; maar omdat er nog voortdurende strijd is met het vlees, zal zij niet eerder volkomen zijn dan wanneer het woord van Jesaja (Jes. 66:23) vervuld is over de opeenvolging van de ene nieuwe maan na de andere, en van de ene sabbat na de andere, namelijk wanneer God zal zijn Alles in allen (1 Kor. 15:28). Het kan dus schijnen, dat de Heere door de zevende dag voor zijn volk afgetekend heeft de toekomstige volmaaktheid van zijn sabbat op de laatste dag, opdat het door de voortdurende overdenking van de sabbat zijn gehele leven lang naar deze volmaaktheid zou streven.

29. Maar door vele getuigenissen van de Schrift wordt ons geleerd, dat die afschaduwing van de geestelijke rust in de sabbat de voornaamste plaats in beslag genomen heeft. Immers aan nagenoeg geen enkel gebod eist de Heere op strenger wijze gehoorzaamheid. Wanneer Hij bij de profeten wil te kennen geven, dat de gehele godsdienst ter neergeworpen is, klaagt Hij, dat zijn sabbatten bezoedeld, geschonden, niet gehouden en niet geheiligd zijn; alsof, wanneer deze gehoorzaamheid is nagelaten, niets meer overbleef, waarin Hij kon geëerd worden (Num. 15:32) (Ez. 20:12) (Ez. 22:8) (Ez. 23:38) (Jer. 17:21), (Jer. 22) (Jes. 56:2). De onderhouding van de sabbat verheft Hij met uitnemende lofprijzingen; daarom achten de gelovigen, onder andere Godsspraken, de openbaring van de sabbat wonderbaar hoog. Want zo spreken de Levieten bij Nehemia (Neh. 9:14) in een plechtige vergadering: "Gij hebt onze vaders uw heilige sabbat bekend gemaakt, en Gij hebt hun geboden en inzettingen en een wet gegeven door de hand van Mozes." Ge ziet hoe aan de sabbat te midden van alle geboden van de wet een bijzondere waardigheid wordt geschonken. En dat alles strekt tot aanprijzing van de waardigheid van de verborgenheid, die door Mozes en Ezechiël zeer

schoon wordt uitgedrukt. Zo leest men in Exodus (Exod. 31:13) (Exod. 35:2): "Gij zult mijn sabbatten onderhouden, want dit is een teken tussen Mij en ulieden, bij uw geslachten, opdat gij weet, dat ik de Heere ben, die u heilig: onderhoudt de sabbat, dewijl hij ulieden heilig is; dat dan de kinderen Israëls de sabbat houden, de sabbat onderhoudende in hun geslachten; hij is tot een eeuwig verbond tussen Mij en de kinderen Israëls en een teken in eeuwigheid."

Nog uitvoeriger spreekt Ezechiël (Ez. 20:12), van wiens woorden echter dit de hoofdinhoud is, dat de sabbat is tot een teken, waardoor Israël zou leren, dat God zijn Heiligmaker is. Indien onze heiligmaking bestaat in de doding van onze eigen wil, dan doet zich een zeer geschikte overeenkomst voor tussen het uiterlijk teken en de inwendige zaak zelf. Wij moeten geheel rusten, opdat God in ons werke; wij moeten afstand doen van onze wil, ons hart doen berusten, van alle begeerten des vleses afstand doen. Eindelijk, wij moeten rusten van alle bezigheden van ons eigen verstand, om terwijl we God in ons werkende hebben, in Hem te rusten, zoals ook de apostel leert (Hebr. 3:13) (Hebr. 4:4).

30. Die voortdurende rust werd de Joden voorgesteld door de onderhouding van *één van de zeven dagen*; en opdat die met des te groter eerbied zou gehouden worden, heeft de Heere haar door zijn voorbeeld aangeprezen. Want het is van geen gering belang tot het opwekken van 's mensen ijver, dat hij weet, dat hij er naar streeft zijn Schepper na te volgen. Indien niemand enige verborgen betekenis zoekt in het getal zeven, aangezien dit in de Schrift het getal van de volmaaktheid is, dan kan men zeggen, dat het niet zonder oorzaak gekozen is om de eeuwigdurendheid aan te duiden. Dat wordt ook gesteund door het feit, dat Mozes met de dag, waarop hij verhaalt, dat de Heere gerust heeft van zijn werken, een einde maakt aan de beschrijving van de opeenvolging van de dagen en van de nachten. Ook een andere waarschijnlijke betekenis van het getal kan aangevoerd worden: namelijk deze, dat de Heere te kennen heeft gegeven, dat de sabbat nooit volkomen zal zijn, totdat de laatste dag gekomen zal zijn. Want onze zalige rust op de sabbat beginnen wij hier, in die rust maken wij dagelijks nieuwe vorderingen; maar omdat er nog voortdurende strijd is met het vlees, zal zij niet eerder volkomen zijn dan wanneer het woord van Jesaja (Jes. 66:23) vervuld is over de opeenvolging van de ene nieuwe maan na de andere, en van de ene sabbat na de andere, namelijk wanneer God zal zijn alles in allen (1 Kor. 15:28). Het kan dus schijnen, dat de Heere door de zevende dag voor zijn volk afgetekend heeft de toekomstige volmaaktheid van zijn sabbat op de laatste dag, opdat het door de voortdurende overdenking van de sabbat zijn gehele leven lang naar deze volmaaktheid zou streven.

31. Indien iemand deze beschouwing van dit getal als al te spitsvondig afwijst, dan heb ik er geen bezwaar tegen, dat hij het eenvoudiger aldus opvat: dat de Heere een bepaalde dag verordend heeft, op welke het volk onder de tucht van de wet zich er in zou oefenen om na te denken over de eeuwigdurendheid van de geestelijke rust. Dat Hij daartoe de zevende dag aangewezen heeft, óf omdat Hij voorzag, dat dát genoeg was, óf om het volk, doordat Hij het zijn voorbeeld voor ogen stelde, des te beter aan te zetten of althans te vermanen, dat de sabbat geen andere bedoeling heeft dan de mens aan zijn Schepper gelijkvormig te maken. Want de uitlegging van het getal is van weinig belang, wanneer slechts de verborgenheid, die voornamelijk afgeschilderd wordt, blijft, namelijk het gedurige rusten van onze werken. En tot de beschouwing daarvan riepen de profeten de Joden herhaaldelijk terug, opdat ze niet zouden menen, dat zij door de rust des vleses aan het gebod voldaan hadden. Behalve de reeds genoemde plaatsen leest men als volgt bij Jesaja (Jes. 58:13): "Indien gij uw voet van de sabbat afkeert, van te doen uw lust op mijn heilige dag, en indien gij de sabbat noemt een verlustiging, opdat de Heere geheiligd worde, die te eren is; en indien gij die eert, dat gij

uw wegen niet doet, en uw eigen lust niet vindt, noch een woord daarvan spreekt, dan zult gij u verlustigen in de Heere" enz. Maar het is niet te betwijfelen of door de komst van de Heere Christus, is wat hier ceremonieel was, afgeschaft. Want Hij is de Waarheid, door wiens tegenwoordigheid alle figuren verdwijnen; het lichaam, door welks aanschouwing de schaduwen achtergelaten worden. Hij is, zeg ik, de ware vervulling van de sabbat. Door de doop met Hem begraven, zijn wij in de gemeenschap zijns doods ingelijfd, opdat wij, deel hebbende aan zijn opstanding, in nieuwigheid des levens zouden wandelen (Rom. 6:4). Daarom schrijft de apostel elders, dat de sabbat de schaduw geweest is van iets toekomstigs (Col. 2:16, 17), dat het lichaam, dat is het volle wezen van de waarheid, die hij op die plaats goed heeft uitgelegd, van Christus is. Die is niet tevreden met één dag, maar slechts met de ganse loop van ons leven; totdat wij geheel en al, onszelf afgestorven, met Gods leven vervuld worden. Dus moet de bijgelovige onderhouding van de dagen van de Christenen verre zijn.

32. Aangezien echter de twee laatste oorzaken niet tot de *oude schaduwen* gerekend moeten worden, maar voor alle tijden evenzeer passen, heeft, hoewel de sabbat afgeschaft is, toch dit nog een plaats onder ons, dat wij op bepaalde dagen samenkomen om het Woord te horen, om het heilige brood te breken en de openbare gebeden te doen; en verder dat de dienstknechten en handwerkslieden rust van hun arbeid geschonken wordt. Het is buiten twijfel, dat deze beide oorzaken de Heere bij het instellen van de sabbat ter harte gegaan zijn. De eerste wordt ruimschoots betuigd, alleen reeds door het gebruik van de Joden. De tweede heeft Mozes aangegeven in Deuteronomium (Deut. 5:14), met deze woorden: "Opdat uw dienstknecht en uw dienstmaagd ruste, gelijk als gij: want gij zult gedenken, dat gij een dienstknecht in Egypteland geweest zijt." Evenzo in Exodus (Exod. 23:12): "Opdat uw os en uw ezel ruste en dat de zoon uwer dienstmaagd adem scheppe." Wie zou ontkennen dat beide voor ons evenzeer past als voor de Joden? De kerkelijke samenkomsten worden ons door Gods Woord bevolen en hun noodzakelijkheid is door de ervaring des levens genoeg bekend. Als zij niet vastgesteld waren en niet hun bepaalde dagen hadden, hoe zouden ze dan gehouden kunnen worden? Alle dingen moeten passend en met orde geschieden onder ons, zoals de apostel zegt (1 Kor. 14:40). Nu is het er zover vandaan, dat hetgeen passend en ordelijk is, zonder die regering en regeling zou kunnen behouden blijven, dat een volkomen zekere verwarring en verwoesting de kerk boven het hoofd hangt, als die regeling zou worden weggenomen. En indien wij dezelfde behoefte hebben, tot welker vervulling de Heere voor de Joden de sabbat had ingesteld, bewere niemand, dat de sabbat op ons geen betrekking heeft. Want onze zeer voorzienige en goedertieren Vader heeft voor onze behoefte, evenzeer als voor die van de Joden willen zorgen. Waarom komen wij niet liever dagelijks samen, zult gij zeggen, opdat zo de onderscheiding van de dagen weggenomen worde? Och of dat ons gegeven werd; en voorzeker de geestelijke wijsheid was waardig, dat dagelijks voor haar een deeltje van de tijd werd afgenomen. Maar indien van de zwakheid van velen niet verkregen kan worden, dat dagelijkse bijeenkomsten gehouden worden, en de liefde niet toestaat meer van hen te eisen, waarom zouden wij dan niet gehoorzamen aan de regeling, die, naar we zien, ons door Gods wil is opgelegd?

33. Nu zie ik mij genoopt iets uitvoeriger te worden, omdat tegenwoordig sommige onrustige geesten opschudding teweeg brengen van wege de dag des Heeren. Zij klagen, dat het Christenvolk in het Jodendom wordt gehouden, omdat het enige waarneming van de dagen blijft houden.

Ik echter antwoord, dat die dagen door ons waargenomen worden los van het Jodendom; want in dit stuk verschillen wij zeer veel van de Joden. Want wij vieren de dag niet met pijnlijke nauwgezetheid als een ceremonie, waardoor we menen, dat een geestelijke verborgenheid wordt afgebeeld, maar wij nemen hem aan als een middel, dat noodzakelijk is om de orde in de kerk te bewaren. Maar, zo zeggen ze, Paulus leert (Col. 2:16), dat de Christenen niet geoordeeld moeten worden in de onderhouding van de sabbat; omdat hij de schaduw is van een toekomstige zaak. Daarom vreest hij, dat hij onder de Galaten tevergeefs gearbeid heeft, omdat zij de dagen nog onderhielden (Gal. 4:10, 11). En in de brief aan de Romeinen (Rom. 14:5) beweert hij, dat het bijgelovig is, wanneer men onderscheid maakt tussen de ene en **de andere dag**.

Maar wie, behalve die dwaze mensen, ziet niet van welke onderhouding de apostel spreekt? Want zij hadden niet het oog op die regering- en kerkelijke orde, maar daar zij die als de schaduw van geestelijke dingen behielden, verduisterden zij evenzeer de heerlijkheid van Christus en het licht des evangelies. Van de werken hunner handen rustten zij niet daarom, omdat die hen afhielden van de heilige bezigheden en overdenkingen; maar ze deden dat door zekere godsdienstige overwegingen, omdat ze droomden, dat ze door te rusten oudtijds bevolen verborgenheden herdachten. Tegen deze verkeerde onderscheiding van de dagen, zeg ik, gaat de apostel in, niet tegen de wettige keuze, die de vrede van de Christelijke gemeente dient. Want in de door hem opgerichte kerken werd de sabbat tot dit gebruik gehouden. Want die dag verordent hij voor de Korinthiërs (1 Kor. 16:2), om hun giften te verzamelen tot verlichting van de broederen te Jeruzalem. Als men bevreesd is voor bijgeloof dan lag er meer gevaar in de rustdagen van de Joden, dan in de zondagen, die de Christenen nu houden. Want omdat het nuttig was tot het omverwerpen van het bijgeloof; is de godsdienstige dag van de Joden opgeheven, en omdat het nodig was tot behoud van de betamelijkheid, orde en vrede in de kerk, **is de andere dag tot (dat) gebruik bestemd**.

33. Nu zie ik mij genoopt iets uitvoeriger te worden, omdat tegenwoordig sommige onrustige geesten opschudding teweeg brengen van wege de dag des Heeren. Zij klagen, dat het Christenvolk in het Jodendom wordt gehouden, omdat het enige waarneming van de dagen blijft houden. Ik echter antwoord, dat die dagen door ons worden waargenomen los van het Jodendom; want in dit stuk verschillen wij zeer veel van de Joden. Want wij vieren de dag niet met pijnlijke nauwgezetheid als een ceremonie, waardoor we menen, dat een geestelijke verborgenheid wordt afgebeeld, maar wij nemen hem aan als een middel, dat noodzakelijk is om de orde in de kerk te bewaren. Maar, zo zeggen ze, Paulus leert (Col. 2:16), dat de Christenen niet geoordeeld moeten worden in de onderhouding van de sabbat; omdat hij de schaduw is van een toekomstige zaak. Daarom vreest hij, dat hij onder de Galaten tevergeefs gearbeid heeft, omdat zij de dagen nog onderhielden (Gal. 4:10, 11). En in de brief aan de Romeinen (Rom. 14:5) beweert hij, dat het bijgelovig is, wanneer men onderscheid maakt tussen de ene en de andere dag. Maar wie, behalve die dwaze mensen, ziet niet van welke onderhouding de apostel spreekt? Want zij hadden niet het oog op die regerings- en kerkelijke orde, maar daar zij die als de schaduw van geestelijke dingen behielden, verduisterden zij evenzeer de heerlijkheid van Christus en het licht des evangelies. Van de werken hunner handen rustten zij niet daarom, omdat die hen afhielden van de heilige bezigheden en overdenkingen; maar ze deden dat door zekere godsdienstige overwegingen, omdat ze droomden, dat ze door te rusten oudtijds bevolen verborgenheden herdachten. Tegen deze verkeerde onderscheiding van de dagen, zeg ik, gaat de apostel in, niet tegen de wettige keuze, die de vrede van de Christelijke gemeente dient. Want in de

door hem opgerichte kerken werd de sabbat tot dit gebruik gehouden. Want die dag verordent hij voor de Korinthiërs (1 Kor. 16:2), om hun giften te verzamelen tot verlichting van de broederen te Jeruzalem. Als men bevreesd is voor bijgeloof dan lag er meer gevaar in de rustdagen van de Joden, dan in de zondagen, die de Christenen nu houden. *Want omdat het nuttig was tot het omverwerpen van het bijgeloof; is de godsdienstige dag van de Joden opgeheven, en omdat het nodig was tot behoud van de betamelijkheid, orde en vrede in de kerk, is de andere dag tot gebruik bestemd.*

34. Trouwens niet zonder oordeel des onderscheids hebben de ouden de dag, die wij de dag des Heeren noemen, in de plaats van de sabbat gesteld. Want daar het einde en de vervulling van die ware rust, waarvan de oude sabbat een afschaduwing was, gelegen is in de opstanding des Heeren, worden de Christenen juist op die dag, die aan de *schaduw* een einde gemaakt heeft, vermaand, dat zij niet in schaduwachtige ceremoniën moeten blijven hangen.

En toch hang ik niet zo aan dat getal van zeven, dat ik de Kerk zou willen binden aan het houden daarvan. Immers ik zal de kerken niet veroordelen, die **andere dagen** bestemd willen houden voor hun samenkomsten, mits zij zich slechts onthouden van bijgeloof. En dat zal gebeuren, wanneer ze gewijd worden alleen aan de onderhouding der tucht en der wel ingerichte orde. De hoofdinhoud is: zoals de Joden de waarheid geleerd werd onder een beeld, zo wordt ze ons zonder schaduw aangeprezen: ten eerste, dat wij ons gehele leven lang een voortdurende rust van onze werken beoefenen, opdat de Heere daardoor in ons door zijn Geest werke; vervolgens dat een ieder afzonderlijk, zo dikwijls als hij tijd heeft, zich naarstig oefene in een vrome erkenning van de werken Gods; en ook, dat wij allen tezamen onderhouden de wettelijke orde der kerk, die ingesteld is tot het horen des Woords, de bediening der sacramenten, en het houden der openbare gebeden; in de derde plaats dat wij hen, die ons ondergeschikt zijn, niet onmenselijk met werk overladen. Zo verdwijnen de beuzelpraatjes der valse profeten, die in de vorige eeuwen het volk gedrenkt hebben met de Joodse opvatting 1), terwijl ze niet anders aanbrachten dan dat afgeschaft is, wat in dit gebod ceremonieel was (dat noemen zij in hun taal de waardering van de zevende dag), maar dat blijft, wat tot de zeden behoort, namelijk de onderhouding van een dag in de week.

En toch is dit niet anders dan tot krenking der Joden de dag veranderen, en dezelfde heiligheid van de dag in de geest houden; immers dan blijft ook voor ons nog dezelfde betekenis der verborgenheid in de dagen, die bij de Joden bestond. En wij zien voorzeker, wat zij met zulk een leer bereikt hebben. Want zij, die hun instellingen aanhangen, overtreffen de Joden driewerf in grove en vleselijke bijgelovigheid aangaande de sabbat, zodat evenzeer op hen van toepassing zijn de berispingen, die men leest bij Jesaja als op hen, die de profeet in zijn eigen tijd bestrafte. Verder moet vooral deze algemene leer vastgehouden worden, dat, opdat de godsdienst onder ons niet in verval gerake of verslappe, de heilige bijeenkomsten ijverig moeten worden waargenomen en men de uiterlijke hulpmiddelen, die van belang zijn tot het bevorderen van de dienst van God, moet verzorgen.

1) Zie over deze vrijheid Socrates hist. trip. IX, 38

Aanvulling: Calvin's verklaring van Colossenzen 2 : 16 wordt naar voren gebracht door hen die van een vaste rustdag niet willen weten. Calvin schrijft: "Het paste voor de Joden,

dat ze voorgeschreven dagen heilig hielden, die van anderen afzonderende; onder Christenen is zulke deling opgehouden. Maar, zal iemand zeggen, wij behouden nog enige onderhouding der dagen. Ik antwoord, dat wij geenszins dagen houden, alsof in de vierdagen enige godsdienst is, of alsof het niet geoorloofd was, alsdan te arbeiden, maar dat wij het oog hebben op politie en orde, en niet op dagen." Gal. 4 : 10, 11: "Als wij heden onderscheid der dagen hebben, zo leggen wij geen strik van noodzakelijkheid op de consciënties; wij onderscheiden de dagen niet, alsof de ene heiliger was dan de andere, wij stellen daar de religie of godsdienst niet in, maar wij bezorgen alleen de orde en eendracht. Zo is de onderhouding bij ons vrij, en van alle superstitie zuiver."

In zijn preken over Deuteronomium zegt Calvijn: "Wij moeten rusten van de werken, welke de werken Gods en de aanroeping van Gods naam *hinderen*, of die ons *stuiten* in de oefening van onszelf in Gods heilig Woord. Hij, die de Sabbat in verachting stelt, heeft al Gods ordinantiën onder de voeten geworpen, zo veel als in hem is, en *indien de Sabbat niet wordt onderhouden, is de rest niets waard*. Op andere dagen begeven wij ons, omdat wij te zeer bezet zijn door onze wereldse handelingen, zozeer niet tot God als op die dag, welke geheel voor deze dingen is bestemd; daarom moet ons de *Dag des Heeren* dienen tot een toren, om tot het gericht en de werken Gods van verre op te klimmen; als wij de dingen Gods op de Dag des Heeren recht betracht hebben, zullen wij al de overige tijd genegen zijn, dat te doen; dewijl de wereld zo verdorven is, behoren wij zoveel te meer de dag der rust te onderhouden; de schaduw heeft opgehouden, n.l. waarvan Paulus spreekt, Coloss. 2, maar hetgeen der politie is, duurt nog, n.l. dat wij samenkomen in den Naam Gods; het is waar, dat dit wel elke dag moest geschieden, maar om onze zwakheid en traagheid behoort een dag verkoren te worden; indien wij zo vurig waren tot den dienst Gods, gelijk wij behoorden te zijn, zou het niet nodig zijn, dat ons alleen een dag in de week voorgeschreven werd; hebbende dan die zwakheid in ons, zo weten wij, dat die politie niet *alleen aan de Joden* is gegeven, dat ze een zekere dag hadden, op welken zij zouden bijeenkomen, maar *insgelijks ook aan ons*, en dat wij dit met hen gemeen hebben."

In zijn commentaar op Exodus 20 : 3 zegt Calvijn dat we wel *elk ogenblik* Gods deugden moeten opmerken, maar dat God, om onze zwakheid te hulp te komen, een dag van de anderen heeft afgezonderd, en dat Hij *gebiedt*, dat de mensen dan van *alle aardse bezigheden en zorgen* vrij zullen zijn, opdat niets de heilige oefening belette. De bedoeling is niet slechts, dat de mensen dan thuis rust houden, maar dat ze dan in het heiligdom samenkomen, tot eredienst; dit deel van het gebod hebben wij, schrijft Calvijn, *met het oude volk gemeen*, n.l. *om een Sabbat te hebben*, opdat wij een dag vrij zijn, en zo meer bereid zijn, om te leren, en om ons geloof te betuigen.

Genesis 2:2, 3. In 1563 schrijft hij het volgende commentaar op Gen. 2:2, 3: "God heiligde den zevenden dag, terwijl Hij dien voortreffelijk maakte opdat deze door een bijzonder recht uit zou steken onder de andere. ...Want Hij heeft *een dag* (van de andere afgenomen) tot dit *bijzondere gebruik* gedestineerd. ... Zo heeft God dan eerst gerust, daarna heeft Hij die rust gezegend, opdat deze onder de mensen *in alle eeuwen* heilig zou zijn, "... want God heeft niet simpel de mens geboden, elke zevende dag van het werk te rusten, alsof Hij lust had in ledigheid; maar opdat de mensen, *van alle bezigheden losgemaakt*, hun harten tot de Schepper der wereld zouden opheffen; men moet weten, dat deze oefening *niet alleen voor een eeuw of volk*, maar voor *het ganse menselijk geslacht* gemeen is.

Daarna is in de wet een nieuw gebod van de Sabbat gegeven, hetwelk de Joden, en dat voor een tijd, eigen zou zijn; want het is een wettische ceremonie geworden, afschaduwende de geestelijke rust, waarvan de waarheid verschenen is in Christus. Derhalve wanneer wij horen, dat de Sabbat door Christus' komst is afgeschaft geworden, moeten wij *een distinctie* maken, onderscheidende wat behoort tot de gedurige regering van het mensenleven, en wat eigenlijk past op de oude schaduw die teniet is gedaan, toen de waarheid is vervuld geworden.

Dr. Steenblok wijst erop dat Calvijn later een correctie heeft gedaan op zijn mening.

Hij schrijft:

Hierop nu gaat Voetius nader in, in zijn behandeling van enkele kwesties over de antieke of Joodse sabbat. Tegenover Rome in haar opvatting, dat de antieke sabbat de rust van Christus in het graf afbeeldde, en sommige Gereformeerde theologen, die hem enkel als typisch en ceremonieel beschouwen, alsmede tegen het nomisme, stemt Voetius in met hen, die de gedachte voorstaan, dat hij deels moreel, deels ceremonieel was.

... Wilden zij consequent zijn, dan dienden zij de opvatting en praktijk van Socinianen en Anabaptisten, die voorheen inderdaad nu op deze en dan op die dag der week hun publieke godsdienst oefeningen hielden naar hun gelegenheid en goeddunken, bij te vallen. Dezen maakten zich dan, als hun gevoelen het ware was, ook metterdaad vrij van allen schijn des kwaads. Zij stonden dan in de christelijke vrijheid en haar gebruik, zodat zij, in aanmerking genomen de opvatting van Calvijn in Institutie II, 8, niet zo zwaar bestraft hadden moeten worden als daar in par. 33 geschiedt, doch liever met deze wens hadden dienen weggezonden te worden: Och, of de Anabaptisten altijd zo gedwaald hadden! *Calvijn heeft zich echter gecorrigeerd in zijn Commentaar op Gen. 2 : 2.*

Men make hem ook niet tot een mysterie door toepassing van de *getallenspeculatie op het getal 7 als dat der volkomenheid*, waar dit ongegrond en willekeurig is. Neen, de sabbatdag volgens het vierde gebod, rust (men moet er niet meer in zoeken) op Gods wil, op het positieve recht Gods.¹⁹²) Dr. C. Steenblok; *Voetius en de sabbat*

DE THEOLOGISCHE OPVATTINGEN

VAN WILLEM TEELLINCK

Door W.J. op 't Hof

Sabbat

Blz. 158 e.v. De Middelburger is heel sterk gefocust op de sabbat. Dit wordt enerzijds veroorzaakt door zijn ervaring te Banbury en anderzijds omdat er naar zijn mening geen dag in de week is waarop meer wordt gezondigd dan de rustdag. 158

Het belang dat Teellinck aan de sabbat hecht, blijkt hierin dat hij een heel werk daarover publiceert: *De rust-tydt*. Dit kent de volgende inhoud. Men bereide zich aan de eind van de week al geestelijk op de sabbat voor. 159 De onderhouding van de sabbat zelf bestaat niet alleen in een rusten van alle dagelijkse werkzaamheden met inbegrip van wereldse gesprekken en gedachten, maar juist ook uit een veelvoud van allerlei heilige verrichtingen. Uitgebreid staat de auteur stil bij de voorbereiding op, de viering van en de nabetrachting op de kerkdienst. Dit geldt ook voor de heiliging van de rustdag buiten de kerkdienst om. Die wordt onderverdeeld in het begin, het verloop en het einde van de rustdag. De sabbatsontheiliging schaadt een volk en een land. Een samenvatting van *De rust-tydt* treft men aan in *Sleutel der devotie* en in *Noodwendigh vertoogh*. 160 In het laatste geschrift wordt op een andere plaats naar voren gebracht dat de sabbat met vreugde gevierd behoort te worden.¹⁶¹

In zijn hoofdwerk verduidelijkt Teellinck zijn opvattingen over de rustdag in een aparte verklaring.¹⁶² Volgens hem zijn christenen verplicht in plaats van de laatste dag van de week de eerste dag daarvan als rustdag te onderhouden, en dat 24 uren lang. Tevens laat hij zien dat hij niet zo nauw in zijn ingewanden is als men van hem denkt.¹⁶³

Als het naar het oordeel van de overheid of de kerkenraad zeker is dat anders de korenoogst verloren gaat, mag men die op de dag des Heeren binnenhalen. Apothekers, vroedvrouwen, chirurgijns en artsen moeten niet alleen ook op de rustdag werken, maar mogen hiervoor ook betaald worden. Wanneer een vriend onverwacht op de rustdag overkomt, mag men voedsel en drank inslaan. Een schipper die op die dag van zee komt en naar de kerk wil gaan, mag een paar schoenen kopen. Zelf opent Teellinck gerust een brief die hij op de sabbat ontvangt en durft hij er op die dag ook een weg te sturen.

Overigens besteedt hij in het werk zelf ook een caput aan de rustdag. Dit bezet hier in het geheel van de reformatiemiddelen na het Woord en het gebed zelfs de derde plaats, vóór de sacramenten.¹⁶⁴ In het geheel van zijn oeuvre is de rustdag een van de hoofdmotieven.¹⁶⁵

158 Ebulus, 16

159 Vgl. Ordere, 8, 30-31.

160 Sleutel der devotie, 203a-241b; Noodwendigh vertoogh, 187a-191b.

161 Noodwendigh vertoogh, 258a-b.

162 Noodwendigh vertoogh, 8*2v.-8*4v.

163 In *De Rust-tydt* keert hij zich overigens al ertegen dat men nauwer in de heiliging van de rustdag zou zijn dan de Heere Zelf in Zijn Woord openbaart en waarschuwt hij de scrupuleuzen ervoor de leer van de christelijke rustdag gehaat te maken: 65b-67a.

164 Noodwendigh vertoogh 145a-147b.

165 Bueren-cout 61-67; Balsem Gileads, 167b-169b.

In zijn gebedenbundel Lust-hof heeft hij dertien gebeden opgenomen die de rustdag en de dan te verrichten heilige werkzaamheden tot onderwerp hebben.¹⁶⁶

Zijn streven naar nadere reformatie maakt het begrijpelijk dat Teellinck stelt dat van de zondag geen zonden-dag gemaakt mag worden.¹⁶⁷ De puriteinse achtergrond van de sabbatsopvatting en -praktijk komt bij hem sterk naar voren in zijn overname van het begrip *marktdag van de ziel*, dat met de regelmaat van de klok in zijn geschriften weerkeert.¹⁶⁸ Die achtergrond vormt ook de verklaring van het feit dat hij *niet* gecharmeerd is van de term *zondag*.¹⁶⁹

Er zijn een paar eigenaardigheden die het waard zijn hier gereleveerd te worden.

In de eerste plaats beveelt de nadere reformator het schriftelijk verslaan van een preek aan, hetzij tijdens de kerkdienst, hetzij daarna thuis.¹⁷⁰

In de tweede plaats¹⁷¹ acht hij het raadzaam dat alle huisvaders, schoolmeesters en weesvaders de jongelingen van jongs af erin oefenen om de beluisterde preken weer te geven. De jongens moeten daartoe in de kerk noteren wat zij horen en het gehoorde daarna uit hun schrift aan anderen verhalen. In een latere fase behoren zij de preek uit hun hoofd terug te vertellen. Hun die daartoe bekwaam zijn, kan men ook zo nu en dan een tekst opgeven met de opdracht dat zij daarover een meditatie houden. De meest geschikten kan men dan vervolgens theologie laten studeren.

In de derde plaats dringt de auteur erop aan dat er colleges van de vroomste, verstandigste en ijverigste personen opgericht worden, die na de middagpreek op de dag des Heeren onder leiding van een predikant of een geoefende ouderling samenkomen om te handelen over de inhoud van de prediking of over Bijbelteksten, dogmatische of bevindelijke zaken. Zulke gezelschappen zijn goede kweekplaatsen van toekomstige ambtsdragers. Teellinck dringt hier om twee redenen des te meer op aan.

In de eerste plaats ontbeert men in zijn tijd de oefening van de profetie waarvan Paulus in 1 Korinthe 14 spreekt. In de tweede plaats onderwerpt men de verkozen ouderlingen en diakenen niet aan een bijzonder examen over hun wetenschap, geestelijke kennis van de waarheid en bestuurlijke talenten, hoewel dat in 1 Timotheüs 3:10 toch ook vereist schijnt te worden.

Tot slot is het hier de plaats om aandacht te schenken aan de heilige meditatie of overlegging. Hoewel Teellinck deze termen wel eens gebruikt, gaat hij daar nergens expliciet op in, behalve in zijn traktaat over de rustdag. Blijkbaar acht hij de meditatie een zaak te zijn waarvoor bij uitstek de *dag des Heeren* geschikt is. In het zevende hoofdstuk van het vijfde boek van het genoemde werk behandelt hij redelijk kort de heilige overlegging.¹⁷² Hiervoor is nodig dat men zich uit het gewoel van de mensen terugtrekt. In de eenzaamheid overdenke men de dingen van God, zoals Zijn Drieënig wezen, Zijn eigenschappen, Zijn werken in de eeuwigheid en in de tijd, maar ook de Heere Jezus in de staat van Zijn vernedering en in die van Zijn verhoging, de gang van Gods Koninkrijk door de tijd en in het bijzonder de hemelse heerlijkheid en vreugde.

¹⁶⁶ Lust-hof, Vlissingen 1628, 67-86.

¹⁶⁷ Bueren-cout, 31; De rust-tydt, 2a, 71b; Balsem Gileads, 168a.

¹⁶⁸ De rust-tydt, 10a, 10b, 22b, 37a, 41a, 57a, 101a, 111a, 112a, 112b, 226b, 244b, 245a, 245b, 277b; Sleutel der Devotie, 211 218b, 234a; Den hoeck-steen, 225b; Adam, 407b.

¹⁶⁹ De rust-tydt, .?. lr., .?.8r., 4, 5a; Sleutel der devotie, 235b; Noodwendigh vertoogh, 8*3r.

170 Den hoeck-steen, 244a-b.

171 Z.v.h.v. Noodwendigh vertoogh, 311a-312b.

172 De Rust-tydt, 171a-172b.

Blz. 193 e.v. **Synode van Dordrecht**

Er is een opmerkelijke overeenkomst tussen de visie die Teellinck op de (eerste) Reformatie en de kijk die hij op de Synode van Dordrecht heeft. De laatste lijkt op het eerste gezicht ook uitsluitend positief te zijn.⁴⁸ Zo typeert de schrijver de besluiten van de Synode betreffende de proponenten als stichtelijk.⁴⁹ Wel koppelt de auteur steevast aan die positieve evaluatie de klacht dat het enorm schort aan de effectuering van de besluiten die op die Synode genomen zijn. In *zijn woord vooraf* in Het tweede deel van het *Huys-boecxken* constateert hij dat ondanks het desbetreffende besluit van de Synode er veel onwetendheid onder het volk bestaat.⁵⁰ In *De rust-tydt*, waarin hij zelfs een extract uit de acta van die Synode over de onderhouding van de rustdag heeft laten afdrukken, prijst hij die kerkelijke vergadering om de inspanningen die zij zich via haar gedeputeerden bij de Staten-Generaal getroost heeft om de sabbatsontheiliging tegen te gaan. Helaas heeft dat niet geholpen.⁵¹ In *Kole van den altaer* schrijft Teellinck dat de Synode de leer vastgesteld heeft en daarbij de predikanten opgedragen heeft naarstig te catechiseren, te prediken en tucht te oefenen. Het valt te betreuren dat ook daarvan bitter weinig terechtgekomen is. Zo zeer men zich om de leer bekommerde, zo weinig ging en gaat de godzaligheid des levens ter harte.⁵² In *Zephaniae waerschouwinge* merkt de auteur op dat de remonstrantse twisten wel een reformatie in de leer, maar niet een reformatie in de praktijk van de leer hebben opgeleverd. Derhalve is die reformatie slechts ten dele.⁵³

In *Voor-looper* poneert de nadere reformator dat de leer op de Synode vaster bevestigd is dan ooit tevoren en dat het nu tijd is om de zuiverheid van de leer te versieren met de zuiverheid des levens.⁵⁴ In zijn woord vooraf in zijn hoofdwerk geeft hij als zijn mening te kennen dat de praktijk der godzaligheid een noodzakelijke reactie is op de beschuldiging van remonstrantse zijde dat de duivel geen betere synode had kunnen laten plaatsvinden om de vroomheid te laten vervallen dan de Dordtse.⁵⁵

Een reeds aan de orde gestelde passage in een postuum verschenen geschrift is een uiting ervan dat Teellinck toch niet onverdeeld gelukkig met de Synode zelf is. Hij keert zich daarin tegen Burs en anderen, die de besluiten van de Gereformeerde synoden en de Gereformeerde confessies niet willen toetsen aan de Bijbel.⁵⁶ Aangezien alleen de Synode van Dordrecht in de polemiek met Burs een rol speelt, is het duidelijk dat de auteur aan die Synode denkt.

Welke besluiten van die Synode zijn er volgens hem dan onbijbels? Helaas noemt hij die niet, maar het is niet moeilijk die te raden. Als vader van de Nadere Reformatie is hij een volbloed theocraat, die van geen enkele inmenging van overheidswege in intern-kerkelijke zaken wil weten. Vanuit deze optiek zal hij ongetwijfeld als algemeen bezwaar tegen de Dordtse kerkorde hebben dat de burgerlijke overheden daarin een veel te grote rol toebedeeld krijgen. Te denken valt aan het patronaatsrecht en de beroeping van predikanten alsmede de verkiezing van ouderlingen en diakenen. Aangezien ook vele andere gereformeerde synoden aan hetzelfde euvel geleden hebben, kan Teellinck die eveneens onder kritiek stellen.

- 48 Noodwendigh vertoogh, 78a.
- 49 Christelijcke aensprake, D3v.b.
- 50 Het tweede deel van het Huys-boecxken, 2r.-4v.; vgl. Noodwendigh vertoogh, 323a.
- 51 De rust-tydt, .?.4v, 3b, 6a.
- 52 Kole van den altaer, 80-111; vgl. Tweede geestelijcke couranten, 56.
- 53 Zephaniae waerschouwinge, 39b.
- 54 Voor-looper, 7, vgl. 4; vgl. Christelijcke aensprake, (3?)3v.-(3?)4r; Christi waerschouwinge, A3r.
- 55 Noodwendigh vertoogh, 3'4v.
- 56 Den hoeck-steen, 283b-285b.

... Blz. 233 e.v.

Calvijns visie op de christelijke rustdag is sterk antirooms bepaald. Hij wacht zich er daarom weloverwogen voor om een concrete invulling van die dag te geven. Zijns inziens is het morele aspect van het vierde gebied beperkt tot de eis *één van de zeven dagen* per week te rusten van de gewone arbeid en die af te zonderen voor de dienst des Heeren.⁸⁵ Bij de bespreking van het vierde gebod in zijn dogmatiek gaat hij zover, dat hij schrijft dat hij bij de bepaling op welke dag van de week men de rustdag moet houden, geen dwang wil opleggen.⁸⁶ Staat bij hem de rustdag in het teken van de christelijke vrijheid, bij Teellinck wordt de behandeling van de rustdag juist gekenmerkt door de strijd tegen het misbruik dat van die vrijheid wordt gemaakt. De voorschriften die hij geeft, maken hierdoor een wettische indruk. Dit wordt versterkt door de concrete en precieze regulering van het particuliere en gezinsleven op de rustdag. Is deze dag bij de reformator geen onderwerp op zichzelf, bij de nadere reformator is die dat des te meer.

Ook ter zake van het vasten is er een soortgelijk verschil tussen de zestiende- en zeventiende-eeuwer waar te nemen. Voor Calvijn⁸⁷ is het vasten op zichzelf een middelmatige zaak. Desondanks acht hij het een zeer goed hulpmiddel te zijn voor de nieuwtestamentische gelovigen. Door zijn anti-wettische opstelling onthoudt hij zich met opzet van welke vorm van concretisering of regulering van het vasten ook. Hoe geheel anders Teellinck! Deze wijdt aan dit motief een heel traktaat en put zich uit in het geven van allerlei concrete voorschriften.

Door zijn afkeer van wetticisme en verdienstelijkheid kan men bij Calvijn geen gegevens vinden die wijzen op een religieuze modellering van het persoonlijke leven. Een christelijke leeforde in deze zin des woords is een onbekend fenomeen bij hem. Teellinck daarentegen doet zijn uiterste best om de lezers van zijn geschriften te bewegen tot een godsdienstige structurering van iedere werkdag en in het bijzonder van iedere dag des Heeren. Die structurering bestaat in een vast patroon van religieuze werkzaamheden.

De Nederlander kent zo'n patroon ook voor het collectieve samenlevingsverband van het gezin: de gezinsgodsdienst. Calvijn kent wel de term kleine gemeente voor de kerk, maar hij is er afkerig van om aan het gezinsleven een dagritme van allerlei vrome werkzaamheden voor te schrijven.

Op het punt van de eschatologie is sprake van groot fundamenteel onderscheid tussen de zestiende- en de zeventiende-eeuwer. Calvijn maakt deel uit van het Protestantisme dat ten gevolge van de bizarre uitkomst van de eschatologische verwachtingen van met name de Wederdopers in 1535 te Münster vuurbang van optimistische eindtijdverwachtingen is geworden. Het feit dat hij geen commentaar op het Bijbelboek Openbaring heeft

geschreven, is in dit opzicht veelzeggend. Zijn leer van de laatste dingen is erg algemeen en bepaald niet expliciet. Hij is scherp gekant tegen het inzicht dat Israël als volk in de eindtijd tot bekering zal komen. De verwerping van Israël neemt hij zo serieus, dat het erop lijkt dat deze definitief is, maar anderzijds spreekt hij ook uit dat God door alles heen trouw blijft aan Zijn verbond met Zijn volk en rekent hij voor de toekomst met een niet-nationale bekering der Joden. De bekeerde Joden zullen dan binnen de christelijke kerk de eerste plaats behouden.⁸⁸

In tegenstelling tot Calvijn houdt Teellinck er een duidelijk ingekleurde toekomstvisie op na. *Volgens hem is de bekering der Joden als volk aanstaande. Deze zal voorafgegaan worden door de val van Rome, de vernietiging van het rijk der Turken en het ingaan van de volheid der heidenen. Ten gevolge hiervan kent hij een levendige aandacht voor zowel de heiden- als de Joden-zending. Een enkele uitlating tendeert zelfs in de richting van het Chiliasme.* In het geheel van Teellincks theologische beschouwingen speelt de eschatologie een veel belangrijker rol dan in de theologie van Calvijn. Bij de Nederlander functioneert zijn optimistische toekomstverwachting als de draagbalk waarop hij zich ondanks al zijn desillusies voor zijn heden toch staande kan houden. Het is de hoop op de nabije toekomst, die hem sterkt en vertroost bij al de teleurstellingen die hij in het kader van zijn hervormingsstreven opdoet.

85 Zie zijn commentaar op bijvoorbeeld Genesis 2:3 en Exodus 20:8.

86 J. Calvijn, *Institutie*, boek 2, VIII, 34.

87 Z. h. J. Calvijn, *Institutie*, boek 4, XII, 15-21.

88 Graafland [1978], 103-111; Hof [1984], 45-48.

3. FRANCISCUS GOMARUS. ZIJN LEVEN EN WERKEN

DOOR Dr. G. P. VAN ITTERZON

Blz. 301-309

A. De sabbatsstrijd

De grove buitensporigheden, waardoor in de dagen voor de Hervorming de Zondag ontheiligd werd, verdwenen met de Reformatie niet op slag. Integendeel: verschillende mensen uit die tijd klaagden over de verregaande schending van de sabbat 1). Men vermaakte zich met klootschieten, kaatsen, kolven,

1) Opera, III pag. 147, Disp. 36, Opera, III 8. 2) Opera, III pag. 147-149, Disp. 37. 3) Opera, 111 pag. 152, Disp. 38, Th. 30, 31. 4) Opera, III pag. 153, Disp. 39, Th. 2. 5) Opera, 111 pag. 152-155, Disp. 39. 6) H. Bavinck, Geref. Dogmatiek, I blz. 177. 1) G. 11. J. Schotel, De openbare eredienst, blz. 167-177.

drinken en klinken, dansen, huppelen en spelen, en ging spelevaren met speelschuiten, karossen en chesen. Men viste met werpnet en hengel, liep om een roomtje en wafel, ging vogelen en vinken, liet zich scheren en barbieren en ontzag zich niet om binnenshuis te schrobben, schaven, klederen te lappen, te naaien en ander huiswerk te verrichten 1).

Tegen dit alles rees, onder Engels-Puriteinse invloed verzet, het allereerst in Zeeland, waar men het evenwel met elkander niet eens was over de vraag, hoe ver de rust van de sabbat moest uitgestrekt worden 2).

De kwestie werd aan het oordeel der Dordtse Synode onderworpen. Reeds in de 14de zitting (Dinsdag 27 Nov. 1618) 3) werd het vraagstuk besproken en wel naar aanleiding van een gravamen van de Friese en Overijsselse kerken, inhoudende, dat de Catechismusprediking op de Zondagmiddag werd verwaarloosd. De Synode gaf als haar mening te kennen, dat, al was het getal hoorders klein, dit de predikant niet ontsloeg van zijn verplichting de middagdienst te houden; desnoods moest hij, tot een voorbeeld, alleen voor zijn gezin optreden. Aan de magistraat zou men verzoeken, „dat sy alle dienstbare ofte dagelicsche wercken, ende voornemelic, de spelen, suyperijen ende swelgerijen, ende andere ontheyliginghen des Sabbaths daer mede de naemiddaeghschen tijt op de Sondaghen, meest inde dorpen, gemeenlick pleecht doorghebrocht te worden, met strenge placaten verbieden, op dat sy oock op dese wyse des te beter tot de naemiddaeghsche predication gebrocht moghen worden, ende also de gehelen Sabboth leeren vieren". Het combineren van gemeenten achtte men ook zeer schadelijk; gemeentecombinaties moesten zoveel mogelijk opgeheven worden. Aan de kerkvisitatoren werd opgedragen te zorgen, dat de synodale ordonnantie gehoorzaamd werd.

In de 148ste zitting (1 Mei 1619) 4) spraken de Engelsen over de grote ergernis, die in Dordrecht, door het verwaarlozen van

1) G. D. J. Schotel, De openbare eredienst, blz. 175, 176; J. Th. de Visser, Kerk en Staat, II blz. 451-473. 2) A. Ypeij en I. J. Dermout, Geschiedenis, III Aant. blz. 15, no. 48; G. D. J. Schotel, De openbare eredienst, blz. 178; A. A. van Schelven, De bewerking van ene piëtistisch-getinte gemeente, blz. 43-45; A. A. van Schelven, Het, Zeeuwsch Mysticisme, in: Geref. Theol. Tijdschr., Jaarg. 1916, blz. 141-162.

2) Haendelinghen, blz. 29, 30; G. Brandt, Hist. der Rel., III blz. 54-56; H. Kaajan, De grote synode, blz. 94, 95; A. Ypeij en I. J. Dermout, Geschiedenis, III Aant. blz. 15, no. 48; G. D. J. Schotel, De openbare eredienst,

blz. 178; S. D. van Veen, Zondagsrust, blz. 22-24; H. Kaajan, De Pro-Acta, blz. 161-165. 3,4) G. Brandt, Hist. der Rel., III blz. 580; H. H. Kuyper, De Post-Acta, blz. 181, noot 1; S. D. van Veen, Zondagsrust, blz. 21.

de Dag des Heeren werd gegeven. Zij vermaanden dus de Synode om bij de magistraat aan te houden, dat deze het kopen van waren en het open zijn van winkels op dien dag zou verbieden. Bij deze gelegenheid bracht een Nederlands theoloog de vraag ter sprake, in hoeverre de sabbat onderhouden moet worden. De kwestie werd niet behandeld, maar onder de gravamina ondergebracht, die na het vertrek der buitenlanders alleen door de Nederlandse theologen besproken zouden worden. De Zeeuwse afgevaardigden Udemannus en Josias Vosbergius kregen geen gelegenheid hun bezwaren thans reeds ter sprake te brengen.

In de nazittingen werd de vraag meer principieel onder het oog gezien. In de 163ste zitting (17 Mei 1619) 1) werd het besluit genomen, om de Staten Generaal te verzoeken, nieuwe en scherpe plakaten uit te vaardigen om de Zondagsontheiliging weg te nemen en te voorkomen. „Door occasie van de constitutie op de wechneminghe der onteringen des Sabbaths is geventileert een quaestie van de nootsaekelickheyt der onderhoudinghe des Sondaechs, die in de kercken van Zeelant was begonnen gedreven te worden". De professoren zouden met de Zeeuwsche broeders onderhandelen en zien, of er met algemene instemming geen regelen konden opgesteld worden, om daardoor de kwestie voorlopig te regelen, totdat een volgende Nationale Synode definitieve besluiten hieromtrent zou nemen.

Reeds diezelfde middag in de 164ste zitting 2), werden deze regelen gelezen en goedgekeurd. Er werd onderscheid gemaakt tussen het ceremoniële en het morele in het vierde gebod. Is de rust op en de strenge onderhouding van de zevenden dag ceremoniël te noemen, moreel daarentegen is, dat op de aan de godsdienst gewijden dag de vereiste rust heersche. Nu de Joodse sabbat is afgeschaft, moeten de Christenen de Zondag „solemnelick heylighen". Men moet er op rusten van alle „slaeffwercken (uytgesondert dieghene, die de lyeffde, ende de teghenwoordighe nootsaekelickheden vereyschen), midsgaders van alle sodanighe recreatie die de Goodtdienst verhinderen".

1) H. H. Kuyper, De Post Acta, blz. 171, 172; G. Brandt, Hist. der Ref., III blz. 639; S. D. van Veen, Zondagsrust, blz. 24, 25. 2) H. H. Kuyper, De Post-Acta, blz. 184-186; G. Brandt, Hist. der Ref., III blz. 639, 640; G. D. J. Schotel, De openbare eredienst, blz. 178, 179; S. D. van Veen, Zondagsrust, blz. 25, 26; W. Geesink, Van 's heeren Ordinantiën, III blz. 543, 544; W. J. M. Engelberts, Willem Teellinck, blz. 115; II. Bouwman, Willem Teellinck, blz. 21.

De strijd was hiermede echter niet bezworen. Aan de enen kant stond Willem Teellinck, predikant te Middelburg, die met Godefridus Udemannus, predikant te Zierikzee, de strenge sabbatsopvatting van Perkins propageerde. Ook Walaeus stond aan hun kant. Teellincks geschrift „De Rusttijd ofte tractaet van d'onderhoudinghe des christelycken Rust-dachs, diemen ghemeynlyk de Sondach noemt", te Rotterdam in 1622 in druk verschenen, gaf zóveel aanstoot, dat de schrijver in 1627 een gematigder geschrift in het licht gaf, het „Nootwendigh Vertoogh" 1).

Doch ook de tegenpartij liet zich niet onbetuigd. Tegen Teellincks eerste geschrift gaf **Jacobus Bursius**, predikant te Tholen, leerling en vriend van Gomarus, in het licht: „Threnos ofte Wee- claghe, aenwysende de oorsake des jammerlycken stants van het lant, ende de ontheyliginghe des Sabbathdaechs" (1627) 2).

Hij verweet zijn tegenstanders, dat zij een volkomen Jodendom onder de Christenen wilden invoeren. Hij meende, dat de Zondag niet zo stipt onderhouden behoefde te worden. Een

werk, dat niet uitgesteld kon worden, mocht men wel doen, als zaaien, ploegen, oogsten, reizen enz.

Nog in datzelfde jaar trad G. Voetius, die ook de zijde van Teellinck koos, tegen Bursius in het krijt door het schrijven van: „*Lacrimae crocodilli abstersae*“, *krokodillentranen afgewist*. Hierin hield hij staande, dat elke bezigheid van hand en hoofd, die niet rechtstreeks betrekking heeft op het vieren van 's Heeren Dag, gelijk ook iedere ontspanning, in de vorm van een of ander spel, op de Zondag afkeurenswaardig is. de oorsprong van de sabbat zocht hij overeenkomstig Gen. 2: 2 reeds in de Schepping 3).

Thans achtte Gomarus zich geroepen om in het strijdperk te treden. de 5den Sept.1628 droeg hij aan zijn broeders in Christus in Groningen een geschrift op onder de titel:

1) H. H. Kuyper, De Post-Acta, blz. 181, 182; G. Brandt, Hist. der Ref., III blz. 413; G. D. J. Schotel, De openbare eredienst, blz. 180; S. D. van Veen, Zondagsrust, blz. 115; W. J. M. Engelberts, Willem Teellinck, blz. 115-128; H. Bouwman, Willem Teellinck, blz. 21, 22.

2) H. H. Kuyper, De Post-Acta, blz. 182; G. D. J. Schotel, De openbare eredienst, blz. 179; A. Ypeij en I. J. Dermout, Geschiedenis, III Aant. blz. 15, 16, no. 48; S. D. van Veen, Zondagsrust, blz. 115, 116; W. J. M. Engelberts, Willem Teellinck, blz.128, 129.

3) A. Ypeij en I. J. Dermout, Geschiedenis, III Aant. blz. 16, no. 48; A. C. Duker, G. Voetius, I blz. 380; S. D. van Veen, Zondagsrust, blz. 116; W. Geesink, Van. 's Heeren Ordinantiën, III blz. 545; W. J. M. Engelberts, Willem Teellinck, blz. 130.

„Onderzoek naar de betekenis en de oorsprong van de sabbat, en beschouwing van de instelling van de Dag des Heeren" (Investigatio sententiae et originis sabbati: atque, institutionis diei dominici, consideratio) 1) .

In de opdracht 2) wordt de noodzakelijkheid van het geschrift uiteengezet. De strijd ging voornamelijk over twee punten. Het ene betrof de wijze van heiliging, het andere de oorsprong van de sabbat. De eerste kwestie acht hij in vroegere en latere tijd zó goed onderzocht, dat men tussen de klippen van bijgeloof en schending door, in de haven van waarheid en vroomheid is aangekomen. De laatste vraag werd zó verschillend beantwoord, dat een grondig onderzoek gewenst schijnt, om het zekere van het onzekere, het waarschijnlijke van het noodzakelijke te onderscheiden.

Het tractaat is in zes hoofdstukken verdeeld. Zij handelen over:

1. de oorsprong en de betekenis van het woord sabbat,
2. de nieuwe en
- (3) vernieuwde instelling van de Joodse sabbat,
4. de oorsprong van de sabbat,
5. de dienst van de zevenden dag,
6. de instelling en oorsprong van de Dag des Heeren.

1. Het woord sabbat is noch van Egyptische, noch van Griekse, maar van Hebreeuwse oorsprong 3); het is afgeleid van het werkwoord Schabbath 4), en betekent: a. *ophouden* 5),

b. ophouden van werk, rusten 6), rustdag 7), week 8), terwijl het ook in geestelijke betekenis 8) gebruikt wordt.

2. Nieuw ingesteld is de sabbat slechts in één maand, na de uittocht der Israëlieten uit Egypte, beschreven in Exod. 16: 23-30 10). Dit gebod is door drie grote wonderen bevestigd: de dubbelmannaregen op de Vrijdag 11), het niet-bederven van het manna op de Zaterdag 12), het feit, dat God zelf rustte en er op de zevenden dag geen manna regende 13). Overtreding en bekering waren er de gevolgen van 14).

3. Hernieuwd is de instelling van de sabbat bij het geven van de Tien geboden 15), op de Sinaï 16) en na de veertigjarige omzwerving in de woestijn 17). Van het vierde gebod geeft de schrijver een

1) Opera, III pag. 317-343; L. D. Petit, Bibliographische Lijst, blz. 74, no. 16; G. D. J. Schotel, De openbare eredienst, blz. 180; S. D. van Veen, Zondagsrust, blz. 116, 117; W. Geesink, Van 's Heeren Ordinantiën, III blz. 545, 546; W. J. M. Engelbarts, Willem Teellinck, blz. 130, 131.

2) Opera, III pag. 317. 3) Opera, III pag. 317, no. 3. 4) Opera, III pag. 318, no. 13 (12). 5) Opera, III pag. 318, no. 14. 8) Opera, III pag. 318, no. 22. 7) Opera, III pag. 319, no. 28. 8) Opera, III pag. 319, no. 34. 8) Opera, III pag. 319, no. 37. 10) Opera, III pag. 320, no. 2. 11) Opera, III pag. 320, no. 6. 12) Opera, III pag. 320, no. 6. 13) Opera, III pag. 320, no. 7. 14) Opera, III pag. 320, no. 8. 15) Opera, III pag. 320, no. 1. 16) Opera, III pag. 320, no. 2. 17) Opera, III pag. 320, no. 3.

uitvoerige exegese 1). Daarbij komt de openbare en de persoonlijke eredienst ter sprake 2) De eerste openbaart zich naar buiten en naar binnen. Naar buiten 3) bestaat hij in gebedsgemeenschap met God (zie ook Psalm 92) 4), in het waarnemen der heilige plechtigheden van de sabbat 5) en in het brengen van offers in de heilige samenkomst 6). Naar binnen is hij een heiligheid der ziel, die met die uiterlijken eredienst verbonden is en die een levend geloof in God, haar Schepper en Verlosser, en een oprecht berouw, dat bestaat in het haten van het kwade en het zoeken van het goede, omvat. Ontbreekt die eredienst, dan wordt de sabbat ontheiligd en door God vervloekt; is zij aanwezig, dan is de sabbat heilig en door God aangenomen 7).

Persoonlijk is die eredienst, welke buiten de heilige samenkomst wordt waargenomen 8). Hij gaat aan deze vooraf en bestaat in een nauwgezette overweging van de betekenis van de openbare eredienst en een morgengebed om kracht van God om de sabbat recht te heiligen 9). Ook volgt de persoonlijke eredienst op de openbaren. Deze persoonlijke eredienst is drieledig 10) en omvat:

1. de overdenking en het onderzoek van het gehoorde Goddelijke Woord en van de Goddelijke daden, 2. het onderricht in de waren godsdienst, aan gezin en naaste omgeving en de beoefening van werken van barmhartigheid, 3. heilige blijdschap 11).

De bevestiging van de sabbat steunt op: 1. de rust Gods 12),
2. de bevrijding van en de rust na het slavenwerk in Egypte 13),
3. het teken van Gods verbond 14).

De lichamelijke sabbatsrust is een spiegel van de tweeledige geestelijke sabbatsrust 15): de weldaad Gods van onze verlossing 16) en de menselijke plicht om af te laten van alle boze werken 17). Dit algemene sabbatsgebod geldt voor alle mensen op aarde voor en na

Christus' komst, maar het speciale sabbatsgebod betrof alleen het Joodse volk tot de komst van Christus 18). Het eeuwig verbond verklaart niet, dat de Joodse sabbat voortdurend onderhouden zou moeten worden 19)

1) Opera, III pag. 321-327, no. 5-107. 2) Opera, III pag. 324, no. 63. 8) Opera, III pag. 324, no. 67. 4) Opera, III pag. 325, no. 70. 6) Opera, III pag. 325, no. 71. 1) Opera, III pag. 325, no. 73. 7) Opera, III pag. 325, no. 75. 8) Opera, III pag. 325, no. 76. 9) Opera, III pag. 325, no. 77. 10) Opera, III pag. 325, no. 78. 11) Opera, III pag. 325, no. 79 (78). 12) Opera, III pag. 325, no. 82, 83. 13) Opera, III pag. 325, no. 86. 14) Opera, III pag. 326, no. 87. 15) Opera, III pag. 326, no. 88. 16) Opera, III pag. 326, no. 89. 17) Opera, III pag. 326, no. 92. 18) Opera, III pag. 327, no. 104. 19) Opera, III pag. 327, no. 107.

4. Twee vragen moeten bij het onderzoek naar de oorsprong van de sabbat overwogen worden. De eerste dankt haar ontstaan aan de bevestiging van het sabbatsgebod en luidt: *Is de zevende dag reeds van de wereldschepping af aan voor de rust der mensen en de dienst van God ingesteld?*

De tweede vindt haar oorsprong in het gebod betreffende de waarneming van de sabbat en luidt: *Moet, volgens het vierde gebod, een periodiek weerkerende dag voor de dienst van God bestemd worden 1)?*

Met de meeste patres [vaders] beantwoordt Gomarus de eerste vraag ontkennend. *Hij acht het niet in overeenstemming met de Heilige Schrift, dat de zevende dag zijn oorsprong gevonden zou hebben bij de schepping der wereld 2).* Als bewijs laat hij dan gelden Gen. 2: 2 en 3 3), de aartsvaderlijke tijd, waarin van geen sabbat wordt gesproken 4), Gen. 8 10 en 12 5), Ex. 16: 23 en 25 6), terwijl hij betoogt, dat het onderhoud van de sabbat niet nodig was, om de onderscheiding in weken vast te houden 7), en dat de heidenen, zo zij de zevenden dag al vierden, dat niet deden uit kracht van een scheppingsbevel 8). Ook Deut. 5: 2 en 3 vormt een argument 9), terwijl Gomarus er op wijst, dat God wel de Joden, maar nooit de heidenen over hun sabbatsschennis bestraft heeft 10)

Al deze overwegingen leiden Gomarus tot de conclusie, **dat de sabbat een instelling is uit Mozes' tijd** 11). Mannen als Calvijn 12), Hieronymus Zanchius 13), Josias Simler 14) en Cornelius Bertram 15) hebben het tegengesteld gevoelen (de sabbat scheppingsinstelling) nooit als een vaststaande waarheid, maar steeds als een *waarschijnlijk gevoelen* 16) voorgedragen. Ook het getuigenis van andere schrijvers mag hier als bewijs van zijn stelling genoemd worden 17)

5. Ook op de vraag, of een bepaalde dag door het vierde gebod vorm de dienst des Heeren is aangewezen, antwoordt Gomarus ontkennend. Argumenten, ter bevestiging bijgebracht, hebben hem nooit van het tegendeel kunnen overtuigen 18). Vele theologen onderscheiden ook bij de uitlegging van het vierde gebod het Universele en temporele van het morele en blijvende en trekken een grens tussen het uitwendige van de zevenden dag en het morele 1).

1) Opera., III pag. 327, no. 1. 2) Opera, III pag. 327, no. 2. 3) Opera, III pag. 327, 1211, no. 4 10. 4) Opera, III pag. 328, no. 11, 12. 5) Opera, III pag. 328, no. 13. 6) Opera, III pag. 328, no. 16. 7) Opera, III pag. 329, no. 20. 8) Opera, III pag. 110, en 111, 9) Opera, 111 pag. 331, no. 44. 10) Opera, III pag. 331, no. 53. 11) Opera, 111 pag., 112, no. 61, 12) Opera, III pag. 332, no. 58. 13) Opera, III pag. 332, no. 59. 14) Opera, 111 pag. 332, no. 60, 15) Opera, III pag. 332, no. 61. 16) Opera, III pag. 111, pag. 137, 17) Opera, III pag. 332, no. 62. 18) Opera, III pag. 334, no. 1.

Het bewijs voor de opvatting, dat de apostelen de Dag des Heeren in de plaats van de sabbat hebben gesteld, acht Gomarus met een beroep op Hand. 20: 7 2), 1 Cor. 16: 1, 2 3) en Openb. 1: 10 4) niet geleverd.

Wel mag gesproken worden van *de gewoonte der Kerk of der apostelen*, maar *niet van hun bevel* 5), zoals aanhalingen uit Bullinger 6), Ursinus 7), Aretius 8), Zanchius 9), Simler 10), Paraeus 11), Joh. Cuchlinus 12) en Thomas Aquinas 13) kunnen bewijzen.

Na alles overwogen te hebben meent Gomarus, *dat het duidelijk gebleken is, dat het niet zeker is, dat de Dag des Heeren of de eerste dag der week door de apostelen voor de dienst van God is ingesteld*. Toch moet hij voor de openbaren eredienst, overeenkomstig de algemene zin van het vierde gebod, gehouden worden en ***kan hij niet geschonden worden zonder dat de godsdienst gekwetst wordt en schade ondervindt***. God heeft het zo beschikt, dat wij allen de geestelijke sabbat zouden vieren en de openbarendag van de godsdienst, zonder enige schending of bijgeloof, heilig zouden eren 14).

Na met „Amen" de verhandeling gesloten te hebben, geeft Gomarus nog een aanhangsel, bestaande in de uiteenzetting van de oude geschiedschrijver Socrates over de kerkelijke feesten en gebruiken, genomen uit diens kerkelijke geschiedenis (Appendix dissertationis Socratis de festis et ritibus ecclesiarum historiae ecclesiasticae lib. V, cap. XXI, edit. Grynaei) 15).

Zoals dit met vele dingen het geval is geweest, heeft ook het Paasfeest bij verschillende volken, uit een zekere gewoonte, een speciale viering verkregen, waaromtrent geen enkele apostel een voorschrift heeft gegeven 16). De apostelen lieten de viering dus vrij, opdat ieder uit vrije beweging en niet uit vrees of onder dwang, het goede zou doen 17).

Er zijn er, volgens Gomarus, die aan de zijde der Joden staan en over dagen en maanden zeer heftig strijden, terwijl zij tegelijkertijd de innerlijke en verheven kennis ervan als met voeten treden. In dit opzicht moeten zij met de Joden veroordeeld worden en halen zij zich het vonnis der vervloeking op de hals 18).

1) Opera, III pag. 335, no. 9. 2) Opera, III pag. 335, no. 2. 3) Opera, III pag. 337, no. 22. 4) Opera, III pag. 338, no. 32. 5) Opera, III pag. 339, no. 40. 6) Opera, III pag. 339, no. 40. 7) Opera, III pag. 339, no. 41. 8) Opera, III pag. 339, no. 42. 9) Opera, III pag. 339, no. 43. 10) Opera, III pag. 339, no. 44. 11) Opera, III pag. 339, no. 45. 12) Opera, III pag. 339, no. 46. 13) Opera, III pag. 340, no. 48. 14) Opera, III pag. 340, no. 49. 15) Opera, III pag. 340. 16) Opera, III pag. 340. 17) Opera III pag. 341. 18) Opera, III pag. 343.

Toen Gomarus' opvatting aangaande de oorsprong van de sabbat werd bestreden 1), zond hij ter verdediging in het licht: „Defensio investigationis originis sabbati" 2).

Gomarus zegt, dat Rivetus bij zijn voorlezingen over Exodus 20 een middenweg bewandelt. Deze verklaarde zich met Gomarus eens ten aanzien van de tweede vraag, of de Christenen, naar het vierde gebod, een regelmatig wederkerende dag der week voor de dienst van God moesten houden. En al bleef de band des geloofs en der vriendschap ook ongeschonden bewaard, bij de beantwoording der eerste vraag: of de viering van de zevenden dag van de schepping der wereld af dateert, was er tussen hen enig verschil. De schrijver hoopt, dat door nadere uiteenzettingen de waarheid aan de dag moge treden 3). Niet het aantal argumenten, maar de kracht ervan moet hier beslissen 4).

De argumenten van de tegenstander, op Gen. 2. 5), Hebr. 4. 6), de aartsvaderlijke godsdienst 7) en andere bewijsplaatsen 8) gegrond, worden door Gomarus ontzenuwd, terwijl hij zijn eigen stellingen breedvoerig verdedigt 9).

Het debat met Pererius, Tostatus en Loeus liet hij rusten, omdat hijzelf belangrijker argumenten meende aangevoerd te hebben¹⁰).

In een slothoofdstuk handelt hij over de betekenis van de benaming: *Dag des Heeren* 11). Het verheugt Gomarus, dat hij gezien heeft, dat Rivetus het in dit opzicht met Pridiaux eens is, al heeft Rivetus het geschrift van dezen (een redevoering over de sabbat) ook niet gelezen 12).

Tegenover de nomistische opvatting der sabbatsviering had zo Gomarus zijn eigen, vrijere denkbeelden op waardige wijze verdedigd, en al namen de theologen van zijn tijd zijn gedachten niet over, *zo heeft Gomarus' pleidooi voor een Christelijke sabbatsheiliging toch medegewerkt, dat zijn leerling G. Voetius een mildere opvatting bij de kerken aanbeval.*

1) O.a. door Walaeus, Rivetus en Amesius, zie: G. D. J. Schotel, De openbare eeredienst, blz. 180, 181; S. D. van Veen, Zondagsrust, blz. 117, 118; W. Geesink, Van 's lianen Ordinantiën, III blz. 546; J. D. de Lind van Wijngaarden, A. Walaeus, blz. 1211 142; W.J. M. Engelberts, W. Teellinck, blz. 131; ook Voetius is het in dit opzicht Inni stjn (eermeester niet eens; zie: A. C. Duker, G. Voetius, II blz. 211.

2) Opera, III pag. 372 -387; L. D. Petit, Bibliographische Lijst, blz. 75, no. 17. 3 Opera, III pag.:172, 4) Opera, III pag. 373b. 5) Opera, III pag. 373-375 (cap. 2). 6) Opera, III {mg. 375, 376 (cap. 3). 7) Opera, III pag. 376 (cap. 4). 8) Opera, III pag. 377 (cap. 5). 9) Opera, III pag. 377-386 (cap. 6-9). 10) Opera, III pag. 386b. 11) Opera, III pmg, 386, 387 (nap. 10). 12) Opera, III pag. 386a.

4. DE GESCHIEDENIS VAN DEN SABBATSSTRIJD ONDER DE GEREFORMEERDEN IN DE ZEVENTIENDE EEUW. HUGO BASTIAAN VISSER

Citaten van:

Thysius, Walaeus, Gomarus, Rivet, Amesius, Cloppenburg

Thysius en de "Synopsis" leren in disputatio XXI 2): Het vierde gebod is een positief gebod; want het is wel naturale, dat bepaalde en vaste tijden aan de *cultus Dei* (dienst van God) worden gewijd, maar dat het déze dag is, dat hij bepaaldelijk aan de herinnering van de schepping is gewijd en dat hij moet gehouden worden, omdat God die tijd heeft gerust, dankt zijn oorsprong aan Goddelijke instelling. Dit zal ook verklaren, waarom dit gebod niet negatief, maar positief is en waarom de reden er bij gegeven wordt.

Wanneer die dag is ingesteld, vóór de val of bij de wetgeving door Mozes, is niet geheel zeker. Gen. 2: 2-3 kan prolepsis zijn. (dat is een van tevoren opstelling) Van God wordt gezegd, dat Hij de Sabbat de Israëlieten bijzonder gegeven heeft *óf als iets, dat ze te voren niet kenden*, óf als iets, waarvan Hij de herinnering teruggeroepen heeft; het eerste is wellicht het meest waarschijnlijk.

De Sabbat heeft velerlei doel:

- een universeel, opdat de mensen zo gedachtig zouden zijn aan God de Schepper;
- een burgerlijk, de herstelling der krachten;
- een speciaal doel voor Israël, te gedenken de uittocht uit Egypte;
- eindelijk een spiritueel doel, de heiliging van Israël en het eeuwig heil van de mens.

De Sabbat is afgeschaft, maar daarmee nog niet het vierde gebod in zijn geheel. In het gebod is iets generaals en iets speciaals; alle geboden van de decaloog zijn voor allen, maar *speciaal* voor de Joden gereed gemaakt. Het speciale wordt vernietigd, het generale blijft.

De eerste dag der week is in de plaats van de Sabbat gekomen; de apostelen hebben wegens het nieuwe werk van Christus, dat der herschepping, dat plechtig moest worden gevierd, de Opstandingsdag voor samenkomsten gebruikt en verordend.

Hier is ook aan te voeren de kerkelijke praktijk, waarvoor Thysius vele testimonia aanvoert. Die dag, hoewel van apostolische inzetting, is daarom toch niet in zichzelf en door zichzelf heilig; maar alleen naar Christelijke vrijheid wijselijk door de apostelen bepaald.

Hij moet dan ook niet waargenomen worden als de Sabbat door het oude volk, niet zo hard en precies, maar matig en religieus, met plechtige samenkomsten, breking des broods enz.; ook private oefeningen moeten er dan zijn. Niet alle recreaties zijn verboden, ze behoren veeleer mede tot het doel van de Sabbat, n.l. zulke, die de cultus divinus niet verhinderen.

Hij wijst de Sabbatariërs af, die de zevenden dag bleven vieren, en de Sabbatiserende Christenen, die de Zondag op Joodse wijze willen vieren, de Anabaptisten, die de Zondag verwierpen, alsmede hen, die leren, dat de Sabbat niet zo zeer is vernietigd, als wel op de Zondag gesteld; eindelijk veroordeelt hij ook scherp de Zondagsontheiliging.

Deze gematigde beschouwing had uitersten kunnen verzoenen, maar dat heeft niet zo mogen zijn.

In het nu **volgende professorale debat** werden verschillende punten scherp onder de ogen gezien.

Allereerst noemen we **Walaeus**, hoogleraar, naast Thysius, te Leiden, voordien predikant en hoogleraar te Middelburg, waar hij W. Teellinck, Aeg. Burs en Gomarus, zijn vroegere leermeester, als collega's had gehad. Hij geeft in 1628 zijn "Dissertatie de Sabbatho" uit, die ook, naar de "Vita Walaei" meedeelt, werd vertaald door Silvius, predikant te Amsterdam.

In de tweede uitgave, die verscheen na Walaeus' dood en in de "Opera" omnia" t. 1, pag. 275-318) is opgenomen, zijn ingevoegd de aantekeningen, die Walaeus bij zijn geschrift maakte, om Gomarus' "Investigatio", die intussen verscheen, te weerleggen.

Walaeus verklaart 3) te willen spreken, daar er niet alleen in het buitenland, maar ook in eigen land, onder de Gereformeerden, vrij scherpe disputen over de Sabbat worden gehouden. Een overzicht van dit tractaat geeft ook J. D. de Lind van Wijngaarden in zijn proefschrift "Antonius Walaeus", Leiden 1891, bl. 129-142.

Bij eenstemmigheid in de hoofdzaken, zo betoogt hij, zal er op onderscheiden punten altijd verschil van mening blijven; hier moet liefde het gebrek aan kennis aanvullen; als over de bijzaken wordt gedisputeerd, moet het zo geschieden, dat geen schisma of haat wordt veroorzaakt. Dit geldt vooral bij geschillen, die noch door de oude Synoden, noch in de confessies der Reformatoren zijn beslist; de Synode van Dordrecht heeft ook, na het vertrek der buitenlanders, toen de geschillen over de Sabbat haar werden voorgelegd, als haar mening uitgesproken, dat het niet aan haar stond, de kwestie geheel uit te maken, met veroordeling van één der partijen, en wel, omdat dit ook andere kerken aanging.

Walaeus sluit zich aan bij de uitspraak, die Dordt aan de partijen aanbeval en heeft zijn geschrift onderworpen aan de goedkeuring van de predikanten, die met het oog op de correctie van de Bijbelvertaling in Leiden waren.

Hij betoogt, dat de Sabbat dateert van het paradijs; de Sabbat is niet geheel ceremonieel, ook niet geheel moreel, maar deels moreel, deels ceremonieel; ceremonieel is het houden van de zevenden dag, moreel in ruimere zin is het, één dag van de zeven te houden, om dien te heiligen.

Hij meent, - zegt Koelman, "Historie", bl. 268, dat het vierde gebod de zevenden dag na de schepping direct gebiedt en niet slechts een dag van de zeven. En zo is het, - schrijft Koelman, die dit de grond van zijn misvatting noemt, - dat hij zijn gevoelens, dat één dag in de week te vieren moreel is, met een beroep op dat gebod, bezwaarlijk of zelfs in het geheel niet verdedigen kan.

Men moet rusten van het werk, waardoor ons natuurlijk leven wordt onderhouden; we moeten zoveel rust nemen, als nodig is tot respiratie en tot heiliging van de dag.

Noodzakelijke werken zijn niet alleen die, zonder welke het leven der mensen niet in stand blijft; maar ook die, zonder welke het niet kan zijn *bene et honeste*. (goed en eervol)

Daarom moet bij regenweer het oogsten worden toegestaan; maar hier worde niet aan ieder vrijheid gegeven; publieke uitspraak is nodig. Sommige werken van recreatie zijn geoorloofd; ze zijn echter aan voorwaarden gebonden, n.l. ze mogen niet zondig zijn; moeten de *cultus divinus* volgen (dus niet aan die cultus [godsdiensstofening] voorafgaan of dezen onderbreken); ze moeten die cultus dienen en de mens in staat stellen dien met te groter kracht te hervatten.

De instelling van de Zondag berust niet op een bevel van Christus; en men kan niet zeggen, dat Christus dien dag geheiligd heeft, doordat Hij is opgestaan; elke Donderdag, de dag van Christus' hemelvaart, wordt toch ook niet gevierd. Toch is de Zondag ook weer niet van louter menselijke autoriteit; maar is door *de apostelen en de Apostolische Kerk ingesteld ter herinnering aan de weldaden van Christus' Opstanding*.

De apostolische inzettingen, die niet zien op het geloof en de geboden, maar alleen op de ritus en de circumstantiae van de cultus, zijn deels variabel, deels invariabel; de Zondag behoort tot de invariabele; de viering van de Zondag is dus volgens Walaeus deels een goddelijke wet, n.l. voor zo ver het vierde gebod over de zevenden dag moreel is, deels van

kerkelijke en apostolische inzetting, aangezien de apostelen de zevenden dag in de eersten hebben veranderd door hun instelling en voorbeeld.

Door Udemans werd dit traktaat met vreugde begroet; per brief sprak hij Walaeus zijn lof er over uit. Op voorzichtige wijze liet hij echter uitkomen, dat men in Zeeland toch ook wel enige aanmerking op Walaeus' tractaat had. "Uw inleiding", - schrijft Udemans - "komt sommigen te zacht en voorzichtig voor, maar ik heb u verdedigd zoveel ik kon, daar gestellig niet zonder reden zo gedaan hebt"; wel had, schrijft Udemans, hij het, eerlijk gezegd, ook wel wat anders gewenst; maar hij zegt te begrijpen, dat in een zo delicate materie Walaeus het niet ieder naar de zin kan maken (Walaeus, "Opera omnia", dl. II, pag. 442-473.).

Gomarus

Ook de tegenstander van Teellinck vond echter zijn verdediger onder de professoren en wel in Gomarus, die tegen Arminius de kampvechter was geweest voor de Gereformeerde leer en op de Synode van Dordt zulk een gewichtige plaats had ingenomen.

Gomarus was met de Sabbats-kwestie persoonlijk in aanraking gekomen tijdens zijn verblijf in Middelburg. Hij was te Dordt mede, evenals Walaeus, een der opstellers van de zes artikelen van compromis; nu hoogleraar te Groningen, liet hij zijn gezaghebbend woord horen, *waardoor veel beroering werd gewekt* en tevens gezien werd, hoe weinig door de Dordtse Synode het geschil was beslecht.

Gomarus gaf in 1628 uit "Investigatio sententiae et originis Sabbati atque institutionis diei dominici consideratio" (zie Gomarus, "Opera omnia", Amstelred. 1664, dl. II, pag. 256-276.), waarvan in 1631 een secunda editio, ab auctore recognita verscheen.

Bij de Sabbat en de Zondag, zo schrijft Gomarus, zijn er vooral twee kwesties, die van de heiliging en van de oorsprong. De eerste acht Gomarus vroeger en later voldoende onderzocht. Hij wil de tweede breder behandelen.

Hij verdedigt de mening, dat de Sabbat is ingesteld een maand na de uittocht uit Egypte, in de woestijn Sin, Exod. 16, en bezegeld met de wonderen van dubbele maat manna voor en het uitblijven van manna op de Sabbat. Hernieuwd is de instelling van de Sabbat met de andere geboden van de decaloog op Sinai.

Het Sabbatsgebod beveelt in het algemeen heilige rust op bepaalde tijden en dit verplicht alle mensen. Het bijzondere gebod van de Sabbat gold slechts voor de Joden tot Christus. Gen. 2: 2, 3 is anticipatie. [vooruitlopen] We zijn dus niet krachtens het vierde gebod aan het zevental gebonden; de juiste maat der rustdagen blijkt uit het vierde gebod, n.l. dat ze zijn noch zeldzamer, noch weinig meer in aantal dan de Sabbatten der Israëlieten. Dat de Zondag op de eersten dag der week door de apostelen tot de dienst Gods is ingesteld, moet worden ontkend; maar wel blijkt uit de algemene gedachte van de Tien Geboden, dat die dag tot de dienst Gods moet worden waargenomen en niet kan geschonden worden zonder nadeel voor de godsdienst.

Op de twee punten, die Gomarus vooral op de voorgrond stelde en waarin Walaeus met hem verschildte, n.l. de tijd van instelling van de Sabbat en het zevental, heeft de laatste hem weerlegd in aantekeningen, die hij bij zijn eigen geschrift maakte, na lezing van Gomarus' tractaat, en die in de uitgave van zijn "Opera" na zijn dood in zijn "Dissertatio" zijn ingevoegd.

Ook liet **Rivet**, hoogleraar te Leiden, zich nu horen. Hij nam een eigen standpunt in. (vgl. daarover ook H. J. Honders, "Andreas Rivetus", 's Gravenh. 1930, bl. 137, 138. en: Rivetus, "Opera omnia", Rotterd. 1651, t. I, pag. 50-58.

Zijn gedachten over de Sabbat had hij al eerder gegeven, op exegetische colleges. Speciaal uitvoerig bij de behandeling van Gen. 2: 2, 3) en van plaatsen uit Exodus. Hij is van mening, dat de Sabbat is ingesteld in het paradijs; maar dat betekent niet, dat wij aan de dag gebonden zijn. Men moet toch onderscheid maken tussen het morele en het ceremoniële; aan het laatste zijn we niet gebonden; we zijn dus vrij inzake de tijd; maar weer zoo, dat men gebonden is aan wat in de kerk als orde is vastgesteld. We zijn niet strikt aan het zevental gebonden en het waarnemen van de Zondag is niet door Christus ingesteld tot blijvend gebruik der kerk. De substantie van het vierde gebod moet worden gezocht in het ophouden met slaafs werk op een dag om dien te wijden aan de dienst Gods.

Hij nam deel aan het debat met zijn "Prelectiones pleniores in Cap. 20 Exodi" 1), waarin hij na exegese van het vierde gebod een verhandeling gaf: "De prima origine observationis diei Sabbati". Hij bespreekt hier nog eens de vraag, of dit gebod aan de eersten mens gegeven is en doet dat met het oog op Walaeus' "Dissertatio" en Gomarus' "Investigatio", die verschenen zijn. Gomarus' uiteenzetting voldoet hem niet; Rivet geeft een weerlegging daarvan; evenals Walaeus vindt hij, dat Genesis 2: 3 géén prolepsis is.

Gomarus antwoordde Rivet in zijn "Defensio investigationis originis Sabbati" 1632.

In de inleiding hierop constateert hij, dat er aangaande de Sabbat vooral twee kwesties zijn: over de oorsprong (of n.l. de zevende dag bij de schepping is ingesteld), en over de vraag, of *de Christenen één van de zeven dagen krachtens het vierde gebod moeten onderhouden*. Sommigen antwoorden op beide vragen: ja, anderen neen, zo ook Gomarus; nog anderen kiezen een tussenweg; dat heeft Rivet gedaan in zijn voorlezingen op Exodus 20; tussen hem en Gomarus is over de tweede vraag overeenstemming, over de eerste niet.

Rivet's beoordeeling van zijn "Investigatio" wilde Gomarus na rijpe overweging bedaard beantwoorden en deed dat in alle onderdelen. In alles handhaaft hij zijn eigen standpunt en weerlegt hij, wat Rivet inbracht.

Rivet was daarover weinig te spreken. Vóór in zijn antwoord, "Appendix ad disquisitionem de origine primae observationis Sabbathi" 1633, dat ook apart verscheen, onder de titel: "De prima Sabbathi institutione, dissertatio", schreef hij aan Cl. Salmasius, dat hij slechts node er toe was overgegaan, Gomarus van repliek te dienen; ook had hij nog overwogen te antwoorden in de vorm van een appendix bij zijn *praelectiones op Genesis*, die ter perse waren; dat Gomarus zijn antwoord had laten drukken met Rivet's naam op het titelblad, was hem weinig naar de zin; hij was beslist van plan het bij dit antwoord te laten.

Gomarus' repliek werd punt voor punt onderzocht en als onvoldoende afgewezen, in negen capita, waaraan zijn toegevoegd een tweetal verhandelingen over de kwaliteit van het vierde gebod, wat daarin ceremonieel is en wat moreel, en één over de Zondag, waarin hij zijn eigen mening over deze punten nog eens nader uiteenzet.

Wat de tijd betreft, waarin de Sabbat is ingesteld, handhaaft hij, dat dit in het paradijs is geschied, maar wil de andere mening niet als verderfelijk beschouwen, daar het niet tot de geloofsartikelen behoort; hij weerlegt de gedachte, dat, als de waarneming begon bij het begin der wereld, het gebod niet ceremonieel kan zijn en nog moet gehouden worden, ook wat het onderdeel van de tijd betreft. Hij legt er de nadruk op, dat de Sabbat behoorde tot de ceremoniën der wet en dat men niet mag zeggen, dat van de Sabbat datgene is vervallen,

wat naar Christus wees, maar dat gebleven is de herinnering aan de weldaad der schepping; wij mogen niet scheiden, wat later door God is samengevoegd.

Aan het einde besteedt Rivet alle aandacht aan een geschrift van **J. Robinson**, de bekende, uit Engeland naar ons land uitgeweken Puritein, die in een verhandeling de stelling verdedigd had, dat het tot de essentie van het vierde gebod behoort, dat één dag uit de zeven heilig zij, dat de verandering van de laatste dag in de eerste geschied was met goddelijke autoriteit en dat de mutatie, die werd gemaakt, slechts bijkomstig was, waardoor de substantie van het vierde gebod niet werd weggenomen, maar voltooid. Het verwijt van Robinson, dat men met de opvatting van Rivet een genealoog en geen decaloog kreeg, werd door Rivet afgewezen, maar voor een deel ook weer aanvaard.

Ook **Amesius**, professor te Franeker, mengde zich nu in het debat. Engelsman van geboorte en in Engels-puriteinse kringen opgevoed, had hij geleefd te midden van de Engelse Sabbatsstrijd en was voorstander van de Puriteinse gevoelens in dezen. Zie over Amesius' opvatting "Guilielmus Amesius", door Hugo Visscher, Haarlem 1894, bl. 187-200. Hij was een leerling van William Perkins en voelde zich nauw verwant aan W. Teellinck, wat hij ook uitspreekt in zijn aanspraak aan de Staten van Zeeland vóór in zijn "De Conscientia". Hij uitte zich over de Sabbat al in zijn "Medulla theologica", 1623 en in zijn "Casus conscientie", 1632 en stond op het standpunt, dat het van positief, maar onveranderlijk recht is, dat één van de zeven dagen aan de *cultus divinus* (Goddelijke dienst) moet worden gewijd. Van de schepping af is dit zo geweest. Als er iets ceremonieels is geweest in de Sabbat, dan moet dit als bijkomstig worden beschouwd; het blijkt echter niet duidelijk uit de Schrift, dat er enige ceremonie in strikten zin of type is in de waarneming van de zevenden dag. Inzake de Sabbat zijn vele ceremoniën ingesteld, maar die maken de waarneming er van niet ceremonieel. Door de aanpassing van het vierde gebod aan de status judaicus wordt dit gebod evenmin ceremonieel gemaakt als het vijfde en als de wet in haar geheel door de inleiding. In de scherpere waarneming van de Sabbat, de Joden bevolen, was aanpassing aan die tijd van paedagogia en servitus; [lering en onderwijs] niets echter kan aangevoerd worden uit de Schrift, dat ooit de Joden werd bevolen over de strikte waarneming van de Sabbat en dat niet voor alle Christenen geldt, behalve het aansteken van vuur Ex. 31: 5 en het gereedmaken van spijs Ex. 16: 14; die instellingen n.l. schijnen speciaal te zijn, en gegeven om bijzondere redenen. De verandering van de laatsten dag in de eersten is geschied door goddelijke autoriteit, door Christus. De Sabbat begon 's avonds, de Zondag begint 's morgens; toen stond Christus op.

De rust op de Zondag wil Amesius heel streng genomen hebben ("Amesius was strenger dan Teellinck; bij ging in dit opzicht verder dan Walaëus", 11. Visscher, a.w., bl. 198, 199.). Het verrichten van werk uit noodzaak wordt verontschuldigd; het moet dan echter bepaald noodzakelijk zijn. Voor wat verboden is, wordt de onderscheiding van opus mechanicum of corporale en het z.g. opus liberale door Amesius niet aanvaard. Evenzo is verboden, wat betrekking heeft op genot en recreatie, als het hinderlijk is voor het vacare Deo; eveneens itinera facere, als het niet beoogt de cultus Dei, maar voor zaken of voor genoegen geschiedt. Door necessitas praesens vel imminens wordt een uitzondering geschapen; die noodzakelijkheid is er echter niet zo spoedig, b.v. niet maar zo dadelijk in tijden van zaaiing en oogst.

De rust is geen deel van de cultus, maar toch voor de eredienst onontbeerlijk en door God bevolen.

De Zondag wordt geheiligd door de gewone dagelijkse oefeningen met bijzondere te vermeerderen. Men bereide zich voor op en houde nabetrachting over de openbare godsdienstoefeningen.

Amesius mengde zich in het debat door de disputatie, door de Engelsman **Nath. Eatonus** gehouden: "Inquisitio in variantes Theologorum quorundam sententias de Sabbat et Die dominico", waarvan Nath. Eatonus in 1633 de eerste uitgave bezorgde en Chr. Schotanus in 1653 de tweede onder de titel: "Guilielmi Amesii sententia de origine Sabbati et Die dominico, quam ex ipsius mente concepit scripto et publice disputavit Nathanael Eatonus, Angl.".

Uit het woord vooraf blijkt, dat deze disputatie betrekking had op de meningen van Walaëus, Gomarus en Rivet.

Amesius verdedigt hier zijn mening, dat de Sabbat van het paradijs dateert en weerlegt Gomarus' opvatting dat hier *een prolepsis* zou zijn; hij behandelt de argumenten, op dit punt door Gomarus en Rivet aangevoerd, en wijst Rivet's mening af, dat de Sabbat ceremonieel zou zijn; waarbij hij zich op de argumenten van Walaëus beroept en verdedigt, dat een van de zeven dagen moet worden geheiligd en dat de Zondag door Christus is ingesteld.

Kort na Amesius' overlijden, in 1635, kwam nog zijn: "Christianae Catecheseos Sciagraphia" 3) uit, waarin hij bij de desbetreffende Zondag zijn mening over het vierde gebod geeft.

Behalve de nu genoemden spraken ook anderen zich uit, op de kathedr, in disputaties en in geschriften, die van hun hand verschenen. zo presideerde Voetius twee disputaties over de Sabbat, die ook werden uitgegeven, en waarin hij zijn standpunt nader bepaalde 4). Coccejus, professor te Franeker, bouwde een stelsel op, waardoor hij tot een eigenaardige opvatting over de Sabbat kwam.

H. Grotius gaf zijn mening in zijn commentaren.

Van **J. Cloppenburg** verscheen tijdens zijn professoraat te Harderwijk (1640-1644) een in het Hollandsch geschreven tractaat over de Sabbat, waarvan een Latijnsche vertaling voorkomt in zijn "Opera" 1): "Tractatus brevis de Sabbatho Christiane ex Belgico translatus". Cloppenburg heeft in zijn disputaties tegen de Anabaptisten ook hun opvatting, dat de Sabbat geheel ceremonieel zou zijn, bestreden en daartegenover verdedigd, dat het gebod deels moreel, deels ceremonieel is; de substantie van het vierde gebod, die ook in de Christelijke religie blijft, is de ascetica quies van de uiterlijken Sabbat op de zevenden dag na zes werkdagen en de heiliging van dien dag. Hieraan zijn de Christenen gebonden, als eens de Joden waren). We zouden nog andere namen van schrijvers en titels van geschriften kunnen noemen. Ja, men kan zeggen, dat het tot de eis des tijds behoorde, dat men zijn mening over de Sabbat vaststelde en, waar de gelegenheid zich voordeed, uitsprak. En terwijl door de dood van twee der kampvechters, Walaëus en Amesius, (Amesius had trouwens al verklaard, dat hij het erbij zou laten), dit dispuut beëindigd werd, werd een nieuwe strijd om hetzelfde onderwerp voorbereid, die te Leiden tot uitbarsting zou komen. Enz.

... Over het algemeen bestond er over de Zondagsviering eenstemmigheid, al had natuurlijk de zienswijze, die Amesius verdedigde, consequenties voor de Zondagsviering, die niet door de anderen werden aanvaard. De verdedigers van de viering, zoals die in Engels-Puriteinse kringen plaats had, stonden enigszins alleen. Allengs zouden de verschillende opvattingen

over de bepaalde vragen ook van invloed blijken te zijn op de praktijk der Zondagsviering. Hij moge het niet bedoeld hebben; maar een man als Gomarus, door wiens invloed het stuk van de Zondag losser kwam te staan en van verschillende pijlers werd beroofd, heeft ook de vrijere waarneming van de Zondag in de hand gewerkt.

Wat niet onopgemerkt mag blijven, is eindelijk de rustige toon, waardoor zich het debat tussen de professoren in deze periode nog kenmerkt. Met allen ernst wordt b.v. iemand als Gomarus van verschillende kanten bestreden, maar óók met alle waardigheid. Hier en daar is enige opgewondenheid op te merken, zo b.v. in de aanhef van Rivet's tweede geschrift, maar dit zijn uitzonderingen. En men hield maat in zijn geschriften. Dat is in de volgende periode anders geworden.

5. JOHANNES COCCEJUS

PORTRET VAN EEN ZEVENTIENDE-EEUWS THEOLOOG OP OUDE EN NIEUWE WEGEN

DR. W.J. VAN ASSELT.

Het conflict over de sabbat (1656-1660)

Blz. 52 e.v. Het conflict over de uitleg van het sabbatsgebod begon met het optreden van Johannes Hoornbeeck (1617-1666), leerling en vertrouweling van Gisbertus Voetius⁵⁷. Mede door toedoen van Heidanus en Coccejus kreeg hij in 1654 een benoeming te Leiden in de vacature, die ontstaan was door het overlijden van Trigland. De contacten tussen Hoornbeeck en Coccejus waren aanvankelijk bijzonder hartelijk. Nog in 1651 had Coccejus een exemplaar van zijn boek over de laatste woorden van Mozes aan Hoornbeeck gestuurd met het dringend verzoek om een beoordeling te geven. Hoornbeeck schreef op 27 oktober 1651 een sympathieke brief terug, waarin hij vermeldde dat hij na lezing van dit boek beide duimen ter goedkeuring omhooggestoken had. Hij zag Coccejus als een voorbeeld voor zijn eigen studenten, die, naar hij bekende, de studie van de Heilige Schrift te veel verwaarloosden⁵⁸. Aan deze hartelijke verhouding kwam een einde door de sabbatskwestie.

Dat in Utrecht weerstand groeide tegen Coccejus' uitleg van het sabbatsgebod bleek uit een brief van een Hongaarse student, David Szentgyörgyi, die bij Hoornbeeck had gestudeerd⁵⁹. Op 23 juli 1656 schreef hij Coccejus dat hij door diens sabbatsopvatting danig in de war was geraakt⁶⁰. Had hij zich tot nu toe aan een strikte sabbatsviering gehouden door zich op deze dag uitsluitend bezig te houden met de overdenking van Gods Woord, gebed en psalmgezang, nu was hij in onzekerheid geraakt. Baanden de opvattingen van de Leidse geleerde niet een weg die tot volledige profanatie van de rustdag zou leiden? Hij citeerde een uitspraak van zijn landgenoot, de reeds eerder vermelde Zevenburgse geleerde Biesterfeld, volgens welke het sabbatsgebod niet alleen in het positieve goddelijk recht, maar ook in het natuurrecht gefundeerd was. Wanneer dit inderdaad het geval was, dan zou volgens de Hongaarse student de Joodse sabbat niet afgeschaft kunnen worden. Biesterfeld had hem echter geschreven dat dit toch mogelijk was. Want uit het feit dat de zonnewijzer van Achaz 10 graden terugging (Jes. 38:8), alsmede uit de stilstand van de zon te Gibeon (Joz.10:12) en tenslotte de drie uren duisternis op Golgótha (Matth. 27:45) kon volgens Biesterfeld afgeleid worden dat op het moment dat Jezus stierf in totaal één dag uit de natuur verdwenen was. Dit was dan ook de reden dat de dag van de Joodse sabbat was overgegaan op de eerste dag van de week. Szentgyörgyi vroeg Coccejus met klem wat hij van deze redenering vond.

Deze vervalldag-theorie werd door Coccejus echter nadrukkelijk afgewezen. Hij vroeg zich af waarom dit pas na zoveel eeuwen gebeurd was en waarom geen enkele profeet noch Christus zelf deze opvatting leerde'. Bovendien meende Coccejus dat er ten tijde van Jozua en Achaz niet een dag verloren was gegaan, maar juist een dag was bijgekomen. In dat geval zou de sabbat op de vrijdag overgebracht moeten worden. Maar zulk soort 'rekenommen' konden volgens Coccejus niet als soliede argument gelden.

⁵⁷ Zie J.W. Hofmeyr, Johannes Hoornbeeck als polemicus, Kampen 1975.

58 Epist. Op. An. nr. 165: 'Dilaudo, quod hoc pacto ad Scripturae S. studium Candidatos nostros, tuo optimo exemplo docendique methodo invitas & adducis: qua in re ego quidem nostrorum hominum negligentiam saepe reprehendere soleo, ac dammare'.

59 In aug. 1653 werd Szentgyörgyi zich aan de Utrechtse universiteit ingeschreven. Zie Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectina, 38. Op 17 mei 1656 liet hij zich echter aan de Leidse academie inschrijven. Blijkbaar was hij Hoornbeeck naar Leiden gevolgd. Zie Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 448. Toen hij zijn brief aan Coccejus schreef, bevond hij zich echter te Utrecht.

60 Epist. nr. 40. Hierbij ook de brief waarmee Coccejus Szentpyfl antwoorde.

Uit deze discussie krijgt men overigens wel de indruk dat in Utrecht reeds halverwege de jaren vijftig de messen geslepen werden. Hoewel Hoornbeeck zelf in 1655 al een boek over de zondagsheiliging, getiteld Heyliginge van Godts naem en dagh gepubliceerd had, brak het conflict in Leiden pas openlijk uit toen Coccejus in zijn colleges over de brief aan de Hebreëen de betekenis van de oudtestamentische sabbat aan de orde stelde, en Heidanus in 1657 daarover zijn studenten liet disputeren. In deze Disputatio de sabbato et die dominica disputatie over de sabbat en de dag des Heren) sloot Heidanus zich nadrukkelijk aan bij de opvattingen van Coccejus, zoals hij die in zijn commentaar op de brief aan de Hebreëen naar voren had gebracht. Op zondagavond (!) 11 november van het jaar 1657 schreef Coccejus een uitvoerige brief aan Caspar Streso 61, predikant te Den Haag, waarin hij zijn verbazing uitsprak over het feit dat zijn opvattingen over de sabbat nu pas zo veel verzet hadden opgeroepen

... Ik heb reeds vroeger te Franeker over de sabbat en de feesten laten disputeren. In mijn geschrift over het verbond heb ik ook reeds mijn mening over de sabbat uiteengezet. Evenzo in mijn commentaar op Hosea 2 en in het boek over de kracht van de Schrift [De potentia Scripturae] heb ik over de dag des Heren gehandeld, eveneens toen ik de brief aan de Colossenzen uitlegde. Studenten hebben mij gevraagd om thesen over de sabbat te geven, wat ik geweigerd heb om reden dat ik mij niet gaarne in een controverse met iemand wil begeven. Toch moest ik bij de uitleg van Hebreëen 4 over deze kwestie handelen. Dit heb ik gedaan. Daarbij heb ik er naar gestreefd de grenzen van het worstelperk niet te overschrijden⁶².

Is en jaar later, in november 1658, voltooide Coccejus een monografie over de sabbat⁶³, waarvan begin 1659 een Nederlandse vertaling verscheen onder de titel *Ondersoek van den tijdt en de natuyre des sabbaths en der ruste des Nieuwen Testaments*. Hierin verdedigde hij het standpunt, dat de sabbat waarvan sprake is in Genesis 2, niet een scheiding van profane en heilige dagen bedoelde, maar aanduiding was van de heiliging van de gehele tijd. *De sabbat als wekelijks terugkerende rustdag was naar het oordeel van Coccejus en Heidanus niet ingesteld in het paradijs*. De oorsprong ervan lag in de woestijntijd van het volk Israël. Coccejus dacht daarbij speciaal aan de inzameling van het manna, welke op de zevende dag niet nodig was, omdat op die dag het manna ontbrak (Exodus 16:26). De rust van de zevende scheppingsdag werd door Coccejus gezien als *een voorafschaduwung of type van de rust die begrepen is in het verlossingswerk van Christus*, en die zich van daaruit over het gehele leven uitbreidde totdat zij haar voltooiing zou vinden in de laatste fase van Gods koninkrijk. op deze wijze verbond Coccejus zijn sabbatsopvatting ook met zijn eschatologische opvattingen.

Coccejus verzette zich in dit geschrift tevens tegen een eenzijdig-letterlijke interpretatie van liet sabbatsgebod, waarbij het ophouden met het dagelijks werk als de kern van dit gebod werd opgevat. Tegelijkertijd meende hij op het punt van de zondagsviering het traditionele standpunt van de kerk der eeuwen te vertegenwoordigen. Niet hij, maar Hoornbeeck en de

61. De uit Anhalt in Duitsland afkomstige Caspar Stréso (1603-1664) was in 1637 predikant te Monster, vanaf 1638 te Den Haag. Zie Van der Aa, Biographisch woordenboek der Nederlanden, VI, 325.

62. Epist. nr. 48b. *Indagatin natura Sabhati et quietis Novi Testamenti*, in: *Opera Omnia VII*, Amst. 1673.

zijn waren van dit standpunt afgeweken. Om dit laatste punt kracht bij te zetten gaf hij aan het slot van dit geschrift een lange lijst van citaten uit de kerkvaders en nieuwe leraren der kerk 'uyt dewelcke kan werden verstaen, wat de Christelijcke Kercke van de eerste tijden, als oock van de reformatie af, van den Sabbath, van de ruste op denselven, ende van den oorspronck, ende het vyeren van den Sondagh of des Heeren dagh hebben gevoelt'⁶⁴. Dit was het begin van een onverkwikkelijke pamflettenstrijd tussen voetianen en coccejanen, die diepe sporen zou nalaten in het volksleven van de Republiek⁶⁵.

In 1659 publiceerde Hoornbeeck in 1659 een geschrift, dat hij de titel *Nader bewysinghe van des Heeren Daghs-Heyliginge* gaf Hierin ging hij met name in op het testimonium *Patrum* (het getuigenis der kerkvaders), dat Coccejus en Heidanus ter ondersteuning van hun opvattingen naar voren hadden gebracht. De beide Leidse theologen werden door Hoornbeeck beschuldigd van goddeloosheid en losbandigheid. Heidanus reageerde met het eerste deel van zijn *Consideratien*, terwijl Coccejus in zijn geschrift *Typus concordiae amicorum circa honorem Dominicæ* (Een voorbeeld van eendracht onder vrienden inzake de eer van de dag des Heren) een poging deed om een verzoening met Hoornbeeck tot stand te brengen, hetgeen echter de strijdende partijen niet bij elkaar bracht. Een telkens terugkerend argument in Coccejus' betoog was, dat Hoornbeeck, wanneer hij zijn eigen uitgangspunten trouw bleef, op hetzelfde standpunt inzake de zondagsviering moest uitkomen als Coccejus. In de brieven, die Coccejus in de maanden juli, augustus en september 1659 aan zijn vriend Johannes Martinus⁶⁶, predikant te Groningen, schreef, proeven we iets van de gespannen sfeer in die dagen.

... Wat onszelf betreft, door Gods genade hebben we een goede gezondheid en gaat het ons wel. Toch leven we niet voldoende rustig. Je weet, welke commotie rond de kwestie van de sabbat door toedoen van Hoornbeeck en Essenius ontstaan is en wat Heidanus en ik gedaan hebben. Nadien kwam er ook nog een gravamen uit Dordrecht, waarin een aantal niet nader genoemde geschriften losbandig, scandaleus en gevaarlijk genoemd werd, en de synode aangeraden werd om

64 Coccejus citeerde o.a. uitspraken van Ignatius, Justinus Martyr, Irenaeus, Clemens Alexandrinus, Tertullianus, Origenes, Cyprianus, Novatianus, Lactantius, Eusebius, Clemens Romanus, Macarius, Athanasius, Gregorius van Nazianze, Epiphanius en Ambrosius (*sermo LXI*). Hierna volgde nog een 'synopsis eorum, quae in testimoniis hisce Veterum sunt animadvertenda'. Van de theologen na de reformatie citeerde hij Luthers' *Catechismus minor* en *major*, Melanchthons *Loci communes*, een traktaat van Christoph Pezel uit Bremen, de *Catechismus* van Genève, de *Post Acta* van de synode van Dordrecht, de kanttekeningen van Spiljardus bij Col. 2:16 in de Statenvertaling, de opvattingen van Rivetus, Walaeus, Thysius, Danaeus en vooral Gomarus. Zelfs Perkins wordt door Coccejus geciteerd ter ondersteuning van zijn sabbatsopvatting. Verder beriep Coccejus zich op een aantal recente synodenbesluiten en synodale acta (287-295).

65 Zie voor een beschrijving en beoordeling van deze sabbatsstrijd: H. Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der Reformierten Kirche, namentlich der Niederlande*, Leiden 1879, 205-240; H.B. Visser, *De geschiedenis van den sabbatsstrijd onder de gereformeerden in de zeventiende eeuw*, Utrecht 1939; C. Steenblok, *Voetius en de Sabbath*, Gouda 1975 [= I-loorn 1941]; H. Faulenbach, 'Johannes Coccejus', in M. Greschat, *Orthodoxie und Pietismus*, Stuttgart 1982, 163-176.

66 Johannes Martin(i)us was afkomstig uit Danzig. In 1628 werd hij predikant te Dcinum, in 1637 te Groningen, waar hij op 14 sept. 1665 overleed. Hij stelde een Griekse concordantie op het N.T. samen en was opzichter van het diaconie-kindertehuis te Groningen. Zie Van der Aa, *Bibliogr. woordenboek*, V, 100.

de hoogleraren theologie onder censuur te stellen. Nu wordt de kwestie behandeld op de synode van Gouda. Op grond daarvan verwachten we, dat er commissarissen naar de faculteit gestuurd zullen worden. Ik ben echter niet bang voor de waarheid. Maar ik vrees wel, dat men proberen zal ons wetten op te leggen, die bepalen wat we wel en niet mogen zeggen. Ik zie dat de meesten van hen niet over de juiste kennis beschikken zo te handelen, dat het volk rustig gehouden wordt. Door hun onwetendheid en onverschilligheid grijpen ze naar de middelen van gezag en wetgeving. Deze handelwijze is in de kerk intolerabel... Er was in de synode een spreker, die wat wij van onze leermeesters ontvangen hebben als nieuwe theologie betitelde. Geen wonder: alles wat niet volgens de Engelsen is, dat is voor hem nieuw (*quicquid non secundum Anglos est, novum ipsi*). Door hem worden we aan het wankelen gebracht. Ik zend je ook reeds mijn *Typus concordiae*, welke ik geschreven heb naar aanleiding van Hoornbeecks boek. Ik heb aangetoond, dat hij inderdaad, ook wanneer hij een andere richting uitgaat, niets anders zegt of kan zeggen vanuit zijn beginselen dan wat wij ook gezegd hebben. Maar je kunt zelf wel oordelen⁶⁷.

Grote verontwaardiging wekte bij Coccejus een geschrift, dat onder het pseudoniem Nathanaël Johnson verscheen en waarin hij beschuldigd werd van sociniaanse opvattingen inzake de sabbat⁶⁸. Coccejus meende dat achter dit pseudoniem een scholasticus schuil ging en dacht daarbij (waarschijnlijk) aan de Utrechtse hoogleraar Andreas Essenius, die een volgelinge van Voetius was en in 1658 eveneens een verhandeling over de sabbat geschreven had, getiteld *De perpetua moralitate Sabbathi* (Over de blijvende zedelijke betekenis van de sabbat). In een brief van 16 augustus 1659 schreef hij over deze aanval aan Martinus⁶⁹:

... Tegen Heidanus en mij is een dik boek verschenen van ene Nathanaël Johnson, dat vol staat met onwetendheid, hallucinaties en verdraaiingen. Hij maakt van ons socinianen, ook waar wij de socinianen tegenspreken. Ik heb niet geweten dat er bij studenten van de scholastieke theologie zo veel onwetendheid is ten aanzien van de betekenis der Heilige Schrift. Ik ben verschrikkelijk blij, dat jij het met mij eens bent. Kon ik maar bij je zijn en je uitleggen wat je niet kunt begrijpen. Of ik zou het per brief willen doen. Sommige studenten hebben mij verteld dat ze bij een tweede lezing gemakkelijker begrepen wat ze bij een eerste lezing niet begrepen. We moeten dapper hieraan vasthouden dat de sabbat een schaduw van de toekomst (*umbra futuri*) is, zoals de apostel zegt. Je hebt het boek gezien van Nathanaël Johnson. Iets schaamtelozer dan dit boek kan ik mij niet voorstellen. Ik constateer bij deze mensen, wat jij ook zegt, namelijk de verwaarlozing der Schriften. Ze blinken als het ware uit in duisterheid. Ik vraag me af welke opvatting zij van de godsdienst hebben en wat ze denken, als ze Gods Woord horen. Ik kon mijn goede naam en die van onze academie niet onverdedigd laten.

Epist. nr. 62 (d.d. 4 juli 1659). Epist. nr. 63 (d.d. 16 aug. 1659). De volledige titel van dit geschrift luidde: *Sententia sociniana di' Sabbath ei quilt-to praecepto inimica pietati, cum vindiciis expressi mandati de instittione titel dwuinlct, auctore Nathanaële Johnson SS. theologiae licentiato.*

Coccejus verdedigde zich tegen deze aanval door in enkele dagen een traktaat te schrijven, dat hij de titel *Indignatio adversus personatum Nathanaël Johnson* (Misnoegen jegens de persoon Nathanaël Johnson, 1659) gaf. 'In dit geschrift' - zo schreef hij - 'doe ik twee dingen: als rector van de academie toon ik mijn verontwaardiging en als docent onderricht ik zoals het een alumnus van een academie betaamt. Niemand zal mij ervan kunnen beschuldigen dat ik het fatsoen en de bescheidenheid vergeten ben'⁷⁰. Tevens maakte hij in dit traktaat duidelijk, dat hij ten aanzien van de sabbat in ieder geval twee posities afwees: *het wetticisme van het judaïsme en het libertinisme van het socinianisme*.

Inmiddels was de kwestie zo hoog opgelopen dat Gedeputeerde Staten van Holland en West-Friesland een resolutie hadden aangenomen, waarin elke discussie over dit onderwerp verboden werd. Coccejus vertelt in een van zijn brieven hoe hij juist op het moment dat hij thuis bezig was met het schrijven van het traktaat tegen Nathanaël Johnson bezoek kreeg van enkele afgevaardigden van de synode van Gouda, die Heidanus en Coccejus tot vrede had gemaand. Wat hij verwachtte gebeurde echter niet. De synodeleden gingen niet met hem in debat, maar 'ze hebben voor mij gebeden om Gods hulp'⁷¹.

Nadat door genoemde resolutie de rust aan de Leidse academie enigszins weergekeerd was, wakkerde Hoornbeeck het strijdvuur toch weer aan door twee pamfletten te publiceren: één in het Nederlands, getiteld *Sondagh-rustdagh*, gericht tegen Heidanus, een ander in het Latijn - *De observando a Christianis quarto praecepto Decalogi* (Over de vervulling van het vierde gebod van de decaloog door christenen) - gericht tegen Coccejus' *Typus concordiae*. Coccejus was over de inhoud van deze geschriften zeer teleurgesteld en had aanvankelijk weinig zin om te reageren. Aan zijn schoonzoon Willem Anslaer schreef hij op 28 december 1659 daarover:

... Mijn collega Hoornbeeck heeft tegen mijn *Typus Concordiae* een sofistich geschrift (libellum sophisticum) geschreven. Kijk hier bijvoorbeeld eens naar: ik zou gezegd hebben dat het 'geen werk doen' in het kader van de christelijke vrijheid en het 'geen werk doen' op grond van een gebod elkaars tegengestelden zijn. Hij zegt dat de christelijke vrijheid niet in strijd is irr.t de geboden Gods. Alsof ik de christelijke vrijheid opvat als zijnde in tegenspraak met de geboden... Ik weet niet wat ik doen zal. Het moet mogelijk zijn hem op waardige wijze te antwoorden⁷².

Na meer dan twee jaar strijd was Coccejus het polemiseren over de sabbat moe. Daarom schreef hij in januari van het volgende jaar (1660) aan Anslaer:

Hoornbeecks bedoeling is duidelijk. Ik zal hem niet meet antwoorden, Heidanus evenmin. De Staten hebben alle polemische geschriften verboden. Hij wist van het besluit van de synodale instanties af. Wij hebben ermee ingestemd. Hij heeft liever een sofistich verhaal willen opdissen dan zwijgen. Het is vooral te betreuren dat hij durft te beweren dat hij zo handelt, omdat God zijn raadgever is⁷³.

⁷⁰ Epist. nr. 64 (25 sept. 1659). ⁷¹ Epist. nr. 64.

⁷² Epist. nr. 65. ⁷³ Epist. nr. 66 (d.d. 29 jan. 1660).

Wat begonnen was een academisch debat over de uitleg van het vierde gebod, groeide door deze pamflettenstrijd uit tot een fundamenteel geschil over de christelijke levenswandel. Coccejus ontvluchtte het strijdtoneel door in de maand mei van 1660 drie weken bij zijn dochter in Zeeland te logeren⁷⁴.

Toch hield ook Coccejus zich niet geheel aan het besluit van de overheid om niet meer over de kwestie te publiceren. Een achterliggend vraagstuk bij de interpretatie van het sabbatsgebod was namelijk of de decaloog tot het werkverbond dan wel tot het genadeverbond gerekend moest worden. Bij het persklaar maken van de derde editie van de *Summa Doctrinae* in 1660 maakte Coccejus van deze gelegenheid gebruik om over deze kwestie een flinke totems op te nemen. Bij paragraaf 338 laste hij 71 sub-paragrafen in, waarin hij naar voren bindt(dat de decaloog voor de christenen tot het genadeverbond behoorde. Het genadeverbond kende echter twee bedelingen: het oude verbond, dat zich uitstreckte van Adam tot Christus en het nieuwe vanaf Christus.

Vervolgens bracht Coccejus ook in het oude genadeverbond een cesuur aan. Deze cesuur meende hij gelegen te zijn in de afval van het volk Israël na de zonde met het gouden kalf, waarbij Mozes na zijn terugkeer van de berg Sinaï de Twee stenen tafelen had verbrijzeld. De eerste versie van de stenen tafelen waarmee Mozes weer verschenen, *rekende Coccejus tot het genadeverbond, de tweede versie daarvan en de dogma gegeven ceremoniële wetten beschouwde hij als behorend tot het werkverbond*. De nieuwe stenen tafelen stonden volgens Coccejus in het teken van Gods straf en stelden de godsdienst van Israël onder het negatieve beginsel van de 'geest der dienstbaarheid tot vreze.'

Toegepast op het sabbatsgebod betekende dit, dat de ceremoniële kant van dit gebod behoorde tot het werkverbond, dat afgeschaft diende te worden. Dat het sabbatsgebod ook tot het genadeverbond behoorde, betrof alleen de morele zijde van dit gebod, welke opgevat moest worden als een typologische verwijzing naar het werk van de Verlosser in Zijn opstanding en naar de daarin geschonken rust voor de gelovigen.

8. Voorgaande toelichtingen over de leer van wet en Evangelie, door W. W.

Verschil tussen Voetius en Steenblok over de leer van de wet.

Dr. C. Steenblok: Hij onderscheidt wet en Evangelie in engere en ruimere zin. Zoals beide van elkaar onderscheiden en zo tegenover elkander gesteld worden, is *het Evangelie* dat deel van de Schriftopenbaring dat de belofte inhoud van het Genadeverbond omvat. Het bevat dus niet het jus divinum naturale (het natuurlijk Goddelijk recht) en is niet van nature kenbaar *en heeft geen bedreigingen zoals de Wet. Ook ontdekt het niet aan zonde, noch in het algemeen direct aan de zondestaat, noch in het bijzonder in de consciëntie, wat de taak van de wet is.* Maar het openbaar God als Redemptor (Verlosser) Christus als Middelaar de ganse weg der verlossing in Hem en de volle inhoud van het nieuwe verbond. Enz.

En van de gelovige schrijft Steenblok:

Staande in de *Evangelische vrijheid* waarmee Christus hem omgord heeft is hij echter *onderworpen aan de wet der vrijheid* en haar leiding, aan de volkomen verplichting tot betoning van dankbaarheid en nieuwe gehoorzaamheid aan de Wet Gods, de decaloog als regel en richtsnoer voor geloof en leven. Zo ná als vóór Christus is de zedenwet de volkomen norm van goede werken. Enz. 78)

In noot 78 wordt Voetius geciteerd, waar hij schrijft dat de *ceremoniële wet afgeschaft* is in Christus; het gold dit volk alleen, waarom ze is afgeschaft met het ophouden van Israëls zelfstandig volksbestaan.

Dezelfde zienswijze over de wet beschrijft Dr. C. Steenblok in de *Gereformeerde Dogmatiek*, 1986 Gouda.

1056. Bij elk gebruik heeft de wet in de uiterlijke bediening van het genadeverbond? Antwoord voor de wedergeboorte. Ze is dan Cameron tot zaligmaken de ontdekking van ellende, tuchtmeester tot Christus en der dankbaarheid.

1057. Onder welke wet valt de eis van geloof en bekering in de bedreiging van het verbond voor de wedergeboorte?

Onder de wet van het werk verbond met haar strenge eis en vloek.

Toelichting over de Koninklijke wet der vrijheid

Bij een nauwkeurig vergelijk van de bronnen - in zover die niet in het Latijn beschreven zijn - die dr. Steenblok citeert, blijkt dat Dr. Voetius in zijn werken vrij uitvoerig *is en ruimdenkend over theologen met andere gedachten dan hij.* Steenblok citeert deze mening correct.

Helaas moeten we met verdriet constateren dat er tussenzinnen van Steenblok in voorkomen, die geen recht doen aan de volledige visie van de auteur die Steenblok citeert.

(1) Steenblok schrijft van het Evangelie: *Ook ontdekt het niet aan zonde, noch in het algemeen direct aan de zondestaat, noch in het bijzonder in de consciëntie, wat de taak van de wet is.*

De Heere Jezus spreekt anders. Joh. 3: 18. *Die niet gelooft is alreeds veroordeeld.* Joh. 16: 8. *Die Geest gekomen zijnde zal de wereld overtuigen van zonde, van gerechtigheid en van oordeel.* Paulus schrijft in Rom. 14: 23. *Al was uit het geloof niet is, dat is zonde.* 1 Kor. 16: 22. *Indien iemand de Heere Jezus niet liefheeft, die zij een vervloeking. Maranatha.* 2 Thess. 1: 8. *Met vlammend vuur wraak doende over degenen die God niet kennen en die het Evangelie van onze Heere Jezus Christus ongehoorzaam zijn.* Hebr. 6: 4-8. Over hen die het Evangelie verachten en afvallen: ... *Die is verwerpelijk en nabij de vervloeking welker einde is tot verbranding.* Hebr. 10: 26-28. *Als iemand de wet van Mozes heeft teniet gedaan, die sterft zonder barmhartigheid, onder twee of drie getuigen. Hoeveel te zwaarder straf meent gij zal hij waardig geacht worden, die de Zoon van God vertreden heeft ...?* In deze laatste tekst zet de Paulus de straf op overtreding van de wet van Mozes tegenover het Evangelie waarin de vloeken staan van hen die Christus verachten. Hoe ontzaglijk, hoe oneindig zwaar!

(2) *De wet der vrijheid*, word door hem vereenzelvigd met de Wet Gods. Deze is bij Steenblok in feite geen *wet der vrijheid* maar *dienstbaarheid* aan wettische inzichten. Steenblok brengt en houdt de gelovige onder de Wet én het Evangelie, op een manier waardoor de volle Christus als volkomen Zaligmaker wordt tekort gedaan in het stuk van de Evangelische heiligmaking. Het gaat hier niet over de rechtvaardigmaking. Waarom citeert hij Voetius niet compleet over deze zaken?

Vergelijken wij nu de citaten van Steenblok met de meditatie over *de praktijk der godzaligheid* door Voetius geschreven, dan blijkt dat Steenblok Voetius niet volledig recht doet. De klemtoon bij Steenblok ligt op de wet der 10 geboden en bij Voetius op het *Evangelie van Christus en de Koninklijke wet der vrijheid als regel van geloof en leven*. Deze Koninklijke wet is het Evangelie in ruimere zin, waarin al de geboden die ooit gegeven zijn onder het oude Verbond vervat liggen. De Wet der vrijheid komt voor in Jacobus 1: 18, 'het Woord der waarheid', in vers 22: 'daders des Woord, en vers 25: *Maar die inzielt in de volmaakte wet, die der vrijheid is en daarbij blijft, deze geen vergetelijk hoorder zijnde, maar een daders des werks, deze zeg ik, zal gelukzalig zijn in dit zijn doen.* Deze zaligspreking is die over de daders van de Wet van Mozes of over de daders van het Evangelie, die door de goede gift van de Vader der lichten wedergeboren zijn? Vers 12 en 13.

Overigens was de Decaloog toch ook een uitgangspunt voor **Voetius' leer** over de praktijk van en de *gehele Leer der zaligheid*. Volgens zijn verklaring van de tekst Jacobus 2:12:

"Belijdt echter de waarheid en sta haar voor: Tot de allerminste artikelen toe - met hun grondstellingen en leringen die eruit voortvloeien; of met even zoveel woorden of door een noodzakelijk en Goddelijk gevolg in het woord vervat, volgens de wijze van leren van Christus, Matth. 22 : 29, 31, 32. [tekstverwijzing klopt niet] Tot de allerminste en laatste gevallen der consciëntie toe, **zoals de Tien Geboden van de Catechismus en onze theologen uit het Woord van God hebben verklaard, en dat ook naar Christus' methode van leren**, Matth. 5 : 21 - 22 en 1 Joh. 3 : 5, Rom. 7 : 7."

Voetius verklaart het woord "**wet**" in bovengenoemde preek. Deze komt in meerdere betekenissen voor.

1. Want het betekent soms de *Wet der Tien Geboden*.

2. Maar het wordt ook wel gebruikt voor *het Evangelie*, Rom. 3 : 27.
3. In ruimere zin omvat het woord wet de *gehele Leer der zaligheid*, hetgeen algemeen zo opgevat, wordt door de Joden. Immers in Ps. 1 : 2 is "wet" gebruikt voor het *gehele Woord Gods*.
4. Het is hier de *wet der vrijheid*, zoals die "de volmaakte Wet der vrijheid" genoemd wordt, Jac. 1 : 25 en "de Koninklijke wet", Jac. 2 : 8.

"De Wet der vrijheid wordt zo genoemd, omdat zij als een *Instrument* ons vrijmaakt - daaronder verstaan wij dan het Evangelie of de gehele leer der zaligheid, die ons nu is overgegeven - zowel in het algemeen van de zonde, als in het bijzonder van het juk der ceremoniën en met name ook wel van de overbodige tradities, waarmee de Joden met hun kleingeestige voorschriften zijn begonnen. Hierover leest men in Matth. 5. En de apostel zegt in Col. 2 : 20 en 21: "Indien gij dan met Christus de eerste beginselen der wereld zijt afgestorven, wat wordt gij, gelijk of gij in de wereld leeft, met inzettingen belast? Namelijk raak niet en smaak niet en roer niet aan". "Staat dan in de vrijheid, met welke ons Christus heeft vrijgemaakt, en wordt niet wederom met het juk der dienstbaarheid bevangen", Gal. 5 : 1." Einde citaat Voetius.

Geciteerd uit: *Meditatie over de ware praktijk der Godzaligheid of der goede werken, voorgesteld uit Jacobus 2: 12* op grond van het ware onvervalste geloof. Door GISBERTUS VOETIUS.

Een bijzonder mooie preek heeft Voetius uitgesproken bij zijn *afscheid van Heusden* op 20 augustus 1634. Uitgave Amsterdam, 1655.

Alleen wandelt waardig den Evangelium, enz. Filip. 1:27.

Op blz. 5 schrijft hij: ... Naar het Evangelie wandelen ... en dat volgens dien, de leer op onze haren en consciëntien levendiger, krachtiger, zoeter, gevoeliger en méér uitgestort is; zonder het drijven en de voorgedij van de harde bengelmeester de wet. ... Blijvende evenwel de Leer des Ouden en Nieuwen Testaments in de grond, of substantie, in wezen één en hetzelfde, enz.

Wandelt waardig (naar) het Evangelie, dat is, zich gedragen, schikken, aanstellen en gouverneren (besturen, regeren) *naar de eis van het Evangelie*, enz.

Voorts betekent het woord *Evangelie* soms de gehele predictie of Leer der Apostelen; niet alleen *bevattende* Gods genadige beloften in Christus nu volbracht, en zo klaar en krachtig voorgesteld, maar ook de vermaningen tot boetvaardigheid, nieuw leven en gehoorzaamheid; *dat is de ganse Wet*. Zo wordt het woord genomen Hand. 14:7, Rom. 2: 16. En zo moeten wij het hier ook verstaan.

Ds. J. van der Haar doet een opmerking over enkele citaten van Dr. Steenblok in het Reform. Dagblad 13 juni 1980, n.a.v. dr. C. Steenblok: "Rondom verbond, roeping en doop." Uitgave Gereformeerde Pers, Gouda, 1979. Van der Haar concludeert over de uitwendige roeping: ... *Ook hier weer een eenzijdige, onvolledige aanhaling van een oudvader*.

Vermelden we nog dat deze mening van Dr. Steenblok, dat het Evangelie als het ware ingeënt werd op de wet, bij zijn overkomst van de Gereformeerde Kerken naar de Gereformeerde Gemeenten, daar niet gehonoreerd werd. - Ds. Kersten dacht hier anders

over. - En later bij de Gereformeerde Gemeenten in Nederland evenmin; althans niet bij de docenten Dogmatiek.

De Wet van de Heilige Geest

Het is interessant om de overeenkomsten en tegenstellingen te bekijken tussen de wet (de Thora) van het Oude Verbond en de **wet van het Nieuwe Verbond**, *de Wet van de Geest des levens in Christus Jezus*. Rom. 8: 2. Ook genoemd **de wet van Christus**. Galaten 6:2.

De overeenkomsten zijn onder andere:

- Het geven van de Torah is uit liefde van de trouwe Verbondsgod, het geven van de Heilige Geest evenzeer.
- Het breken van de Torah, - de 2 tafelen werden zelfs letterlijk gebroken - was tot smart van de Geest, Jesaja 63: 20. Het zondigen tegen Christus is ook bedroeven van de Geest.
- De Torah overtuigt mensen van zonde. De Geest van Christus *overtuigt van zonde, gerechtigheid en van oordeel*, Joh. 16:8. .. Van ongeloof, omdat ze in Mij niet geloven.
- Onder het oude Verbond werd de Thora op steen geschreven. In het nieuwe Verbond schrijft de Geest van de levende God de Wet, de Leer van Christus in de harten van de gelovigen. 2 Kor. 3:3.
- De leefregel van de Torah was tot zaligheid. De leefregel van het Evangelie is het Leven en vrede.
- Zoals de Torah Gods volk leidde en onderwees naar en in het Beloofde Land, zo leidt en onderwijst de Geest het volk van God naar het Hemels Vaderland.
- Zoals de Torah *als die met geloof in de beloofde Zaligmaker samenging*, levend maakt en de ogen verlicht (Psalm 19:9 en 119:93), zo maakt de Geest levend en verlicht de ogen van het hart, 2 Kor. 3:6.
- De Torah was geschreven door de vinger van God, terwijl Jezus schrijft door de vinger van Gods Geest.
- Oprechte kinderen van God onderhielden de Torah. Oprechte gelovigen in Christus leven naar de Wet van Christus.
- Het moedwillig verwerpen van de Torah werd zwaar gestraft. Het verwerpen van het Evangelie wordt gestraft met het eeuwig vuur, Hebr. 10. De vloek wordt uitgesproken: *Die de Heere Jezus niet liefheeft, zij een vervloeking*. Deze vloek van het Evangelie is veel zwaarder dan die van de wet.

De tegenstellingen zijn onder andere:

- De wet van Mozes was niet machtig om levend te maken, Gal. 3:21. *Wij zijn niet onder de wet, maar onder de genade*, zegt Paulus. God de Heilige Geest is de *Geest des Levens*, Die levend maakt en Persoonlijk woont in het hart van de gelovigen.
- Paulus maakt een tegenstelling tussen de wet, die de vloek en *de dood* ten gevolge heeft wanneer die overtreden wordt; en tussen de Heilige Geest Die de grote Levendmaker en Herschepper is. *En hebben wij gezondigd, dan hebben wij een Voorspraak bij de Vader*. (1 Joh. 2:1)
- De wet werd door Mozes gegeven, de middelaar van het Oude Verbond. Mozes was een sterfelijk mens. Het Evangelie is door Jezus gegeven. Hij is de Levende Wet, of Torah in eigen Persoon. Jezus is bij Zijn Vader in de Hemel, dus wij zien Hem niet. Nu komt de Heilige Geest in het hart van de gelovigen wonen en openbaart Christus in hun ziel. Niet visionair, *maar de Geest zal het uit het Mijne nemen en zal het u verkondigen*. Hij zal u

alles indachtig maken wat Ik gesproken heb, Hij zal u in de Waarheid leiden. (Joh. 14). Hij vertegenwoordigt dus Jezus, het Levende Voorbeeld, in de ziel. Dat is wat Paulus leert in Romeinen 8.

- Mozes gaf de wet, maar hij kon geen kracht geven om die te onderhouden. Paulus schrijft in Romeinen 8: *Wij bedenken dat des Geestes is*, vers 5. De Heilige Geest is een Inwoner in de ziel, vers 9. Die geeft kracht in de heiligmaking, vers 13. *Hij is de Leidsman*, vers 14. *Hij werkt in ons een kinderlijke gehoorzaamheid, roepend Abba, Vader*, vers 15. *Hij getuigt in ons hart dat wij kinderen en erfgenamen zijn*, vers 16. *Die Geest zucht in ons, om de totale vrijmaking van het lichaam des doods te mogen krijgen*, vers 23. *Die Geest bidt voor ons*, vers 26. Dat wil zeggen, de Geest bidt ons vóór. De Voorbidder is in de hemel maar de Geest bidt ons vóór. Zoals Paulus zegt: *Die Geest doet ons bidden voor onze broeders, de Israëlieten*, Rom. 9-11. Enz. Wie onder de hemel kan en wil een beter, wijzer en liefdevoller Leraar aanwijzen?
- Als ergens het Leeraamt en Wetgeversambt van de Heilige Geest duidelijk naar voren komt dan is het wel in Hebreeën 8. Mozes was een type - of een afschaduwing, vers 5 - van Christus, de Middelaar van een beter Verbond. De hele tabernakeldienst was een type van de Middelaarsbediening van Christus. Het volk van Israël was een type van de gelovigen in Christus in de dagen van het Nieuwe Verbond. Het volksverbond op de Sinaï was een type van het Nieuwe Verbond. De wetgeving op 2 stenen tafelen was een type van het inschrijven van de wet in het hart van de gelovigen. De stenen tafelen waren niet zozeer een type dat de Wet eeuwigdurend was, - de stenen werden na enkele dagen al verbroken - maar dat de Israëlieten een hart hadden zo hard als een steen. Alles had een tijdelijk karakter, alles was voelbaar, hoorbaar en zichtbaar. Zie ook 2 Korinthe 3, waar Paulus schrijft *dat de Geest des levenden Gods Zijn werk geschreven had, niet in stenen tafelen, maar in vlezen tafelen des harten*.

Toen Mozes van de berg Sinaï kwam en zag dat het volk de wet al verbroken had, brak hij doelbewust de twee stenen tafelen. Waarom? Mozes stond als vertegenwoordiger van Israël nu schuldig voor God. Hierin was Mozes een uitnemend type van Christus die in de plaats van Zijn schuldig volk tot God naderde. Christus nam de complete schuld van Zijn volk op Zich.

- Het verbond op Sinaï was tijdelijk. Het werk van Gods Geest in het maken van een Nieuw Verbond is geestelijk en eeuwigdurend. "Dit is het verbond wat ik met het huis Israëls maken zal na die dagen, Ik zal Mijn wetten in hun verstand geven, en in hun harten zal Ik die inschrijven, en Ik zal hen tot een God zijn; en zij zullen Mij tot een volk zijn." "Als Hij zegt: een nieuw verbond; zo heeft Hij het eerste oud gemaakt. Dat nu oud gemaakt is en verouderd, is nabij de verdwijning." (Zie ook Jer. 31:31-34) Wat is dat *verouderd verbond* met daarin besloten de verouderde wet van dat verbond? Het is niet het Genadeverbond wat God oprichtte met Adam, wat Hij herhaalde met Abraham en veel andere voorvaders. Want die inhoud: *Ik ben de Heere uw God*, geldt nog. Het oud verbond is de Nationale openbaringsvorm van het Genadeverbond wat de Heere op Sinaï sloot met het volk van Israël. Het is vervuld door de Wetgever Zelf. Zo is het een Hernieuwd Verbond.

Wat is die *wet* die de Heilige Geest inschrijft in onze harten? De wil des Vaders, door Zijn Zoon geopenbaard en Hem in alles te gehoorzamen, Hebr. 5:9. *"In welke wil wij geheiligd zijn, door de offerande des lichaam van Jezus Christus."* Hebr. 10:10. Een nieuw verbond, nieuw Evangelievoorschrift, nieuwe wetten in het hart, nieuwe vorm van

bidden in de Naam van Christus, nieuwe Eredienst en ambtsdragers, nieuwe sacramenten en ook nieuwe grenzen, wereldwijd.

De Leefregel van de Wet van de Geest van Christus heeft *Christus tot Voorbeeld en Gods Woord tot inhoud*. Alle wetten die God ooit heeft gegeven zijn geconcentreerd in het Evangelie waarvan de Heilige Geest de Auteur is.

In Zijn afscheidsrede verbindt Jezus 'Mijn liefde', 'Mijn blijdschap', 'Mijn vrede' als Voorbeeld tot het houden van Zijn liefdegeboden. Joh. 14-16. Liefde is de 'band van de volmaaktheid', Kol. 3:12.

Liefde (Grieks agapè) is de Natuur van God zelf. God is Liefde. Zijn Liefde stort Hij uit in het hart van de gelovige door de Heilige Geest, (Rom. 5:5). Paulus spreekt over 'liefde van de Geest', Rom. 15:30; 'liefde in de Geest', (Kol. 1:8).

Vrede met God door onze Heere Jezus Christus is de vrucht van rechtvaardigmaking. (Rom. 5:1). De 'eenheid van de Geest' wordt bewaard 'in de band van de vrede', (Ef. 4:3, 5).

Blijdschap in de Heere, is de vrucht van de gelovige vereniging met Christus. Echte blijdschap is blijdschap in de Heilige Geest, (Rom. 14:17).

Nu, *deze liefde, vrede en blijdschap in de Heere* heeft zijn uitstraling in de omgang met medegelovigen, ja met al onze naasten. Paulus somt de vruchten van Gods Geest in de gelovigen op in Galaten 5:16-26.

Deze liefde, vrede en blijdschap in de Heere heeft zijn uitstraling in de omgang met medegelovigen, ja met al zijn naasten. Paulus somt de vruchten van Gods Geest in de gelovigen op in Galaten 5:16-26.

'En ik zeg: Wandelt door den Geest en volbrengt de begeerlijkheden des vleses niet. Want het vlees begeert tegen den Geest, en de Geest tegen het vlees; en deze staan tegen elkander, also dat gij niet doet, hetgeen gij wildet. Maar indien gij door den Geest geleid wordt, zo zijt gij niet onder de wet. De werken des vleses nu zijn openbaar; Maar de vrucht des Geestes is liefde, blijdschap, vrede, lankmoedigheid, goedertierenheid, goedheid, geloof, zachtmoedigheid, matigheid. Tegen de zodanigen is de wet niet.

Deze leefregel heeft niet alleen Christus tot Voorbeeld, maar Jezus Zelf geeft Zijn Vader tot Voorbeeld, zowel voor Hem als voor al Zijn kinderen. Zie Matthéüs 5 en vooral het laatste vers: *Wees dan gijlieden volmaakt, gelijk uw Vader, Die in de hemelen is, volmaakt is*. Het laatste Woord van Jezus was: *Lerende hen onderhouden alles wat Ik u geboden heb*. Matth. 28.

Deze Evangelische leefregel is dus tot eer van God de Vader, tot verheerlijking van Christus, tot roem van de Heilige Geest, tot eeuwig voordeel van een gelovige en tot stichting van de naaste. Geloofd zij God, voor Zijn onuitsprekelijke Gave!

TWEEDE DEEL

9. VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM VOETIUS EN DE SABBAT

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN de GRAAD VAN DOCTOR IN DE
GODGELEERDHEID, OP GEZAG VAN de RECTOR-MAGNIFICUS Mr. V. H. RUTGERS,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID, IN HET OPENBAAR TE
VERDEDIGEN OP VRIJDAG 4 JULI 1941, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR, In HET GEBOUW VAN DE
MAATSCHAPPIJ VOOR de WERKENDEN STAND KLOVENIERSBURGWAL 87 TE AMSTERDAM

DOOR

CORNELIS STEENBLOK.

GEBOREN TE NIEUWDORP

1e druk EDECEA, HOORN 1941

2e druk. 1975 GEREFORMEERDE PERS. GOUDA

*Bronnen worden slechts enkele keren weergegeven. Cursivering en wat tussen haakjes staat
([{} is toegevoegd door de schrijver van dit digitaal document. W.*

Voetius en de sabbat. Hfd. 2. 3. De decaloog en het Evangelie

**Onderstaande 9 punten zijn een korte inhoud van de dissertatie van Dr. Steenblok
over de leer van G. Voetius betreffend de sabbat.**

I. De sabbatsbeschouwing van Calvijn.

Het is waar dat we niet worden gedwongen tot de zevende dag. Zoals ook feitelijk houden we niet de dag die aan de Joden was bevolen. Omdat het zaterdag was. Maar om de vrijheid van christenen te demonstreren, is de dag veranderd, temeer omdat de Christus in zijn opstanding ons uit de slavernij verlost en het verplicht is daar te zijn. Daarom zijn wij deze verandering tot een goed einde brengen. Maar zolang er is, dat we deze plicht moeten observeren, **om op een dag in de week een of twee dagen af te zonderen**, en we dit allemaal in de vrijheid van de christenen zullen laten, als een volk wordt bijeengebracht om de gemeenschappelijke sacramenten te hebben, om een openbare aanroepen van de Naam van God te hebben, om een overeenstemming en eenheid van het geloof te tonen; het is gepast om daar een bepaalde dag voor te hebben.

Maar tevens moet *de orde en regeling voor de kerkelijke samenkomsten*, die God bevolen heeft, onderhouden worden. En deze regeling houdt in, dat men wekelijks een dag aan de publieke ere dienst moet wijden. Het mogen er volgens de christelijke vrijheid ook twee

zijn. Men lette er echter op, dat hij spreekt van een of **twee dagen** per week, dus daarmee de bestaande tijdsindeling in weken niet wil opheffen. 128)

Wij vatten het gevoel van Calvijn over de sabbat samen in deze punten: de oorsprong en instelling, het karakter en de heiliging van de sabbat met de motieven daartoe. Enz.

2. De oorsprong en instelling van de sabbat

... Of nu echter de nog nadere bepaling van de *eerste dag der week* tot rustdag onmiddellijk door Christus of ook door de leer, praktijk en voorbeeld der apostelen in het Nieuwe Testament is aangewezen en bijgevolg onveranderlijk Goddelijk recht is, dan wel of dit een vrije en tijdelijke apostolische onderhouding is geweest, die de kerken niet altijd en overal verbindt, is van ondergeschikt belang. Om de waarheid te zeggen, zo vervolgt hij, zou ik in deze controverse nauwelijks iemand tegenspreken als hij slechts de partitie (opdeling) uit het vierde gebod toestemt en de Zondag niet als veranderlijk voorstaat.

Het doet echter in generlei opzicht nadeel aan orthodoxie of de praktijk der godzaligheid als hij zelf neigt naar de eerstgenoemde opvatting. Hoofdzaak is, dat ieder, welke keus hij hier nu ook doet, met ijver de sabbatspraxis behartige. 187 S.D.Th. IV, p. 760, par. 15.)

... Voetius zelf is zeer voorzichtig in deze kwestie.

Wel staat voor hem vast, dat de dag des Heeren als de christelijke rustdag van Goddelijke oorsprong is. Maar of hij door Christus zelf, de apostelen, of de apostolische kerk is ingesteld, laat hij niet duidelijk uitkomen. Hij is zichzelf niet altijd daarin gelijk, doch enigszins zwevend, niet zo zeer wat zijn eigen overtuiging betreft, doch in zijn publiek wetenschappelijk positie kiezen in de controversen onder de Gereformeerde theologen op dit punt.

Zo is hem de opvatting van het derde en vierde gevoel, *dat nl. de Zondag door Goddelijk recht is ingesteld, niet afdoend vast en zeker*. Zij is ook niet zó noodzakelijk, dat godzaligheid en geloof er mee staan of vallen, waar de praktijk der godzaligheid nog in de kerken bewaard kan worden zonder dit gevoel.

... Voetius wil dus blijkbaar een bemiddelend standpunt innemen, een gematigde, eenzijdigheden vermijdende opvatting in dit inter-confessioneel geschilpunt voorstaan.

3. Het karakter van het gebod.

... De verhouding van de positieven Israël gegeven vorm van het sabbatsgebod in de decaloog, mede in verband met het verschil dat het gebod zelf biedt in Exodus 20 en Deuteronomium 5, tot de zedenwet, de Mozaïsche wetgeving en het Evangelie vormen een hoogst belangrijk punt van verschil, waarop ook Voetius in de brede is ingegaan. Daarmede houdt weer verband het verschil over de betekenis van de zevenden dag als rustdag in het gebod, of en in welke zin hierbij sprake is van *getalsorde of tijdsorde naar het scheppingsvoorbeeld*. Ook wat het motief betreft was er verschil van gevoel in verband met de tweeledige vorm van het gebod in Exodus 20 en Deuteronomium 5. 108)

4. De antieke of Joodse sabbat.

... Men make hem ook niet tot een mysterie door toepassing van de *getallenspeculatie op het getal 7 als dat der volkomenheid*, waar dit ongegrond en willekeurig is. Neen, de sabbatdag volgens het vierde gebod, rust (men moet er niet meer in zoeken) op Gods wil, op het positieve recht Gods. 192)

Steenblok schrijft: *De Israëlitische sabbat was dus volgens Voetius geen zinnebeeld, schaduw van toekomstige dingen of bijzonder herinneringsteken*, doch als onderdeel van de zedenwet, die de mores, de zedelijke handelingen van de mens voorschrijft, wijst het vierde gebod de rustdag aan en gebiedt dien te heiligen.

Voetius legt meer nadruk op het normkarakter (de actio) dan op het typische (de relatio) tegenover de zucht naar typificatie bij dit gebod.

Cf. *Zijn waarschuwing tegen de typificatiezucht in het algemeen*. P.E.I. 1, p. 435; Syll. Probl. t.a.p. de typis.

{Voetius had helaas weinig gevoel en inzicht in de leer van de geestelijke typen, (de typologie) overall in de Schrift en vooral in het Oude Testament; die zoveel verborgenheden en Godsgeheimen bevatten. Vandaar dat hij zich keert tegen theologen die daar veel meer inzicht in gekregen hadden}

De complete wet van Mozes noemt Paulus een schaduw van toekomstige dingen. Maar het lichaam is van Christus. Kol. 2: 17. Deze schaduw heeft grote waarde. Ze wijst naar het lichaam, dwz de vervulling ervan. Christus heeft de schaduw-wet vervuld, maar niet vernietigd.

5. De christelijke rustdag.

*Nauwkeurig beschouwd is de Zondag geen teken van Christus' opstanding. Dit is dan ook niet uit de Schrift te bewijzen, noch een vaststaand leerstuk, noch een artikel des geloofs, doch valt onder de probabilia en conjecturalia, (waarschijnlijke en speculatief) waarom het ook niet in prediking en practische geschriften gemaakt moet worden tot een ongetwijfeld axioma (onbewezen stelling) van geloof en godzaligheid.*¹⁹⁹

6. De duur van de sabbat.

... Voetius is het op dit punt dus eens met Burs en niet o.a. met Teellinck. De substantie toch van de sabbat is, zo redeneert hij, dat op zes werkdagen, om zo te zeggen, één dag van rust volgt. Nu zijn werkdagen die tijdsruimten waarbij de zon over de aarde is. *De nacht is daar dus volgens Joh. 9 : 4; 11 : 9; Ps. 104, geen deel van*. Wel hielden de Joden een rusttijd van 24 uren achtereenvolgend, die in de avond begon, doch dit zegt niets ten opzichte van de substantiële heiliging en de evenredige verdeling van rust en arbeid.

Hoofdstuk 9. De kerk en de sabbat.

Volgens Voetius was dit, zoals wij zagen, Goddelijke instelling, doch hij laat ook vrijheid voor de opvatting, dat dit kerkelijke instelling kan zijn geweest. Aan deze instelling van de Zondag tot christelijke rustdag blijft echter elke kerk tot op Christus' wederkomst gebonden, zonder daar wijziging in te mogen aanbrengen. De Zondag heeft als christelijke rustdag morele, blijvende algemeen-geldigheid tot aan het einde dezer bedeling.

VOETIUS EN DE SABBAT. HOOFDSTUK III.

HET VIERDE GEBOD IN de DECALOOG. Bladzij 47

1. Algemeen overzicht (begrippen, grondslagen en voorstellingen).

Nu wij nader zullen ingaan op Voetius' beschouwing en opvatting van het vierde wetswoord, willen wij eerst in een algemeen overzicht een voorstelling geven van verschillende begrippen, ideeën, en voorstellingen betreffende het sabbatsgebod, die in Voetius' dagen in de theologie voorkwamen.

Uit de aard der zaak toch spreekt het als vanzelf, dat wij ons hierbij niet beperken tot het bieden van een saamvattend geheel van de ideeën, die Voetius zelf over de sabbat verschaft, doch een overzicht willen geven van begripsmateriaal en gangbare voorstellingen en gegevens in het algemeen voor en tijdens Voetius, voor zover nodig. Op deze wijze treedt de positie, die Voetius inneemt ten opzichte van de sabbatstheorieën in de Gereformeerde theologie, evenals de begrippen en argumentering, die hij aanwendt, te beter in het licht. Wij onderscheiden hierbij dan in dit overzicht tussen de plaats, de vorm en het karakter van het gebod.

1. De plaats van het gebod.

Hierbij kunnen wij, met voorbijgaan van het algemeen bekende, dat Rome en de Lutherse slechts drie en de Gereformeerde theologie vier geboden tot de eerste wetstafel rekenen, hoofdzakelijk Voetius aan het woord laten, om tevens het verband met het vorige hoofdstuk te bewaren. Enz. enz.

... Het vierde gebod heeft als specifieke trek, als eigen voorschrift, de heiliging van de tijd, de dag voor de in het tweede gebod voorgeschreven speciale cultus institutus met zijn door het derde gebod genormeerd recht gebruik, in onderscheiding van de cultus institutus geldend voor iedere dag.⁹³⁾

Met het tweede en derde gebod betreft het zich dus op de cultus institutus, dat wil zeggen, dat het, evenals deze verbonden aan het eerste gebod, niet alleen de door zich voorgeschreven externe cultus, doch tevens de daardoor naar buiten uitgedrukte, mede in het gebod begrepen, cultus internus normeert. Zijn verhouding tot het tweede gebod is van deze aard, dat, zoals deze voorschrijft hoe God gediend moet worden het daarbij de tijd onderscheidt. En zoals de positieve zijde van het tweede gebod rust in het positieve recht Gods en in verband daarmee de Oudtestamentische cultus vervangen is door de Nieuwtestamentischen, zo geldt dit ook het sabbatsgebod onder de nieuwen dag.

Voorts scheidt het in het tweede gebod de dagelijkse en occasionele cultus van de sabbatscultus. En wat het derde gebod betreft sluit het gebod van de heiliging van Gods dag die van Gods Naam in, voor zover die op de rustdag moet en mag geschieden. Hierbij acht Voetius b.v. het doen van een eed op de rustdag, ook buiten noodzaak, geoorloofd, in onderscheiding met Rome, dat dit met enige uitzondering verbiedt.⁹⁴⁾

Met deze voorstelling stemt Voetius in hoofdzaak overeen met Gereformeerde ethici en casuïsten voor en tijdens hem, zoals Zanchius, Ursinus, Perkins, Daneau, Amesius, Alsted, Polanus a Polansdorf en Wollebius. Zo vereenzelvigen b.v. Zanchius, Perkins en Polanus de religie als gezindheid met de pietas als generale deugd, betrokken op de eerste wetstafel en

onderscheiden allen tussen de in- en externe cultus of de in- en externe acten der religie, door Zanchius ook exercitia pietatis geheeten.⁹⁵⁾

Toch is er in de wijze en orde van behandeling en in de uiteenzetting van de cultus op bepaalde punten en niet het minst ten opzichte van de positie van het vierde gebod een merkwaardig verschil op te merken tussen sommigen dezer theologen en Voetius. Dit treedt duidelijk aan de dag, als wij de opvatting van Amesius, Daneau en Ursinus vergelijken met die van Voetius. Met Amesius is het verschil vooral hierin gelegen, dat deze de cultus naturalis zowel extern als intern beschouwt en als zodanig in het eerste gebod voorgeschreven acht, terwijl Voetius de cultus naturalis alleen inwendig opvat en de cultus institutus in- en uitwendig. Vandaar dat Amesius het horen van het Woord en het gebed in zijn verschillende species en daarmee ook het lot en de eed onder het eerste gebod behandelt, doch Voetius bij het tweede en derde gebod, dus niet bij de cultus naturalis maar institutus. Het tweede gebod biedt verder bij Amesius de cultus institutus, het derde de modus en het vierde de tijd van de cultus, die alle gegrond zijn in het *positieve recht Gods, niet in het natuurlijke*, dus niet in de natuur Gods, zoals de cultus naturalis.

Dit verschil wortelt met name in de verscheiden grondconceptie van het natuur- en positieve recht Gods, waarbij Amesius in Scholastische zin het recht Gods zoals het natuurlijk is voor God en zoals het dit is voor de mens als wet der natuur, gekend door het natuurlijk licht, vereenzelvigt. Voetius echter maakt onderscheid, zoals wij vroeger reeds zagen. Wat voor God natuurlijk is, valt niet samen met wat natuurlijk is voor de mens, aangezien onder de conclusies uit de 52 religieuze grondbeginselen ook elementen van het positieve recht Gods zijn. Amesius kent dus geen, Voetius wel een positief Goddelijk recht in het natuurrecht in zijn bredere zin, zodat de lex naturalis veranderlijk is voor God door toevoeging b.v. van het geloof in Christus, na de val ter zaligheid noodzakelijk, en zo ook wat de geboden 2-4 betreft. Daarmee neemt dus Amesius de externe cultus, die door het lichaam geschiedt, zoals bij het lot en de eed, op in de noodzakelijke cultus, waar zij bij hem ressorteert onder de cultus naturalis in het eerste gebod geboden. die, gegrond in Gods natuur, daarmee noodzakelijk is. Voetius echter brengt de externe cultus als niet onmiddellijk gegeven met en voortvloeiend uit het beeld Gods in engere zin onder bij de niet absoluut noodzakelijke dienst Gods, de cultus institutus. En na de val wordt zowel de cultus naturalis als institutus alleen uit de positieve bijzondere openbaring gekend als primaire kenbron, die leert, dat de eeuwige Wet met de lex naturalis als haar uitdrukking, naar buiten niet adaequaat is met het God zelf bindend natuurlijk recht Gods. Hiermede is ook op deze wijze gegeven, dat de cultus naturalis bij Voetius in meer beperkten zin dan bij Amesius gesteld wordt.⁹⁶⁾

Daneau, weer anders, laat de inwendige cultus divinus zich uitstrekken tot het eerste en tweede gebod, waarvan dan het eerste gebod leert, wie de ware God is en het tweede, dat Hij geestelijk moet gediend worden. Het derde en vierde gebod handelen over de externe cultus, waarvan het derde gebod voorhoudt, dat in het algemeen de majesteit Gods moet gediend worden, terwijl het vierde zekere ceremoniën, door God ingesteld tot belijdenis onzer pietas en als testimonium van dien cultus, aanwijst.⁹⁷⁾

Deze voorstelling verschilt niet veel van die van Ursinus, die in het Schatboek bij vr. en antw, 93, evenals ook in zijn explicatie van de decaloog elders zegt, dat de inwendige cultus divinus in het eerste en de in- en uitwendige cultus in het tweede gebod wordt geboden, die dan beide te saam voorschrijven, dat en hoe God innerlijk en uitwendig moet gediend worden. Het tweede gebod schrijft dus de wettigen vorm (*legitima forma, de modus*) van de in- en externe cultus voor. De uitwendige cultus wordt verder in het derde gebod

voorgehouden, zoals hij in het algemeen door ieder moet geschieden, *externus cultus privatus*, terwijl het vierde de publieken ceremoniëlen dienst Gods gebiedt.

In denzelfden zin als Ursinus vat ook F. Turretinus de cultus met zijn onderscheidingen op, terwijl P. van Mastricht zich aansluit bij Amesius. Stelt Voetius nu al met Ursinus, dat de externe cultus zich van het tweede tot het vierde gebod uitstrekt, hij verschilt echter met dezen en met Daneau wat het vierde gebod betreft.⁹⁸⁾

Zanchius, verder, onderscheidt de cultus *divinus* in de in het eerste gebod gestelde cultus *internus*, de in het tweede en derde gebod aangewezen cultus *externus*, die in het tweede gebod door handelingen, nl. riten, ceremoniën en in 't derde door woorden geschiedt, en de door het vierde gebod voorgeschreven cultus, die deels in-, deels extern is. Drukt de interne cultus een deel der ware pietas uit, de externe valt onder de riten. Zanchius stelt dus evenals Voetius, dat in het tweede gebod de cultus *ceremonialis* wordt geboden.⁹⁹⁾

Wollebius en Alsted in diens *Theologia casuum* stellen de inwendige cultus alleen in het eerste en de in- en uitwendige in de drie overige geboden der eerste tafel, evenals Voetius. Zij bezigen echter de onderscheiding van de cultus in *naturalis* en *institutus* niet, evenmin als Zanchius, al wordt bij het tweede gebod zakelijk gesproken van de door God ingestelden dienst.¹⁰⁰⁾

Walaëus ten slotte verwerpt, dat de cultus op de sabbat door het tweede en niet door 'het vierde gebod wordt voorgeschreven en stelt, dat de cultus *externus instrumentalis nostrae salutis* door het vierde gebod bevolen wordt. Walaëus staat dus feitelijk op het standpunt van Daneau.

Voetius wil echter, zo zegt hij, de ceremoniëlen cultus *institutus* liever met Calvijn tot het tweede dan met Daneau tot het vierde terugbrengen en staat daarmee ook dichter bij Amesius, dien Walaëus bestrijdt.¹⁰¹⁾

Hieruit blijkt dus wel enig verschil van gevoelen over de plaats, die het vierde gebod in de eerste wetstafel inneemt als religieuze norm naast de andere drie geboden en met name in welke verhouding het staat tot de cultus *institutus* en *externus*. Dit komt vanzelfsprekend ook uit bij de verdere sabbatsbeschouwing. Niet echter staat het vierde gebod in bepaalde verhouding tot de andere geboden der eerste wetstafel, doch er is ook bepaald verband met de tweede. Dit bestaat reeds daarin, dat de *immediate cultus* boven de *mediazen*, de religie boven de naastenliefde uitgaat, wat in het algemeen ook het vierde wetswoord geldt, hoewel met de beperking, dat noodzakelijkheidswerken voorgaan boven de uitwendige cultus van het gebod. En bovendien dat er een sociaal element in de sabbatsrust is. Uit deze beide gegevens blijkt reeds een wederkerig op elkaar ingrijpen van het vierde gebod en de tweede wetstafel bij de gang van het menselijk samenleven.¹⁹²⁾

Dieper echter nog en meer in zijn kern beschouwd, is het de vraag of het gebod ook als Goddelijke ordinantie kan worden beschouwd van de tijdsindeling in weken, de wekelijkse tijdsbreking, en daarbij naast de rustdag ook de zesdaagse arbeidsweek stelt.

Hierover is verschil van gevoelen. Sommigen, zoals Walaëus, die zich daarvoor beroept op de reformatoren Luther, Melancton, Calvijn, Beza, Bucer, Martyr, Viret, Zanchius, Junius, Daneau, Ursinus, enz., willen wel dat het gebod de wekelijkse rustdag (1 op de 7 dagen) voor de uitoefening der religie stelt, doch niet tevens een zesdaagse arbeidsweek voorschrijft. Volgens deze opvatting, waartoe zich intussen niet allen, waarop Walaëus zich beroept, beperken, strekt de moreel bindende Goddelijke ordinantie van het vierde gebod in dit opzicht zich niet uit tot de tweede wetstafel, doch blijft zij strikt beperkt tot de eerste, de religie, en is de zesdaagse arbeid concessie, geen gebod. Anderen willen zelfs geen moreel-

bindende, algemeen geldende en blijvende Goddelijke ordinantie van een wekelijkse rustdag in het gebod erkennen, doch kennen de bepaling daarvan toe aan het recht en de bevoegdheid der kerk, zoals Gomarus, Rivet, Coccejus, enz.

Bij deze opvatting is er in het gebod niet slechts concessie ten opzichte van een zesdaagse arbeidsweek, doch ook van de wekelijkse rustdag, zodat heel de tijdsindeling in weken of de wekelijkse tijdsbreking door God aan de bevoegdheid van de mens zou zijn overgelaten, afgezien van Israël's speciale positie. Een derde groep erkent de moreel-bindende Goddelijke ordinantie van de wekelijkse tijdsbreking, waarbij het gebod dan primair de wekelijkse, rustdag en secundair ook de zesdaagse arbeidsweek voorschrijft, tot welke groep ook Voetius behoort. Met Zanchius toch, Hospinianus en Perkins, welke laatste zich echter daarin niet gelijk is, aanvaardt Voetius, dat de uitdrukking in het gebod: "Zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen", moreel is.

Dat wil dus zeggen, *dat de weekindeling van zes werkdagen en een rustdag door het vierde gebod wordt gesteld.*

Daartegenover zijn Gomarus, Daneau, Walaeus en Rivet van oordeel, dat dit concessie, geen gebod is, hoewel Rivet dit gebod, vooral zoals het Israël gold, een intermedium inter alia primae tabulae praecepta, et secundae noemt.¹⁰³⁾

Uit een en ander blijkt, dat ook ten aanzien van de verhouding van het vierde gebod tot de tweede wetstafel verschilpunten bestonden in Voetius' dagen, vooral zoals deze verband hielden met de vraag naar de moraliteit van het gebod, waarop wij hier echter niet verder kunnen ingaan.

Voor allen echter is het vierde gebod de sluitsteen van de eerste wetstafel, heeft het zo zijn eigen plaats daarin en schrijft het voor en normeert het de zeden ten aanzien van de rustdag.

2. De vorm van het gebod.

Van de eerste wetstafel is het vierde gebod het enige, dat een positieven, geen negatieven vorm heeft. Als affirmatief gebod drukt het niet alleen de substantie, doch ook de omstandigheden uit en verbindt het dus als zodanig wel altijd, maar niet tot altijd, dat is zo vaak de vereiste gelegenheid er toe is, en heeft het juist wat die omstandigheid betreft, zijn veranderlijk element. Dit veranderlijke noemt Voetius dan wel ceremonieel, maar hij bedoelt daar niet mede ceremonieel in de zin van typisch of afschaduwend, doch in dien van door God veranderlijk moreel-positief, wat wij dan noemen plichtmatig. Met deze opvatting sluit Voetius zich aan bij Amesius, terwijl van zijn medestanders en leerlingen met name Essenius en Hoornbeek dit in zijn geest nader toelichten en verklaren, evenals ook M. Schoock.¹⁰⁴⁾

Het gebod bevat voorts de eis tot gedenken of voorbereiding, dien tot rust en heiliging van die rust, heeft een religieus en sociaal element, terwijl er ook het motief aan toegevoegd is. Dit is in Exodus 20 ontleend aan Gods voorbeeld bij de schepping en in Deuteronomium 5 aan de verlossing uit Egypte, in welk laatste een specifiek Israëlietisch element ligt opgesloten. Aan het laatste motief kent Voetius geen bijzondere betekenis toe ten opzichte van de aard van het gebod. Het mist in elk geval de kracht om de sabbat tot een teken van de verlossing uit Egypte te maken, zoals ook het aan Gods scheppingsrust ontleende motief hem geen mystische beduiding toebrengt.¹⁰⁵⁾

In verband nu met de positief gestelden vorm van het gebod zijn hier nog enige controversen te vermelden. Sommigen toch, zoals A. Heidanus en Fr. Burman hebben daaruit geconcludeerd tot het ceremonieel karakter van het gebod. Zij gingen daarbij uit van de gedachte, dat, wat niet uit het natuurlijke licht, de ingeschapen zedenwet gekend, doch

door openbaring vanbuiten verkregen wordt, niet moreel is. En zo kon ook Adam voor de val niet uit de ingeschapen zedenwet weten, dat God de wereld in zes dagen geschapen en op de zevenden gerust heeft, noch ook dat daaraan een sabbatsgebod voor hem verbonden zou zijn. Dit kon alleen uit openbaring gekend worden. Daaruit volgt weer, dat het vierde gebod met zijn positief gestelde inhoud en zo ook met zijn scheppingsmotief evengoed als met het andere, buiten het zedelijke valt.

Het is als zodanig alleen Israël als gebod gegeven en vormt de samenvatting, het compendium, van heel de ceremoniële wetgeving.

Aan heel deze opvatting lag weer ten grondslag de Coccejaansche voorstelling, dat de decaloog niet maar de summa van heel de zedenwet was, maar van heel de Mozaïsche wetgeving of van het verbond Gods door Mozes met Israël, waarvan ook de ceremoniële en burgerlijke wetten delen waren. En zoals nu de eerste drie geboden het morele element vertegenwoordigden in de eerste tafel, zo drukte het vierde gebod, behoudens een algemenen morele grondslag, het ceremoniële element daarin uit.¹⁰⁶)

Hiertegenover werd echter door Essenius opgemerkt, dat niet uit de positief gebiedende vorm besloten kan worden tot het niet-morele, doch ceremoniële karakter van het gebod. Ook het vijfde gebod toch is positief gesteld, terwijl de daaraan toegevoegde reden: *opdat gij lang leeft in het land dat u de Heere uw God geeft*, nog eerder dan het vierde zou leiden tot de opvatting van een ceremonieel karakter.

Verder is ook het tiende gebod niet uit de natuur bekend, waar Paulus beleed, dat hij niet geweten had dat de begeerte zonde is, als de Wet het niet zei (Rom. 7 : 7), terwijl het toch niettemin moreel is.

Daarom moet het vierde gebod, evenmin als enig ander gebod uit de decaloog als geheel van tien, niet negen zedelijke geboden, tot de ceremoniële wet overgebracht worden, waar noch in het gebod zelf of in het motief noch ergens elders een deugdelijke grond daartoe is, maar wel een motief aanwezig is, in oudheid alle Oudtestamentische ceremoniën ver overtreffend. En wat meer speciaal het argument betreft, dat de decaloog de summa is van heel de Mozaïsche wetgeving, wordt opgemerkt, dat de ceremoniële geboden wel als analogische soorten tot de eerste tafel en met name tot het tweede en vierde gebod worden gebracht, zoals de forensische tot de tweede tafel. Daaruit volgt echter niet dat het vierde gebod meer ceremonieel is dan het tweede of de tweede tafel tot de burgerlijke wetgeving moet gerekend worden. En het principale moet altijd wel onderscheiden worden van het accidentele, het bijvoegsel, aanhangsel en uitbreiding, dat niet behoort tot het essentiële en dat daarnaar ook niet wordt genoemd.

M. Schoock, ten slotte, verklaart nader, dat te onderscheiden is tussen het jus naturale en de lex naturalis. Het eerste is ingeschapen, doch de wet der natuur is breder. Zij is niet alleen betrokken op de ingeschapen zedelijke grondbeginselen, de practische principia, waaruit het jus naturale gededuceerd wordt, maar heeft evenzeer als object de daden en werken Gods, waaruit de mens in de staat der rechtheid door de ingeschapen habitus der wijsheid, heiligheid en rechtvaardigheid kon leren wat zijn plicht was. Dit wordt dan met het voorbeeld van de huwelijksinstelling geïllustreerd. En op deze wijze zou Adam ook uit de positieve openbaring van Gods zesdaags scheppingswerk en de scheppingsrust, zonder speciaal positief gebod daartoe, voor zich de sabbatsonderhouding als plicht en daarmee het sabbatsgebod hebben geconcludeerd. Op deze wijze is dan het sabbatsgebod als conclusie uit de openbaring door Adam gekomen in de lex naturalis in ruimer zin. Het valt dan, zoals het een wekelijkse rustdag, niet de laatsten dag van de week, voorschrijft, wel

buiten het ingeschapen religieus en zedelijk bewustzijn, maar binnen het middellijk door natuur en openbaring natuurlijk verkregen en gevormd religieus bewustzijn.

Deze voorstelling van Schoock gaat feitelijk al terug op Voetius, die, reeds jaren vóór Schoock zijn *Disquisitio* schreef, leerde *dat het positieve recht Gods ook in het natuurlijk recht a parte hominis zijn plaats heeft en sprak van in Adam aan de mens geopenbaarde wetten, die na de val nog gelden als tot het natuurrecht in ruimer zin te behoren.*¹⁰⁷⁾

De verhouding van de positieven Israël gegeven vorm van het sabbatsgebod in de decaloog, mede in verband met het verschil dat het gebod zelf biedt in Exodus 20 en Deuteronomium 5, tot de zedenwet, de Mozaïsche wetgeving en het Evangelie vormen een hoogst belangrijk punt van verschil, waarop ook Voetius in de brede is ingegaan. Daarmede houdt weer verband het verschil over de betekenis van de zevenden dag als rustdag in het gebod, of en in welken zin hierbij sprake is van getalsorde of tijdsorde naar het scheppingsvoorbeeld. Ook wat het motief betreft was er verschil van gevoelen in verband met de tweeledige vorm van het gebod in Exodus 20 en Deuteronomium 5.¹⁰⁸⁾

3. Het karakter van het gebod.

Bij het karakter van het gebod gaat het over de zedelijke natuur van het gebod, of en zo ja in hoever het als zedelijke norm wordt beschouwd. De gevoelens lopen uiteen en worden in het algemeen tot **drie** teruggebracht.

Voor sommigen in Voetius' dagen was het louter ceremonieel, voor anderen enkel moreel. Verreweg de meesten hielden het voor moreel met een ceremonieel element er in. Dit vindt zijn grondslag in de beschouwing van de decaloog.

Beschouwen wij nu nader deze drie genoemde opvattingen, dan bleek, dat reeds in de Scholastiek onderscheiden werd bij het vierde gebod tussen een moreel en een ceremonieel element. Zo bij Thomas en in navolging van hem bij R. Bellarminus, F. Suarez, J. Azorius en V. Filliucius.¹⁰⁰⁾

Het morele in het gebod (bij de Roomse moralisten het derde) is dan volgens hen absoluut, dat de externe cultus Dei daarin wordt voorgeschreven.

Formeel affirmatief houdt het echter alleen in het algemeen (generaliter) in enigen tijd aan de cultus Gods te besteden, terwijl het materieel negatief is en alleen de rust als niet-handeling voorschrijft. Welke cultushandelingen moeten geschieden, wordt dus niet positief in het gebod gezegd, doch wel negatief, dat die wijding door middel van de rust moet plaats grijpen. Het horen van het Woord met de samenkomsten der gemeente schijnen nl. op de traditie, niet op het vierde gebod gegrond te zijn. Zo is dus het gebod ondanks zijn positieven vorm zakelijk negatief, waar het de rust gebiedt, terwijl het positief of affirmatief en formeel niet meer voorschrijft dan dat een tijd besteed moet worden aan de externe dienst Gods.^{1- 10)}

Het ceremoniële element in het gebod is

1o. dat het als signum rememorativum beneficii creationis, herdenkingsteken van de wel-daad der schepping, is gegeven, voorts allegorisch (allegorice significasse) de rust van Christus in het graf betekent, en anagogisch de hemelsche rust (anagogice quietem aeternae patriae);

2o. is het ceremonieel, wat betreft de nadere tijdsbepaling d.w.z. niet de orde dat er een rustdag op de zeven dagen zou zijn, dus de wekelijkse tijdsbreking door een rustdag, wat met de natuur overeenkomt, maar die van de laatsten dag der week als rustdag. Die laatste

dag der week toch is per antonomasia naar de scheppingsrust Gods sabbat genoemd en daarmee in de relatie van teken daarvan gesteld;

30. was ook de duur van de sabbat, nl. die van 24 uur, evenals de rust positief en ceremonieel.¹¹¹)

Alleen wat moreel is, is gebleven in de *lex gratiae*, de wet der genade, dat wil dus zeggen, dat de externe cultus divinus voorgeschreven wordt en dat een zekere tijd aan dien cultus moet worden gewijd. Onder het Nieuwe Testament krijgt men dan volgens deze Scholastici de instelling der feesten, waarbij de Nieuwtestamentische rustdag in de traditie en kerkelijke instellingsbevoegdheid rust. Dit is in het algemeen de Roomse opvatting op dit punt. Moreel is hier het voorschrift van de externe cultus en een tijd daarvoor besteden, dus wat natureel is, terwijl de wekelijkse tijdsbreking door een rustdag wel positief is, doch als overeenkomstig de natuurlijke rede (*consentaneum rationi naturali*) niet tot het ceremoniële der oude wet (*veteris legis*) behoort. Ceremonieel heeft een verschillende betekenis. Het heeft de zin van allegorisch, anagogisch en tropologisch, met dien van teken, terwijl het als positief weergeeft de door de positieve wetgeving Gods uit de *lex naturalis* nader gedetermineerden cultus en dus niet moreel is.¹¹²)

Staat Rome hiermede op het standpunt, dat er een moreel en ceremonieel element in het sabbatsgebod is, welk laatste dan gegeven is met en door de positieve openbaring Gods, de Socinianen en Anabaptisten leerden, dat het gebod geheel ceremonieel is. Luthersen en Remonstranten waren verdeeld. Sommigen hielden vast aan een moreel en ceremonieel element. Anderen hielden meer over naar de gedachte dat het enkel ceremonieel was.

Wij richten onzen blik hier *thans in verband met Voetius meer speciaal naar de sabbatopvatting in de Gereformeerde theologie en geven een overzicht van de meest algemene voorstellingen en begrippen in zake het karakter van het gebod.*

Om dit te benaderen vragen wij eerst naar de begrippen moreel en ceremonieel.

Daaronder verstaat Walaeus in aansluiting aan Duns Scotus het volgende. Moreel, zo zegt hij, is wát behoort tot de wet der natuur (*lex naturalis*) in strikter en ruimer zin. Dat wil dus zeggen wat als de mens ingeschapen, uit zijn natuur kan gekend worden of ook positief of ingesteld is, voor zoover dit dan overeenkomstig de natuur is. Ceremonieel heeft de zin van typisch of schaduwachtig of het ziet alleen op de orde en is dan heilige rite (*ritus*).¹¹³) Bij het vierde gebod neemt Walaeus het dan in beiderlei zin, maar laat toch sterken nadruk vallen op dien van schaduwachtig. En dit ceremoniële of typische element strekt zich zelfs uit tot de sabbat vóór de val naast het morele, zodat de rust en de heiliging van de sabbat als sacrament of sacramenteel type van de eeuwige rust van lichamelijke werken wordt beschouwd. Na de val is onder het Oude Testament die typische betekenis uitgebreid en de sabbat tot type van Christus gesteld. Zo is bij Walaeus in het vierde gebod iets moreels en iets ceremonieels. Het morele element is, dat er een wekelijkse rustdag moet zijn, het ceremoniële, dat dit de zevende zal zijn, wat dan de omstandigheid van het gebod, het ceremoniële als veranderlijk, is, terwijl daaraan verbonden is vóór de val en onder het Oude Testament het genoemde typische element. De bepaling van de laatsten dag der week als rustdag is dus op zichzelf niet typisch, maar moreel in de zin van wegens de kerkelijke orde ingesteld. De Nieuwtestamentische rustdag of de bepaling van de eersten dag der week als rustdag is gegrond op apostolische instelling, geldig voor heel de christenheid, en dus niet louter kerkelijke instelling, althans niet in de gewone zin van het woord.¹¹⁴)

Rivet onderscheidt de ceremonie, en daarmee ook het begrip ceremonieel, evenals Walaeus, als schaduw van toekomstige dingen en als externe rite, die behoort tot de *politia*

ecclesiastica en tot bepaalde omstandigheden van de cultus divinus. De ceremonie als externe rite wordt niet door de lex naturalis, maar door de positieve wet, die aan de natuurwet toegevoegd wordt, voorgeschreven, en is dus afhankelijk van de wil van de wetgever, die ze door een andere wet of concessie kan wijzigen in onderscheiding van de natuur- of zedenwet, die onveranderlijk is. Wat ceremonieel is, valt dus volgens Rivet onder de positieve wet en is daarmee niet moreel. Toegepast op het vierde gebod, is bij hem het morele element dat, wat tot de zedenwet als lex naturalis behoort, terwijl het ceremoniële als nadere determinatie door de positieve wet is toegevoegd.

Dat ceremoniële element is de bepaling van de laatste dag der week als rustdag en de rust op die dag. Vóór de val was dat ceremoniële als kerkelijke orde te beschouwen. Na de val is het bovendien typisch onder het Oude Testament; *en onder het Nieuwe Testament is de eerste dag kerkelijke instelling*. En de gedachte, dat tussen het naturele, nl. het een tijd aan de cultus divinus besteden, en de positieve bepaling van de laatsten dag der week in, de blijvende Goddelijke ordinantie van een wekelijkse rustdag als moreel tot uitdrukking wordt gebracht in het gebod, wordt door hem bestreden en verworpen.¹¹⁵⁾

Walaeus wil dus nog handhaven, dat de wekelijkse tijdsbreking door een rustdag tot het morele element behoort, wat Rivet niet wil erkennen, waarmee bij Walaeus het morele zich een graad verder uitstrekt dan bij Rivet. Gomarus acht, dat het generale in het gebod is, dat zekere tijden voor de cultus divinus moeten worden afgezonderd, doch aangezien hij de instelling van de sabbat niet bij de schepping, maar eerst in de woestijn erkent, is het vierde gebod verder voor hem geheel ceremonieel en typisch. En de Nieuwtestamentische rustdag is kerkelijke instelling.¹¹⁶⁾

Voor allen is natureel ident met moreel, met dit verschil, dat Walaeus het morele uitbreidt tot het positieve, dat overeenkomstig het naturele is, dus natuurlijk in ruimer zin neemt dan Rivet en Gomarus. Overigens is bij allen het positieve het ceremoniële in de genoemde tweeërlei betekenis. Intussen is bij Walaeus niet duidelijk aangegeven wat nu eigenlijk de verhouding is tussen het morele, dat positief is en het positieve dat ceremonieel is. En allen gaan min of meer in de lijn van Thomas, *op wie Gomarus zich zelfs uitdrukkelijk beroept tot staving van zijn opvatting, dat de Nieuwtestamentische rustdag, nl. de eerste dag der week, kerkelijke instelling is*.¹¹⁷⁾

Amesius, die zich ook binnen de perken van de Thomistische opvatting van het natuurrecht houdt, is van oordeel, dat één rustdag per week onveranderlijk positief Goddelijk recht en dus moreel is, waartoe hij zich beroept op de Scholastische regel, volgens welken het zedelijke niet alleen door het natuurrecht, maar ook door positieve openbaring Gods wordt aangewezen. De instelling van de laatsten dag der week als rustdag is veranderlijk positief Goddelijk recht, doch niet ceremonieel te noemen.¹¹⁸⁾

D. Calderwood maakt in zijn *Altare Damascenum* bij het sabbatsgebod onderscheid tussen het jus naturale, jus positivum en jus ceremoniale. Het jus naturale wijst in het algemeen een tijd aan voor de cultus divinus. Het jus positivum bepaalt dag en uur nader, terwijl het jus ceremoniale de ritus, ceremonias et significationes, toevoegt. Hierbij, bindt niet alleen het natuurrecht, maar ook het positieve recht, voor zoover het één dag op de zeven als rustdag bepaalt, alle volken, omdat dit reeds teruggaat tot de oorspronkelijken sabbat in het paradijs, en is dus moreel. Krachtens deze positieve determinatie volgens het positieve recht Gods waren onder het Oude Testament Jood en heiden beiden gehouden aan de Zaterdag als rustdag. De bepaling van de laatsten dag der week naar de orde van de scheppingsdagen was dus veranderlijk- positieve instelling Gods en zij was verder tevens ceremonieel in de zin van figuratief. ¹¹⁹⁾

Voetius, ten slotte, onderscheidt, zoals wij vroeger zagen, tussen het positieve recht zoals het *a parte Dei* niet en *a parte hominis* wel natuurlijk is. Dat één dag op de zeven rustdag zal zijn, behoort volgens hem tot het positieve recht Gods, was vóór de val natuurlijk *a parte hominis* en is na de val weer in de Schriftopenbaring objectief gegeven. De nadere bepaling van de laatste dag der week als rustdag is positieve determinatie en 'behoort tot het ceremoniële element, maar staat daarmee tevens op de grens van het morele, heeft de zin van plichtmatig. Uit een en ander blijkt, dat het begrip positief als verbindingsbegrip kan worden beschouwd tussen moreel en ceremonieel. Voor sommigen echter is positief als gescheiden van natuurlijk en met de identificatie van natuurlijk en moreel dat, wat niet-moreel is en staat al wat positief is buiten het morele. En wat dan buiten het morele geplaatst wordt, valt ander het begrip ceremonieel. Voor anderen is positief ten dele moreel en ten dele ceremonieel. En ceremonieel heeft als een soort verzamelwoord verschillende betekenissen. Het kan de zin van voor een tijd, tijdelijk ingesteld, dien van uitwendige godsdienstoefening, en dien van type, hebben.¹²⁰⁾

Ceremonieel in de zin van voor een tijd ingesteld, heeft de betekenis van positief en ziet op de aard van de handeling. Wil echter positief meer het karakter der instelling of de aard van het gebod tot uitdrukking brengen, ceremonieel doelt sterker op de externe vorm van de voorgeschreven handeling. Ceremonieel in de betekenis van typisch ziet niet op de handeling als zodanig, maar op de relatie daarvan tot de afgebeelde zaak. Een type toch wordt door Rivet als volgt omschreven: "*Typus seu figura est cum factum aliquod accersitur ex veteri Testamento, et ostenditur significasse vel praefigurasse aut adumbrasse, aliquid gestum vel gerendum in novo*". Spanheim zegt in aansluiting aan Isocrates, dat *typoi* niet anders zijn dan *eikones* toon soomatoon. En Voetius definieert het type in het algemeen als *quod sit figura a Deo data ad res futuras praesignificandas*.¹²¹⁾

Met de overige betekenis van ceremonieel, nl. die van uitwendige godsdienstoefening, staat het nog weer anders dan met de zo-even genoemde twee andere. Om deze te benaderen vragen wij naar de betekenis van de ceremonie. Een ceremonie is, afgeleid van *cerus* in de zin van *sanctus*, een heilige handeling of *ritus* volgens Voetius. Het is een relatief begrip en omvat in de ruim- sten zin heel de *cultus institutus*. De soort handeling, waarop zij betrokken is, is dus de externe en bepaaldelijk de publieke *cultus*, waarvan zij de externe *modus* uitdrukt.¹²²⁾

En zo strekt de ceremonie als externe *cultus*vorm, als uitwendige godsdienstoefening, zich uit tot de door het positieve Goddelijke recht in het tweede gebod voorgeschreven en genormeerden *cultus institutus ceremonialis*. In dien zin behoort de ceremonie, evenals ook het begrip ceremonieel, tot de externe *cultus divinus*, zoals deze moreel is. Ceremonie in de genoemden zin van . uitwendige godsdienstoefening en zo ook ceremonieel kunnen dus zowel onder als buiten het morele vallen, zoals dit ook het geval is met het begrip positief. Heel de onderscheiding van de formelen *cultus* Gods in *cultus naturalis* en *institutus* staat of valt hiermede. En dit heeft zijn consequenties ook voor de bepaling van de dag voor de *cultus institutus* in het vierde gebod. Bij de oudere Gereformeerde theologen is dat onderscheid tussen het ceremoniële, dat tot het morele behoort en het ceremoniële, dat daarbuiten valt, niet zo sterk op de voorgrond getreden.

Wel heeft reeds Calvijn, zoals wij nader zullen zien, de ceremoniële *cultus institutus* onder het tweede gebod begrepen. Maar toch werd over het algemeen het begrip ceremonieel tegenover moreel gedacht en sloten beide begrippen elkaar zo goed als uit. Moreel werd dan

in strikteren zin, nl. Zoals het ident is met natuurlijk, opgevat, evenals ook ceremonieel in de engere zin van al wat veranderlijk is en determinatie van de externe cultus, wat de verschillende omstandigheden betreft, werd beschouwd. Zo zegt Zanchius, dat de ceremonie in de cultus Dei wel in het algemeen behoort tot de *lex naturalis* en in die zin moreel is, doch dat de nader bepaalde door God ingestelde ceremoniën onder het Oude Testament behoren tot de ceremoniële wet en evenals deze ook de door Christus ingestelde Nieuwtestamentische ceremoniën niet moreel zijn. In verband daarmee maakt hij onderscheid tussen de externe cultus *moralis* en *ceremonialis*. Ook Polanus aanvaardt deze onderscheiding en geeft, evenals Ursinus, veel punten van verschil tussen moreel en ceremonieel.¹²³)

Amesius echter en vooral Voetius met Hoornbeek en Essenius zijn dieper ingegaan op de begrippen ceremonieel en positief, de laatsten dan in verband met de Coccejaansche en anderer bestrijding van de moraliteit van de sabbat. Zij hebben de leemten in de begripsbepaling, die bronnen bleken voor de bestrijding van de moraliteit van het vierde gebod, aangevuld en met name de idee, dat de aanwijzing van de rustdag in het vierde gebod behoorde tot Israëls ceremoniële wet, afgewezen.

Coccejus zijnerzijds laat allen nadruk daarop vallen, dat moreel ident is met natureel. Alle positieve wet is *dogma placitum* en heel het vierde gebod, uitgezonderd dat een zekeren tijd aan de cultus *divinus* moet gewijd worden, is ceremonieel en typisch en behoort als samenvatting van Israëls ceremoniële wet daartoe. Heidanus en vooral Burman in diens *Apologia pro Vindiciis Disquisitionis de Moralitate Sabbati Hebdomadalis* gaan in de brede in op het onderscheid tussen moreel enerzijds en positief met ceremonieel anderzijds. Voor hen is moreel alleen wat natureel is en daaruit voortvloeit.

Alle positieve instelling Gods echter valt daarbuiten en zo ook die van de sabbat in het vierde gebod. Het vierde gebod wijst niet een rustdag per week aan, wat dan het morele in het gebod zou zijn, maar gebiedt in zeer bepaald omschreven vorm de zevenden dag of de laatsten dag der week als rustdag. Tussen de door de *lex naturalis* aangewezen, nog niet bader bepaalden, tijd voor rust en cultus, en de voorgeschreven zevenden dag als rustdag staat niet de bepaling van één rustdag per week als een soort tussenschakel in het vierde gebod. Zij leggen allen nadruk op de enge zin van moreel als natureel, terwijl zij de decaloog opvatten als *summa* niet van de zedenwet, maar van de Mozaïsche wetgeving met haar drie leden: de zedenwet, de ceremoniële en de burgerlijke wet. In de eerste tafel der Wet is daarbij dan het vierde gebod de korte samenvatting van de ceremoniële wetgeving met als morele grondslag het daarin mede begrepen element, dat een zekere tijd aan de cultus *divinus* moet worden besteed. Als deel van de decaloog, de formula *foederis gratiae* voor Israël, is het vierde gebod dus louter typisch, drukt de geboden handeling alleen de relatie tot de geestelijke zaak uit, behoort het tot het Evangelie in Oudtestamentischen vorm, en boet het daarmee zijn moreel karakter in.¹²⁴)

Zover als de Coccejaansche theologen was men te voren niet gegaan in de Gereformeerde theologie, bij alle verschil over de vraag naar het karakter van het gebod. Dat het morele element is een wekelijkse rustdag, droeg niet ieders instemming weg, zoals bleek. En ook over het ceremoniële element waren de gevoelens verdeeld.

Voetius echter staat aan de zijde van hen, die de moraliteit van het vierde gebod handhaven. Het morele element is de *wekelijkse tijdsbreking* door een rustdag, terwijl het typische element bestond in de rust onder het Oude Testament, zoals wij later zullen zien.

2. Sabbatstheorieën in de Gereformeerde ethiek voor en tijdens Voetius.

Met deze paragraaf bedoelen wij niet buiten ons onderwerp te treden. "Willen wij echter een vergelijking trekken tussen de sabbatsbeschouwing van Voetius en die van anderen, dan kunnen wij uiteraard niet volstaan met wat Voetius zelf daarover biedt. En om de positie van Voetius ten aanzien van de sabbat juist te beoordelen is het nodig, die te beschouwen in het licht dat de Gereformeerde ethiek reeds vanaf de Hervorming op de sabbat liet vallen.

Nu kunnen wij zeker niet ieder, die wat schreef over de sabbat, hier een plaats bieden. Wij bedoelen trouwens ook alleen min of meer afgeronde sabbatstheorieën te behandelen. En ook, als wij dit doen, maken wij nog een keus. Wij beperken ons dan ook tot de behandeling van niet meer dan een drietal sabbatsbeschouwingen, die van Calvijn, Burs en Coccejus.

Aan *de sabbatstheorie van Calvijn*, de grote vertegenwoordiger van het reformatisch standpunt, op zichzelf reeds belangwekkend genoeg, moet hier allereerst een plaats ingeruimd worden. De vraag naar de verhouding van Voetius' sabbatsbeschouwing tot die van Calvijn roept er vanzelf reeds om, terwijl zowel Voetius als zijn tegenstanders zich gaarne op Calvijn beroepen. Burs is wel niet van grote betekenis, maar Voetius heeft zijn *Lachrymae* tegen hem geschreven, terwijl zijn voorstelling nauw verwant is aan die van Gomarus en wij zijn opvatting uit de bron zelf kunnen voorstellen.

Coccejus, ten slotte, is als tegenstander van Voetius ook in de sabbatsbeschouwing van te grote betekenis, dan dat wij hem hier zouden voorbijgaan. En dat nog te minder waar Voetius en Coccejus wel in dezen zin tegenover elkander worden gesteld, alsof Coccejus vertegenwoordiger van de reformatische en Voetius die van de puriteinsche sabbatsbeschouwing was. Amesius en in het algemeen de puriteinsche opvatting van de sabbat laten wij hier rusten, om bepaalde redenen, evenals die van Teellinck en Udemans, 66

hoezeer ook van belang voor een vergelijking van hun standpunt met dat van Voetius.

Wij beperken ons dus alleen tot Calvijn, Burs en Coccejus en kunnen dan aan het slot van onze verhandeling over Voetius en de sabbat nagaan, in hoeverre zo de sabbatsbeschouwing van Voetius, als die van Burs en die van Coccejus, overeenkomt en verschilt met die van Calvijn.

1. De sabbatsbeschouwing van Calvijn.

Wij vatten het gevoelen van Calvijn over de sabbat samen in deze punten: de oorsprong en instelling, het karakter en de heiliging van de sabbat met de motieven daartoe. I--

1. De oorsprong en instelling van de sabbat.

Deze gaan volgens Calvijn *terug tot de schepping*, zoals allereerst blijkt uit zijn Commentaar op Genesis 2 : 3. Uitdrukkelijk toch zegt hij daar: "Eerst heeft dan God gerust; daarop heeft Hij deze rust gezegend, opdat zij alle eeuwen door onder de mensen heilig zou zijn; of wilt ge: toen heeft God elke zevenden dag voor rust bestemd, opdat zijn eigen voorbeeld tot een duurzame regel zou zijn. Want God heeft de mens niet eenvoudig bevolen op elke zevenden dag vrijaf te nemen, alsof Hij in ledigheid behagen zou scheppen, maar opdat hij, van allen aardse arbeid ontslagen, zich tot zijn Schepper verheffen zou.

Eindelijk is deze roeping, nl. dat rusten van werken, heilig, die de mensen uit de hinderpalen der wereld uitrukt om zich geheel te wijden aan God. Omdat er nu zo grote traagheid bij de mensen is om Gods gerechtigheid, wijsheid en kracht te roemen en Zijn weldaden te

overdenken, dat zij, hoewel ernstig vermaand, niettemin traag zijn, zo is er geen lichte prikkel toegevoegd door Gods voorbeeld en het gebod te aangenamer gemaakt. Want God kan ons niet vriendelijker tot gehoorzaamheid lokken of krachtiger aanzetten, dan wanneer Hij ons tot navolging van zichzelf noodt en opwekt. Bovendien moet men weten, dat deze instelling niet voor één enkele eeuw of volk, maar aan heel het menselijk geslacht gegeven is. Daarna is in de Wet een nieuw gebod over de sabbat gegeven, dat aan de Joden, en wel voor een tijd, eigen zou zijn."

Verder vernemen wij in zijn Commentaar op Exod. 20 : 11: "Uit deze plaats wordt een waarschijnlijke gissing gemaakt, dat de heiliging van de sabbat er geweest is vóór de Wet. En zeker, wat Mozes te voren verhaald heeft, nl. dat hun verboden was op de zevende dag manna te verzamelen, schijnt genomen te zijn uit een bestaande kennis en gebruik. En omdat God aan de heiligen de wijze van offeren overgeleverd heeft, zo is niet te geloven, dat de onderhouding van de sabbat nagelaten is geweest. Maar wat wegens de verdorvenheid van de menselijke natuur bij de heidenen geheel uitgeroeid en in het geslacht van Abraham bijna verouderd en vergaan was, heeft God door Zijn Wet vernieuwd, opdat de sabbat door een heilige en onverbreekelijke onderhouding zou gevierd worden.- En even te voren bij vs. 8 zegt hij: "En zeker, God heeft voor zichzelf de zevenden dag genomen en tot een heilig gebruik afgezonderd toen de schepping volbracht was, opdat Hij Zijn dienaren, van alle andere zorgen vrij, geheel bezig zou houden met het overdenken van de schoonheid en heerlijkheid van Zijn werken."

In de Catechismus van Genève eindelijk, wordt bij het vierde gebod, op de vraag, waarom wij naar Gods voorbeeld moeten rusten, geantwoord: "Nadat Hij al Zijn werken in zes dagen had geschapen, heeft Hij de zevenden verordend tot overdenking daarvan. En om ons daartoe beter te brengen, stelt Hij ons Zijn voorbeeld voor ogen. Want er is niets beters te wensen dan Hem gelijkvormig te zijn."

En in het volgend antwoord zegt hij, dat de overdenking van Gods werken wel elke dag zou moeten geschieden, doch wegens onze zwakheid is er één bijzonder toe verordend. En dat dan voor de kerkelijke orde.

Zo is volgens Calvijn de sabbatdag *een Goddelijke instelling, scheppingsordinantie, waarbij elke zevenden dag, dat is om de zes dagen één dag, moet gerust en deze dag in het bijzonder Gode moet gewijd worden. Die instelling gold reeds vóór de val en bleef daarna.*

Vervolgens geeft de Heere in de wetgeving aan Israël in de woestijn **een nieuw gebod van de sabbat**, dat aan de Joden voor een tijd eigen zou zijn, omdat het een wettische ceremonie is geweest, die de rust afschaduwde, waarvan de waarheid in Christus is verschenen.¹²⁵⁾

Eindelijk is ook de Nieuwtestamentische rustdag in die scheppingsordinantie gegrond. Dit blijkt allereerst uit de Institutie.

Daar somt Calvijn een drietal oorzaken op, waarom dit gebod gegeven is, nl. dat de zevende dag teken van de geestelijke rust voor Israël zou zijn, dat er een vaste dag voor de godsdienstoefeningen moet zijn en dat een dag van rust tot lichamelijk krachtsherstel nodig is. Nadat hij nu over de eerstgenoemde oorzaak gesproken heeft gaat hij als volgt verder: "Aangezien echter de twee laatste oorzaken niet tot de oude schaduwen gerekend moeten worden, maar voor alle tijden evenzeer passen, heeft, hoewel de sabbat afgeschaft is, toch dit nog een plaats onder ons, dat wij op bepaalde dagen saamkomen om het Woord te horen, om het heilige brood te breken en de openbare gebeden te doen; en verder dat de dienstknechten en handwerkslieden rust van hun arbeid geschonken wordt". (Vertaling Sizoo).

En wat verderop luidt het: "En indien wij dezelfde behoefte hebben, tot welker vervulling de Heere voor de Joden de sabbat had ingesteld, bewere niemand, dat de sabbat op ons geen betrekking heeft. Want onze zeer voorzienige en goedertierene Vader heeft voor onze behoefte, evenzeer als voor die der Joden, willen zorgen." (Vert. Sizoo.)

Wel zou het het beste zijn, dat dagelijks een gedeelte van de dag voor godsdienstoefening werd afgezonderd. Maar", zo laat hij daarop volgen, "indien van de zwakheid van velen niet verkregen kan worden, dat dagelijkse bijeenkomsten gehouden worden, en de liefde niet toestaat meer van hen te eisen, waarom zouden wij dan niet gehoorzamen aan de regeling, die, naar we zien, ons door Gods wil is opgelegd?" (Vert. Sizoo).

Vervolgens verdedigt hij, dat de apostel in Koloss. 2 : 16, Gal. 4 : 10 en Rom. 14 : 5 *niet doelt op algehele afschaffing van het vierde gebod, maar op een toenmalige verkeerde onderscheiding der dagen.*

"Tegen deze verkeerde onderscheiding der dagen", zo laat hij volgen, "zeg ik, gaat de apostel in, niet tegen de wettige keuze, die de vrede der christelijke gemeente dient. Want in de door, hem opgerichte kerken werd de sabbat tot dit gebruik gehouden. Want dien dag verordent hij voor de Corinthiërs (1 Cor. 16 : 2), om hun giften te verzamelen tot verlichting der broederen te Jeruzalem. Als men bevreesd is voor bijgeloof, dan lag er meer gevaar in de rustdagen der Joden, dan in de Zondagen, die de christenen nu houden.

Want omdat het nuttig was tot het omverwerpen van het bijgeloof, is de godsdienstige dag der Joden opgeheven, en omdat het nodig was tot behoud van de betamelijkheid, orde en vrede in de kerk, is de andere dag tot (dat) gebruik bestemd." (Vert. Sizoo.) [wordt door andere theologen betwist]

Direct daarop sluit hij aan met de woorden: "Trouwens niet zonder oordeel des onderscheids hebben de ouden de dag, dien wij de dag des Heeren noemen, in de plaats van de sabbat gesteld." (Vert. Sizoo.)¹²⁶ Boek II hoofdstuk VIII : 34

Wijst Calvijn met dit laatste meer algemeen de ouden aan als degenen, die de dag des Heeren in de plaats van de laatsten dag der week als rustdag hebben gesteld, dit behoeft de apostelen nog niet uit te sluiten. Duidelijker aanwijzing geeft hij in zijn Commentaar op Hand. 20 : 7, waar hij zegt: "Zo besluit ik dan, dat de plechtige dag is vastgesteld, die bovenal geschikt zou zijn om het Heilig Avondmaal des Heeren onder hen te vieren." En in zijn Commentaar op 1 Cor. 16 : 2 schrijft hij, dat het waarschijnlijker is, dat de apostelen de gebruikelijke dag aanvankelijk gehouden hebben, en later, daartoe gedwongen door Joodse superstitie, dien dag afgeschaft en een anderen in de plaats gesteld hebben. In zijn Commentaar op de. Evangeliën, Luk. 4 : 16, ten slotte, zegt hij in verband met Jezus' optreden te Nazareth, „dat, al noemt Paulus de sabbat een schaduw, niettemin ons met de Joden gemeenschappelijk is, dat het volk samenkomt om het Woord te horen, aan de openbare gebeden deel te nemen en de verdere oefeningen der godzaligheid te verrichten. En daartoe is de dag des Heeren in de plaats van de Joodse sabbat gekomen.'

Uit dit alles blijkt dus, dat Calvijn zowel in zijn Institutie als in zijn Commentaren vasthoudt aan een wekelijkse rustdag als scheppingsordinantie en dus ook de Zondag als wekelijkse rustdag in vast verband daarmee houdt. Een wekelijkse rustdag als Goddelijke ordinantie voor alle tijden is doorlopende lijn in zijn sabbatsbeschouwing. En voor de Zaterdag is de Zondag, de dag des Heeren, onder het Nieuwe Testament in de plaats gekomen.

Of echter de dag des Heeren Goddelijke of kerkelijke instelling is, is niet duidelijk bij hem. In dit opzicht blijft hij zwevend. Hij verwerpt echter geenszins de gedachte, zoals bleek, dat

hij door de apostelen is ingesteld. Naast deze doorlopende lijn in zijn beschouwing treffen wij ook telkens weer de idee aan, dat het beter was, dat er geen wekelijkse rustdag onder het Nieuwe Testament zou zijn, maar dat dagelijks een gedeelte van de dag voor godsdienstoefening zou worden besteed. Practisch is dit echter onuitvoerbaar, waarom dit meestal de vorm van een wens heeft en hij de nadruk laat vallen op de noodzakelijkheid van een wekelijkse rustdag. (1-27)

In gelijke geest als in deze geschriften, spreekt hij zich uit in zijn preken over Deuteronomium 5 : 12-14 en 13-15. Ook daar leert hij, dat de rustdag (le jour du repos) naast teken onder Israël ook verordend is om de gelovigen te oefenen in de godsdienst. En wat dat betreft hebben wij hem gemeenschappelijk met het oude volk. Wel moet dit elke dag plaats grijpen, maar wegens onze zwakheid was het nodig, dat God daartoe één dag in de week verordende.

Verder is de Zondag als rustdag ingesteld, maar men (on) heeft de verandering van de dag aangebracht. En toch ook weer is het Goddelijke ordinantie om op de rustdag samen te komen en de eendracht met heel het lichaam der kerk te tonen.

Wij zijn niet meer gebonden aan de zevenden dag, die de Joden was opgelegd. En om de christelijke vrijheid te tonen, is de dag veranderd, voor zover Jezus Christus door Zijn opstanding ons van de dienstbaarheid der Wet bevrijd en deze verplichting verbroken heeft. Daarom heeft men de verandering in de dag aangebracht.

Maar tevens moet *de orde en regeling voor de kerkelijke samenkomsten*, die God bevolen heeft, onderhouden worden. En deze regeling houdt in, dat men wekelijks een dag aan de publieke ere dienst moet wijden. Het mogen er volgens de christelijke vrijheid ook twee zijn. Men lette er echter op, dat hij spreekt van een of **twee dagen** per week, dus daarmede de bestaande tijdsindeling in weken niet wil opheffen. (128)

Ook hier zien wij dus dezelfde lijnen als te voren. Eén dag per week als rustdag is het blijvende, het algemeen geldende, dat niet door Christus is weggenomen. Wegens de menselijke zwakheid en omdat het toch feitelijk niet anders kan, is een wekelijkse rustdag onmisbaar, zodat de Zondag niet los is van het vierde gebod. Christus heeft wel bevrijd van het juk der Wet, maar toch niet van de Wet als zedelijke norm quatalis.

Noten van Steenblok:

Zie Johannes Calvijn Institutie of onderwijzing in den christelijken godsdienst. Uit het latijn vertaald door dr. A. Sizoo, I, blz. 420/21, blz. 422. En Commentaar in Handelingen 20 : 7.

Comm. in brief van Paulus aan Corinth. I. Cap. 16 : 2. C.R. LXXIII, C.O. XLV, k. 140. En C.R. LIV, C.O. XXVI (Sermon 34 over Deut. Cap. V) k. 291 -294

'Nu moeten we tot het tweede punt komen: het is om te beweren dat we hebben gezegd dat de rustdag een politiemacht was, om de gelovigen in dienst van God uit te oefenen. Wat dat betreft, is het gebruikelijk bij de oude mensen. Omdat nu de Ligurië en ceremonieën zijn gestopt, dat wil zeggen, degene waarvan Paulus in de Brief aan de Kolossenzen 2 spreekt; wat de geldigheid is, duurt nog steeds, en het gebruik ervan. En wat is de geldigheid? Om Manna te verzamelen en samen te komen in Naam van God. Het is waar dat dit altijd goed moet gebeuren: maar voor onze zwakheid, zelfs voor onze luiheid, moet er een gekozen dag zijn. Als we zo vurig in dienst van God zouden zijn als we zouden moeten, zouden we niet een dag

alleen de week moeten afzonderen maar 's avonds en 's morgens zouden elk in het geloof moeten verzamelen, zodat we (k. 292) zouden bouwen meer en meer in het Woord van God.

Ib., T.a.p., k. 294. ... Het is waar dat we niet worden gedwongen tot de zevende dag. Zoals ook feitelijk houden we niet de dag die aan de Joden was bevolen. Omdat het zaterdag was. Maar om de vrijheid van christenen te demonstreren, is de dag veranderd, temeer omdat de Christus in zijn opstanding ons uit de slavernij verlost en het verplicht is daar te zijn. Daarom zijn wij deze verandering tot een goed einde brengen. Maar zolang er is, dat we deze plicht moeten observeren, **om op een dag in de week een of twee dagen af te zonderen, en we dit allemaal in de vrijheid van de christenen zullen laten**, als een volk wordt bijeengebracht om de gemeenschappelijke sacramenten te hebben, om een openbare aanroepen van de Naam van God te hebben, om een overeenstemming en eenheid van het geloof te tonen; het is gepast om daar een bepaalde dag voor te hebben. Het is daarom niet genoeg dat iedereen trekt zich terug in zijn huis, hetzij om de Heilige Schrift te lezen, of om tot God te bidden, maar het is een kwestie van in het gezelschap van de gelovigen te komen en de harmonie te tonen die we hebben met het hele lichaam van de kerk; en vieren is een bevel van onze Heere.

Kol. 296: Dus er moet een dag zijn om ons te verzamelen. Zodat we de leer van God krijgen en dat we er elke dag van profiteren, dat wil zeggen de hele tijd van ons leven: dat we ook oefenen om zijn Naam op te roepen, om ons geloof te belijden. En toch laat het gebruik van de dag worden volbracht bij het overwegen van de genaden die we te allen tijde van de hand van God ontvangen, zodat het des te meer verheerlijkt kan worden.

...In gelijken geest spreekt hij zich over den Zondag in den daarop volgende brief (kol. 4 v.v.) aan Hallerus. Comp vertaling

Ook is de zesdaagse arbeidstijd *concessie*, geen gebod, maar de Heere wil door Zijn gebod één dag per week als rustdag. En een ontheiliging van de Zondag is een ingaan tegen de heilige orde, die God heeft ingesteld om ons tot Hem te brengen.¹²⁹⁾

Uit een en ander blijkt dus, dat hij in zijn preken evenals in zijn Institutie en zijn Commentaren enerzijds vasthoudt aan een wekelijkse rustdag als scheppingsordinantie, terwijl de Zondag dan als nadere bepaling daarvan door de apostelen is ingesteld.

Anderzijds koestert hij neiging voor de gedachte, **dat de christelijke vrijheid niét gebonden is aan de orde van een vaste wekelijkse rustdag en zelfs niet aan een wekelijkse rustdag krachtens het gebod**. En zo zou het vierde gebod alleen verplichten tot het besteden van een zekeren tijd aan de publieke cultus Gods, terwijl de nadere bepaling er van dan overgelaten zou zijn aan christelijke vrijheid en kerkelijke instelling. Praktisch was dit echter onuitvoerbaar.

Ook loopt bij deze opvatting het moreel karakter van het gebod het hoogst bestaانبare gevaar, nl. opheffing onder het Nieuwe Testament, terwijl theorie en praktijk hier niet met elkander overeenkomen (wat ook onmogelijk is), zoals bij de andere opvatting. Ten slotte zou Calvijn, als deze theorie op de voorgrond bij hem stond, toch een tegenstelling gevormd hebben met de praktijk die hij volgde, getuige zijn ijver om de aantijging over afschaffing van de Zondag in Genève tegen te gaan.¹³⁰⁾ Bij de andere opvatting stemmen theorie en praktijk overeen en komt alleen de verhouding van de Zondag tot het vierde gebod in een

min duidelijke positie, zeker wel onder invloed van zijn tweeërlei opvatting in de theorie. Wij menen dan ook, dat die de beheersende plaats inneemt in Calvijns sabbatstheorie.

2. Het karakter van het gebod.

Wij komen thans bij het karakter van het gebod, waarbij wij op dit verschil in sabbatsopvatting bij Calvijn nader nog kunnen ingaan. Volgens Calvijn is de zedenwet de meest volkomen regel van alle gerechtigheid, de eeuwige wil des Heeren, die in twee tafelen, waarvan de eerste de dienst Gods, de tweede de liefde jegens de naaste omvat, alles wat Hij van ons vraagt voorschrijft.¹³¹⁾

Deze door Mozes gegeven zedenwet is substantieel dezelfde als de ingeschapen zedenwet, die na de val in de *lex naturalis* nog enigszins overgebleven is.¹³²⁾ Al de tien geboden zijn dus morele geboden voor alle tijden en volken.

Verder maakt Calvijn onderscheid tussen de eigen natuur van de zedenwet, dus de zedenwet qua talis en zoals zij, op de Sinai gegeven, begrepen is onder de Wet, die de ganse inrichting en vorm van de door Mozes' dienst aan Israël geschonken godsdienst omvat. Duidelijk blijkt dit uit zijn Commentaar op Ezechiël 20 : 12, waar hij zegt, *dat de Wet niet alleen uit geboden bestond, maar ook, de genade der aanneming voorstelde.*

Die genadige aanneming Gods vond haar uitdrukking in het vierde gebod, in de sabbat. Het vierde gebod in de decaloog was dus niet specifiek zedelijke norm, zoals de andere geboden, doch wees allereerst de verbondsrelatie tussen God en Israël aan. De sabbat was teken daarvan, zelfs sacrament. Hij zag niet op de rust, maar op iets anders. Hij was een schaduw der dingen, waarvan het lichaam Christus is (Col. 2 : 17).

Reeds Mozes toont in Exod. 31, dat de sabbat zag op de heiliging van het volk. Ezechiël verduidelijkt het en het Evangelie stelt het in al zijn klaarheid voor ogen. De waarheid en werkelijkheid van het sabbatsgebod wordt ons getoond in Christus, die de heiliging van het volk is. Zo zag de sabbat allereerst op de geestelijke rust in Christus en was hij als uitwendige sabbat teken van de geestelijke rust, ja sacrament.¹³³⁾

Verder schrijft de decaloog als zedenwet niet alleen de interne, doch ook de externe cultus en naastenliefde voor. Dié externe cultus vat Calvijn samen onder de naam van ceremoniën. En hierbij maakt hij weer onderscheid tussen de ceremoniën als vormen van de exterieuren dienst Gods, die behoren tot de algemenen en blijvende regel der Wet, en die vallen onder de tijdelijken, speciaal Israël geldende cultus externus. En uit dien gezichtshoek mede moet zijn opvatting van het vierde gebod worden gezien.

Met name komt dit o.a. uit in zijn "Response á un certain Holandois" uit 1662 [uitgave na zijn dood]. Daar stelt hij uitdrukkelijk tegenover zijn tegenstander in verband met Joh. 4 : 23, 1 Tim. 2 : 8, Hand. 20 : 36 en 1 Cor. 11 : 4, het onderscheid vast tussen de ceremoniën als schaduwen van Christus vóór Zijn komst, en die ons gelaten zijn om onze zwakheid te hulp te komen. De eerste waren slechts duistere schaduwen en tijdelijk, de tweede komen met het licht van het Evangelie overeen en blijven. Meer speciaal ten opzichte °van de sabbat heeft de christenheid onderscheid gemaakt tussen de Joodse sabbat van één dag per week rust met zijn strenge onderhouding, die tijdelijk en een schaduw was van de geestelijke substantie, en deze zelf, nog heden in gebruik. En die substantie bestaat niet alleen in de geestelijke rust, maar ook in het zich oefenen in de dienst Gods om door de prediking des Woords onderwezen te worden en samen te komen ter betuiging van het geloof in het openbaar.¹³⁴⁾ En zo zegt hij ook elders, dat er in de cultus der wet een

geestelijke substantie en accessiones waren, welke laatste nu met het scheuren van het voorhangsel verdwenen zijn. Ook voor ons zijn er enige externe exercitia pietatis nodig wegens onze zwakheid, die echter van dien aard zijn, dat zij de waarheid van Christus niet verduisteren.¹³⁵⁾

De tijd nu voor die externe cultus Gods wordt door het vierde gebod aangewezen en genormeerd. Calvijn ziet dus in het vierde gebod allereerst gegeven de relatie tot de geestelijke rust en in de door het vierde gebod voorgeschreven externe of ceremoniële cultus een moreel en ceremonieel of afschaduwend element aangewezen. En in verband met de specifiek direct aan Israël geopenbaarde vorm en het doel van de Wet en speciaal van het vierde gebod, dus zoals de sabbat element in de Oudtestamentische externe cultus was, begint hij in zijn Institutie en Catechismus bij zijn verklaring van het vierde gebod ook bij wat alleen Israël gold in het gebod. En van dat tijdelijke, alleen Israël geldende, schrijft hij dan voort naar het blijvende, het algemene, ieder geldende, religieuze en sociale element.¹³⁶⁾

Zo staat volgens Calvijn de geestelijke rust in het gebod voorop, die onder het Oude Testament door de uitwendige sabbat werd afgeschaduwde en daaraan verbonden, diende te worden betracht, terwijl hij onder het Nieuwe Testament daarvan bevrijd moet worden beoefend. Het ceremoniële of afschaduwend element was allereerst en vooral de rust van de zevenden dag, die de hemelse rust afbeeldde. Waar verder die geboden rust als schaduw van de hemelse rust op de zevenden dag moest plaats grijpen, valt krachtens dit verband van de zevenden dag der week met die rust ook die zevende dag onder het ceremoniële element in het gebod zoals het Israël gold in dit opzicht.

En in verband daarmee biedt Calvijn verschillende toelichtingen over het getal zeven en wijst hij op Gods voorbeeld. Daarmee heeft dus de Goddelijke ordinantie/ van de wekelijkse rust op de laatsten dag der week in orde vanaf de schepping verbonden met de dagtijd- duur daarvan, zoals zij Israël gold, een typisch karakter.

En eindelijk valt ook de orde van een wekelijkse rust met haar **dagtijdduur**, of een wekelijkse rustdag onder dit ceremoniële. Die rust nu met al de er aan verbonden gestrengheid en haar wekelijks op de Zaterdag terugkerende duur als in zichzelf uitwendige acte der religie of externe cultus, waarbij dus de rust zelf heiliging en niet een op Zichzelf niet-religieus middel daartoe was, is het ceremoniële element in het vierde gebod.

En dat nu, zegt Calvijn, is afgeschaft, zo wat betreft de zevenden dag alsook één dag op de zeven. En in verband daarmee zegt hij dan ook in zijn Institutie, dat vasthouden aan een wekelijkse rustdag als moreel met behoud van de mystische zin, krachtens het gebod, voortzetting zou' zijn van de Oudtestamentische schaduwdienst met verandering alleen van de Joodse sabbat, In dit opzicht is het blijvende en morele, dus ook Israël geldende, niet één, maar allen dag te rusten van eigen in- en uitwendige zondige werken en Gods Geest in zich te laten werken.¹³⁷⁾

Naast dit geestelijke element in het vierde gebod is en blijft als moreel element de Goddelijke ordinantie, dat er ten dienste van de kerkelijke orde en speciaal voor de publieke ere dienst een vaste dag moet zijn als onmisbaar behulpmiddel, terwijl hij tevens tot herstel van lichaamskracht moet dienen.

En dit is scheppingsordinantie, die ook voor Israël van kracht bleef, doch door de typische zin van de rust in het gebod voor Israël niet zo op de voorgrond staat bij Calvijn. 'En wegens

de nadruk, die hij legt op de typisch-geestelijke zin van de rust in het gebod, komt hij nu ook tot de idee, ***dat in het Nieuwe Testament beter was niet één dag te houden, maar alle dagen een godsdienstoefening te houden.*** Door uitzuivering van het ceremoniële element van het vierde gebod onder de nieuwe dag *loopt hij echter gevaar de Goddelijke ordinantie van de wekelijkse tijdsbreking weg te nemen.*

Zoals wij zagen is echt ter beheersende lijn in zijn voorstelling, dat er een wekelijkse rustdag moet zijn. De dag zelf is op zichzelf niet heiliger dan andere dagen en de externe cultus Gods valt zelf onder de normering van het tweede gebod, doch de uitwendige heiliging daartoe van de rustdag wordt in het vierde gebod voorgeschreven, terwijl alle uitwendige religieuze acte op de zuivere dienst Gods moet gericht zijn.¹³⁸⁾

Nu heeft Christus wel de Wet vervuld voor de Zijnen en de ceremoniële wet afgeschaft en hen in de christelijke 'vrijheid gesteld. Dit houdt echter niet in, at de christelijke kerk en de enkele gelovige ontslagen zijn onder het Nieuwe Testament van de decaloog in zijn van de schaduwdienst losgemaakte geboden voor de cultus institutus. En zo is blijvende Goddelijke ordinantie, ook in de voorstelling van Calvijn, dat naar Gods eigen scheppingsvoorbeeld, wegens de menselijke zwakheid, één slag in de week bestemd zij voor de speciale ere - dienst. Dat die dag onder het Nieuwe Testament de eerste moet zijn, zegt het vierde gebod niet, doch wij zagen dienaangaande de opvatting van Calvijn.

De apostelen hebben hem ingesteld, waarbij echter niet duidelijk is of Calvijn de verandering van de dag als Goddelijke of kerkelijke instelling beschouwt. Dit doet echter daaraan niet tekort, dat hij een Wekelijkse rustdag ook voor ons krachtens het vierde gebod erkent.¹³⁹⁾

3. De heiliging vanen sabbat.

Deze bestaat naast de inwendige sabbatsheiliging in de rust van de dagelijkse arbeid gedurende heel de dag, die alleen onmisbaar behulpmiddel is voor het religieuze Boel, de private en publieke godsdienstoefeningen. En zoals de rust middel is voor de uitwendige heiliging, zo dient de uitwendige heiliging weer tot sterking van de interne cultus Gods. De werken van noodzakelijkheid vallen echter buiten de algemeen geldende rege^{1.140)}

Heel de dag, die, zoals uit heel zijn voorstelling blijkt, gelijk in duur met de andere dagen der week wordt gedacht, moet dus geheiligd door de rust als middel voor de positieve heiliging en door deze zelf. Dat ligt reeds in de aard der zaak zelf. Immers Calvijn zegt, dat het wenselijk zou zijn, dat elke dag een gedeelte van de dag aan godsdienstoefening werd besteed. ***Ook zouden twee dagen per week niet overbodig zijn.***

Maar aangezien het nu eenmaal, wegens de zwakheid en traagheid der mensen, niet anders kan dan dat één dag volgens de ordinantie Gods afgezonderd wordt, is het ook nodig, dat heel de dag met de oefeningen van de godsdienst dient bezet te zijn. Dat wil als vanzelfsprekend niet zeggen, dat heel de dag onafgebroken in geestelijke overdenking moet doorgebracht, doch de bedoeling is, dat dit als orde moet gehandhaafd worden.

De heiliging toch van de Zondag bestaat in het getrouw bijwonen van de kerkdiensten, om daar gebouwd te worden in de leer, geoefend in de aanroeping van Gods Naam en het belijden van het geloof, en zo kracht te verkrijgen voor de dagen der week. En de rest van de dag dient aangevuld te worden met het beschouwen van de genadegaven, die vroeger en later uit de hand Gods werden verkregen, om Hem des te beter te verheerlijken.¹⁴¹⁾

In verband daarmee laat hij uitkomen, dat het doel van de Zondagsrust niet is om ledig te zijn alsof de Heere daarin behagen had, maar opdat men, van alle andere handelingen vrij, zich te beter met de geestelijke dingen bezig zou kunnen houden. Het zou al een ;eer onvruchtbare." en beschamende zaak zijn als onze handen en voeten alleen zouden rusten, zo zegt hij, en dat men anders niet zou doen. Wat moeten wij dan doen? Wij moeten deze rust aanwenden tot een hoger en voortreffelijker doel. Als onze winkels des Zondags gesloten zijn, als wij niet arbeiden als gewoonlijk, geschiedt dat met dit doel, dat wij te meer vrijheid en ledigheid zouden hebben om acht te geven op wat de Heere ons gebiedt, dat is, om door Zijn Woord onderwezen te worden en om samen te vergaderen, ten einde gezamenlijk het geloof te belijden, Gods Naam aan te roepen en zich te oefenen in het gebruik van Zijn sacramenten.¹⁴²⁾

Het is echter niet genoeg om op de dag des Heeren alleen tot de prediking te komen, maar men moet ook de tijd er voor nemen om de aangehoorde prediking te overdenken, en zo mogelijk alle diensten bijwonen. En hij klaagt er over, dat velen als met kracht en geweld bij die orde gehouden moeten worden. Het is ook niet genoeg, dat ieder in zijn huis blijft om daar de Heilige Schrift te lezen of om tot God te bidden. Maar het is nodig, dat wij in het gezelschap der gelovigen komen en daar de eendracht en overeenstemming betuigen met heel het lichaam der kerk, en op die wijze die orde onderhouden, zoals de Heere geboden heeft.¹⁴³⁾

Ook op het sociale element in het gebod, de rust van ondergeschikten en dienstbaren, gaat Calvijn in een van zijn preken, die over Deut. 5 13-15, betrekkelijk breed in. Hij beschouwt dit element daar als iets bijkomstigs in het gebod, waar het principale van het gebod niet is de rust van arbeid, en biedt een beschouwing over de rechte verhouding onderling op dit punt tussen heer en knecht.¹⁴⁴⁾

Wat ten slotte de ontheiliging van de rustdag betreft, merkt hij op, dat zij, die zich op de rustdag bezighouden met arbeid of met de ijdelheden der wereld, zeer te bestraffen zijn. Ook mag de zorg voor het tijdelijk leven de heiliging van de rustdag niet in de weg staan of hinderen.¹⁴⁵⁾

Zo moet de Zondag (le dimanche) dienen als een toren om er op te klimmen en vandaar uit van ver de werken Gods te beschouwen, zonder hindering van beneden. En als dat goed betracht wordt, zal de vrucht er van in de dagen der week niet gemist worden.¹⁴⁶⁾

4. De motieven, eindelijk, voor de betrachting van het gebod of de viering van de rustdag zijn van onderscheiden aard. In zijn Commentaar op Gen. 2 : 3 en in zijn verklaring van Jeremia 17 : 22 en van Ezechiël 20 : 12 legt hij nadruk op het scheppingsvoorbeeld Gods en dus op het navolgen van God, evenals ook in zijn Commentaar op het vierde gebod. In zijn preek over Deut. 5 : 13-15 noemt en behandelt hij speciaal het motief uit Deut. 5 : 15. Ook de dankbaarheid en de beloften Gods vormen een krachtig motief.

2. De sabbatsbeschouwing van Jacobus Burs, predikant te Tholen.

Een andere opvatting van de rustdag en zijn onderhouding treffen wij aan bij **Jacobus Burs**. De Goddelijke instelling van de sabbat is volgens hem niet geschied in het paradijs voor de val, doch eerst bij de inzameling van het manna in de woestijn en bij de wetgeving op de Sinaï. Daarvoor was er wel een sabbat, doch geen sabbatsgebod. Zomin aan Adam in de staat der rechtheid, als vóór de zondvloed, zomin aan Noach als aan Abraham of een ander

vóór de wetgeving is het gegeven, waar er anders melding van zou zijn geschied. Geen Schriftbewijs is er, dat in die tijd de godsdienst plaats greep op de 7de of een 7de dag. Doch zij oefenden hem uit krachtens hemelse openbaring, uit aandrift van eigen natuur, krachtens gewoonte dér heiligen, of naar Goddelijke wetgeving, zonder vermelding van het vierde gebod.¹⁴⁷⁾

Zo is er in de wetgeving door Mozes van het vierde gebod iets moreels en iets ceremonieels. Dit ceremoniële gold als Oudtestamentisch alleen. Israël, en bestond in de precies omschreven tijd (elke week), de precies aangewezen dag (de zevende) en de strikte rust.¹⁴⁸⁾ Ceremonieel heeft de zin van schaduwachtig, typisch en sacramenteel, waaronder niet alleen valt de bepaling van de 7de dag als rustdag, doch ook, dat er één op de zeven dagen moet zijn.¹⁴⁹⁾

De rust op de 7de dag was eveneens ceremonieel en typisch, die de rust van Christus in het graf afbeeldde. Om dit ceremonieel karakter in het gebod te kennen te geven, hebben de christenen dien dag veranderd en hem in hun kerken niet als rustdag gehouden, aangezien zij van al zulke ceremoniën verlost waren, waarmede zij hem tevens als ceremonieel gekwalificeerd hebben.¹⁵⁰⁾

147) J. Burs. Threnos ofte Wee-claghe, p. 48-50.

Burs herleidt de sabbatsgeschillen tot 5 punten en zet aan de hand daarvan zijn eigen sabbatsbeschouwing uiteen. Deze punten zijn dan: 1. Van den oorspronck ofte instellinghe des Sabbaths. 2. Voor hoedaenige wet het te houden sy. 3. Waer voor de ruste moet ghehouden worden, welcke op dien dach bevolen is gheweest. 4. Wat te seggen zy, seggenen, ende heyiligen. 5. Hoeverre den Christenen dat ghebodt aengaet, ende verbint den Sabbath te hauden (p. 42).

148) Op het welcke (wat het ceremonieele is) wy oordeelen met vast, ende goedt fundament te moghen segghen, ende antwoorden dat ja, ende dat even die juyste mate des tyts, en de juyste dach in die mate, ende oock de mate der ruste, welcke daer werdt den Israeliten bevolen, Ceremoniael is, hetwelcke claerlick, niet alleen uyt de Wet selfs, maer uyt veele andere plaetsen der H. Schrift ende redenen kan bevesticht worden, ende wel uytghevonden (p. 64/65).

149) P. 69. Siet eens op het voornaemste, ende hoochste eynde van den Jodtschen Sabbath t'welcke gheestelijck is, betreffende het opperste gheluck des mensen, ende zijn eeuwighe salicheyt, te weten de Heylichmakinghe der Israeliten; is niet deselve dan Ceremoniael, ende Sacramenteel (want ooc hunnen Sabbath haer als een Sacrament was) ja oock jet voorbeeldende, want heeft de Heereniet selfs met dit teken der lichamelicker ruste op dien dach willen betuyghen dat hy hare Godt was, ende hare heylichmaker? P. 107..... soo dat ick het daer voor haude, dat noch den sevenden noch een van seven te seggen niet is dan een Ceremonie.

Ter nadere verklaring van zijn gevoelen over de bindende kracht van het 4e gebod voor de christenen in onderscheid met die voor Israël, dus tussen het morele en ceremoniële in het gebod, legt hij nadruk op het gebod zelf en op de bindende kracht er van. Beide hebben iets algemeen en iets speciaals. Het algemene in de voorstelling van het gebod wordt uitgedrukt door de woorden: *Gedenkt de rustdag, dat gij dien heiligt*. In deze woorden nl. wordt een rust tot een bijzondere dienst van God geboden zonder nadere omschrijving van die rust, en van de tijd of de dag, of ook van de dienst. Alleen de heiliging van de rustdag, om die te kennen en er acht op te nemen, wordt hierbij geboden. En dat is het morele in het gebod en

in zóver een eeuwige wet, die behoort tot alle kerken en alle tijden. De bijzondere voorstelling in het gebod met een bijzonder voorschrift van de tijd, de wijze van de rust en van de dienst omvat de verdere inhoud van het gebod.

En hierin wordt ten eerste de precieze dag opgelegd, waarbij Israël geen vrijheid had een anderen te kiezen.

En ten tweede wordt een scherpe rust op die dag belast, uitgedrukt in het gebod van zes-daagse arbeid en van algehele onthouding er van op de zevenden dag. Daaronder viel dan ook het verbod van vuur en licht ontsteken, spijs koken, ploegen of oogsten, en hout lezen op de sabbatdag. Het strekte zich bovendien uit over eigen persoon, gezin, dienstbaren, vee en vreemdelingen. Dit, speciaal Israël geldend deel in het gebod, is het ceremoniële, waarom de sabbat ook een teken was.

Ook de verplichting tot het gebod is weer algemeen en bijzonder. De algemene verbindt alle kerken ten allen tijde en aan alle plaatsen tot de heiliging van een rustdag zonder verbinding aan een preciezen dag (de zevenden) of aan een precieze tijdskring (één op de zeven). Zij is begrepen in de onmiddellijk met het gebod verbonden woorden: *gelijk u de Heere uw God geboden heeft*, Deut. 5 : 12.

De bijzondere verbintenis voor Israël was tweeledig. Zij had ten eerste betrekking op Gods voorbeeld door Zijn scheppingswerk en scheppingsrust, en ten tweede had zij haar uitdrukking in het speciaal Israël geldend gebod, de verlossing uit Egypte te gedenken, Deut. 5 : 15.

Het gebod, zoals het de christenen raakt in zijn verbindende kracht, is dus het gebod, dat Deut. 5 : 12 geeft, zonder de verdere omschrijving in de volgende verzen, waarbij dan alleen Gods gebiedende wil de grond van het gebod is.¹⁵¹⁾ En dit is de substantie, het morele in het gebod, terwijl elke volgende omschrijving de omstandigheden, het ceremoniële zijn.

De zegening en heiliging van de zevenden dag in Gen. 2 : 3 is dan ook geen Goddelijke instelling van de sabbatdag tot bijzondere dienst van God, doch die zegening, waarvan de heiliging de nadere verklaring is, was de gelijkstelling van de 7den dag als rustdag in waardigheid met de 6 scheppingsdagen, die eveneens gezegend waren, om daarop Gods scheppingswerk te gedenken tot Zijn verheerlijking, en daardoor dien dag heilig en hoog te houden.¹⁵²⁾ De sabbatszegening in Gen. 2 : 3 was dus niet praescriptief, doch narratief, een mededeling van wat de Heere in de schepping had gedaan, in verband met het, sabbatsgebod in de wetgeving, die voorafging aan de openbaring van het scheppingsverhaal aan Mozes met de teboekstelling er van door hem. En zo diende die mededeling mede ter opscherping van Israël tot onderhouding van het vierde gebod, waardoor de rustdag voor het eerst is afgezonderd van de andere dagen als bijzondere dag voor de godsdienst.¹⁵³⁾

Krachtens de morele trek in het vierde gebod zijn nu ook de christenen gehouden om een rustdag te vieren. Gesteld in de christelijke vrijheid heeft de christelijke kerk ook de vrijheid verkregen om zelf een rustdag te verkiezen voor de heiligen godsdienst en de onderhouding daarvan, omdat het gebod in zijn algemeenheid of moreel karakter alleen verbindt tot een rusttijd zonder de bepaling van de tijd, de wijze der rust en van de dienst. En krachtens de verkregen vrijheid heeft de kerk de eersten dag der week genomen.

Het motief daartoe was, zo heet het nu, dat, zoals de Heere Israël de 7de dag oplegde ter gedachtenis aan Zijn scheppingsrust en de verlossing uit Egypte, en dien dag verordende als voorbeeld der toekomstige rust, zo nu de kerk de eersten dag gekozen heeft ter herinnering aan Christus' opstanding, waarbij dan de herdenking van Gods scheppingsrust, echter zonder binding aan een dag daardoor, kan worden gevoegd.¹⁵⁴⁾

P. 142/43.

154) De christenen nu aende Ceremonien niet verbonden Col. 2: 16, 17 ende daer van door het lichaam Christus verlost sijnde, hebben alleene het Morale behouden, daer toe sy verplicht sijn: soo dat de Christelicke kercke de vrijheyte vercregen heeft eenen Rustdach te verkielen tot de heylighe Godsdienst, ende om die te onderhouden, dewijle dat het ghebodt generael sijnde, alleen verbindt tot eenen Tijd der Ruste, sonder bepalinghe van Tijd, Wyse der scherpe ruste, ofte des dienstes, nochtans verplichtende tot heylighe ruste op eenen sekeren tijt, p. 155/56.

De christelijke rustdag is dus een louter kerkelijke instelling. Hij rust niet op het gebod van één dag rust op de zeven, aangezien dit een ceremonieel element in het vierde gebod is, noch op het bevel van Christus of van de apostelen. Ter vermijding van willekeur ten aanzien van de christelijke vrijheid en ter wille van de goede orde in kerk en samenleving, volgens Gal. 5 : 13; 1 Cor. 14 : 40, moet de traditioneel door de kerk aanvaarde en door de Staatswetgeving mede vastgestelde christelijke rustdag gehandhaafd worden. Hij zou alleen om bijzonder gewichtige redenen en met gemeenschappelijke bewilliging van heel de christelijke kerk en de overheid veranderd kunnen worden.155)

155) P. 168. Van d'enicheyt in desen is in onse Kercken niet ghetwijffelt, tot dat enighe nieughesinde luyden, het dus hebben beroert. ende opgehitst, ende levendigh ghemaect, t'gene te voren gansch was begraven, is dan soo-danighe der Christen vryheyt ghelijck die is, soo en moet men niet seggen, dat men den sevenden moet houden, ofte ten minsten een van sevene, ende noch weyniger canmen den eersten den sevenden stellen, gelijk enighe doen, ende meeven een goede antwoorde te hebben, met haer woordt ende vont, indefinite den sevenden, want soo sullen alle daghen den sevenden konnen ghenamt worden

Analogice wil hij dit (blz. 169) „om des vredeswil" nog wel toestaan: maer als nootsakelijcks, ende uyt d'wanck des ghebots int vierde ghebodt voor' ghestelt, ende als van Christo bevolen, ende de Apostelen den gelovighen bevolen, sullen uyt Godts-woordt nimmer-meer dat doen blijcken, ia met gheen goede gevolch-redenen niet anders connen besluyten, dan analogice

P. 173, p. 174. Nu hebt gy verstaen, hoewel int eerste, ja selfs int leven der Apostelen, gheene vasten voet ende order en is ghehouden, ghelijck wij oock uyt Socrate dat aenghewesen hebben, soo heeft nochtans de Kercke, als wij oock hebben verstaen, ten tyde van de Christen Keysers een order, ende vaste Wet ghenomen, ende vercoren den Sondach tot eenen dach der ruste, om dien conscientieuslick den Heere te heylighen, ende is die tot noch toe met goede stichtinghe onderhouden ghewéest, ende dat volgens de aenneminghe der Kercke, ende de wetten der Overicheden die als een tweede verbintnisse sijn aen de zielen der mensen, (Rom. 13 • 1) Zodat al ist dat de vryheyt daer is, nochtans om der order, stichtinghe, ende der Overicheden bevel wille soo en mach dien dach (ten ware om seer grote redenen, ende met ghemeener bewillinghe van de heele Christen-Kercke, ende d'Overicheden) niet verandert worden;

De heiliging van de rustdag in zijn onderscheiding van de geestelijken en eeuwigen rustdag, is publiek en bijzonder. Bij de publieke, de kerkdienst, bedienen de dienaren van het Evangelie de godsdienst en oefenen de ware gemeenten hem uit.

Hierbij legt Burs er de nadruk op, dat het het beste is om in de kerk bij de godsdienst-oefening formuliergebeden te gebruiken.¹⁵⁶⁾ De particuliere en private heiliging van de rustdag omvat de godsdienstige plichten vóór en na de publieke heiliging door de kerkdienst. Die vóór de kerkdienst is een vroegtijdige voorbereiding daartoe, die als dagelijkse heiligingsoefening van den' dag, op de rustdag een deel is van de bijzondere heiliging. Die daarna is een nabetrachting, bestaande in de dank aan God voor het goede in Zijn huis geschonken, in verdere werkzaamheid daarmede, en is verder gelegen in de beoefening der christelijke barmhartigheid, en in het rusten van de dagelijkse arbeid, tenzij in geval van nood, om zo des te bekwamer te zijn tot de heilige dienst Gods en de in het 4e gebod geboden heiliging.¹⁵⁷⁾

Deze rust en heiliging van de rustdag staat in het teken van de *christelijke vrijheid*. Zoals er in het Nieuwe Testament geen gebod van de dag gegeven is, zo is nog minder voorgeschreven wanneer de rustdag zal beginnen en hoe lang hij duren moet.

Burs meent, dat de rust- en heiligingstijd aanvangt met de morgen en eindigt met de avond, zoals onder Israël de publieke diensten gedurende die tijd overdag plaats grepen en Jezus Zelf het voorbeeld gaf. De dag is dus gelijk aan een gewone werkdag,¹⁵⁸⁾

156) P. 208 v.v., p. 212 v.v., p. 216/17 ende alsoo het ghebedt moet verstaen, ende vande Ghemeente naer gevolcht worden, ende op eg-bene den Dienaeii bidt, de Ghemeente Amen seggen moet, soo is noodich dat daer sijn vaste. ende sekere Formulieren welcke den Dienaer volght, op dat soo de menichte die ooc leerende, mach mede bidden met hare voorganghers.

157) P. 226 v.v. (De particuliere, en private Heyliginghe des rustdachs door den gelovigen.).

158) P. 233-36.

Verder sluit de rust tot heiliging van de rustdag niet alle dagelijks werk uit.

Er zijn werken, die geboden zijn (al wat dient tot heiliging van deze dag), die verboden zijn (sabbatsontheiliging), en die geoorloofd zijn. Deze laatste worden onderscheiden in werken, die men mag en moet doen, dat zijn de nodige hulpbezigheden tot uitvoering van de godsdienst, en die der christelijke liefde en barmhartigheid, en in werken, die men doen of laten mag, middelmatige. Deze laatste kunnen dan nog weer onderscheiden worden in zulke, die vrij en zonder schade kunnen gedaan of nagelaten worden, en in zulke, waarbij dit niet het geval is.

De eerste soort zijn die, welke als ceremonieel de Joden op zware straf geheel en al verboden waren.

Tot de tweede soort behoren het werken op de rustdag van werklieden of ambachtslieden vóór, tussen of na de uren van de publieke ere dienst, en inzameling van de oogst onder bepaalde omstandigheden van noodzaak.

Eindelijk is ook lichamelijk en eerzaam vermaak en ontspanning na de kerkdienst, als wandelen in het veld of gezellig genoeg in huis, doch alles in christelijke betamelijkheid, geoorloofd als element der christelijke vrijheid.¹⁵⁹⁾

Dit is in korte trekken de sabbatsbeschouwing van. Burs, waarbij de invloed, van Gomarus' opvatting duidelijk merkbaar is, doch de totaalopvatting van Calvin geen beheersende plaats, inneemt.¹⁶⁰⁾

159) P. 239 v.v., p. 243 v.v., p. 249 v.v.

Hij was ook voorstander van de onderhouding der feestdagen (p. 266). Maer laet ons met alle recht ghevoelende ghelovige Christenen het 'soo voor vast opnemen, dat wy om der orden, ende uyt oorsake, van de Discipline, niet alleen den Sondach, maer oock enighe andere Feesten als Christi-dach, Paeschen, Pinxteren, etc. oordeelen te moghen onderhouden; nochtans buyten alle opinie van enighe particuliere, ende ware heylicheyte ofte enighen Gods-dienst, welcke het N. Testament saude eygen sijn. Hiertegen voert Voetius aan in zijn *Lachrymae Crocodilli*, p. 77: Indien men te gelijk ordershalven mach onderhouden s'Heeren dag en den dag van Pinxteren, of van Christi geboorte, Ergo gelijk wy die genoemde Feesten niet gehouden zyn te onderhouden, en de eerste Neerlandtsche Kerken die niet hebben willen onderhouden (ziet de Kerkenordening van 't jaar 1574 en de volgende tot Dordrecht) en de Fransche en Schotse Kerken die als noch niet onderhouden (dan onlangs gedwongen), zo zyn wy ook niet gehouden des Heeren dag te onderhouden, en wy zouden dezelve dan liever, om met der daadt onse vryheyt te beschermen, en te oefnen, niet onderhouden. Doch dit laatste erkennen onze Neerlantsche, Schotsche, Fransche, ja geen Gereformeerde Kerken niet; Geeft ons dan ook reden, waarom onse Neerlantsche Catechismus de Latijnsche verandert heeft, en in plaats van "op de Feestdagen" heeft gestelt, "op den Sabbathdag des Heeren". Vra. 103. Koelman, a.w. p. 258.

160) Met Gomarus leerde Burs de instelling van den sabbat in de woestijn en hield hij den Zondag voor een kerkelijke instelling, waarbij aan het vierde gebod slechts verbleef het voorschrift van een onbepaalden tijd of dag. Zooals wij zagen is Calvijn niet altijd even vast in zijn sabbatsvoorstelling, doch overwegend is bij hem de opvatting dat de sabbat scheppingsordinantie is, terwijl ook de Zondag hem niet louter kerkelijke instelling was. In elk geval vertegenwoordigden zij zijn standpunt niet, noch ook het zuiver reformatorsche, waar reeds Beza en anderen er anders over dachten. Ook wat de moraliteit van den rustdag betreft gaat Burs niet in de beheerschende lijn van Calvijn. Calvijn toch ziet niet maar alleen, zooals Burs met Gomarus, het algemeene: een niet nader bepaalden zekeren tijd voor den cultus te nemen en te heiligen, doch dat het vierde gebod zelf dit nader bepaalt als een wekelijkse rustdag. Het verschil is dus, dat Burs de bepaling van een wekelijkse rustdag in het vierde gebod tot het ceremonieele element rekent, terwijl Calvijn dit onder het moreele neemt. En waar reeds in de eerste drie geboden dat algemeene van een zekeren tijd aan den Goddelijken cultus te wijden besloten is en elk gebod der moreele wet een speciaal voorschrijvend en normeerend karakter heeft, heft dus Burs de moraliteit van den sabbat feitelijk op, wat Calvijn, naar wij zagen, niet doet.

3. De sabbatsbeschouwing

Thans rest nog Coccejus' sabbatsopvatting.

I. Wat de Oorsprong van de sabbat betreft, leerde Coccejus met Burs en Gomarus, dat hij als wekelijks terugkerende rustdag niet in het paradijs, doch eerst met de inzameling van het manna in de woestijn is ingesteld. De scheppingsabbat volgens Coccejus diende niet ter onderscheiding tussen profane en heilige dagen, waar God de tijd niet wilde verdelen tussen zich en ons en daarbij voor zichzelf de zevenden dag reserveren. Veeleer stelde Hij met de sabbat een aanvang van de heiliging van al de tijd in. Noch Adam, noch de patriarchen wisten van een Mozaïsch sabbatsgebod als rust van arbeid.¹⁶¹) zo omvat de scheppingsabbat dus allen tijd na de zes scheppingsdagen en gaat het sabbatsgebod alleen over de geestelijken sabbat. In verband nu met het niet-moreel karakter van de wekelijkse sabbat en het sabbatsgebod leert Coccejus, wat de dag des Heeren als Nieuwtestamentische rustdag betreft, dat hij niet, door Christus of de apostelen is ingesteld of voorgeschreven. Hij is niet als verandering van de Oudtestamentische sabbat door de apostolische kerk ingesteld, doch vrij, niet noodzakelijk uit kracht van Gods gebod, gekozen, waarop haar samenkomsten gehouden zijn, omdat Christus op dien dag is opgestaan.

II. Het sabbatsgebod, in de decaloog gegeven, van rust en heiliging op de zevenden dag, is ceremonieel en, als louter in het positieve recht Gods gegrond, wezenlijk onderscheiden van de andere geboden der zedenwet. De sabbat volgens het vierde gebod valt dan ook geheel samen met de Oudtestamentische sabbat, Hij mag niet worden opgevat als één rustdag op de zeven dagen, *doch moet bepaald als de laatste dag der week worden beschouwd, dien de apostel in Colossenzen 2 : 16 speciaal op het oog heeft.* Hij is dus als heiliging van de zevenden dag speciaal Israëlitisch, terwijl het gebod zelf letterlijk alleen rust van de dagelijkse arbeid wegens de zonde, niet de publieke ere dienst, voorschreef. Als ceremonieel is hij type en schaduw geweest van de rust van Christus in het graf. na Zijn volbracht verlossingswerk, van die der Nieuwtestamentische gelovigen van de dienstbaarheid der zonde en van de eeuwige hemelse rust. Het strenge gebod van rust diende dus om het volk te leren, dat hun eigen werken zondig, onrein en vleselijk waren, omdat God niet geheiligd kan worden, terwijl het toelaten Zijnerzijds van zes dagen arbeid Zijn lankmoedigheid doet zien. Daarom moest die uitwendige tijdelijke rust heenwijzen en doen zien naar de betere, de ware rust der ziel, die Christus eens zou aanbrengen. Zij was teken, dat God zelf zou heiligen.

Zo leert en sterkt de Oudtestamentische sabbat de hoop, als nog onvolkomen vorm des geloofs, op de komende Christus en was hij sacrament. Wie hem niet hield, stelde zich tegen die hoop. Was zo het sabbatsgebod specifiek Israëlitisch en ceremonieel, toch heeft het ook nog iets moreels, nl. de publieke ere dienst en het bepalen van zekeren tijd daarvoor krachtens dit gebod.

Waar dan het vierde gebod van de rust op de zevenden dag, die de gedachte van één op de zeven dagen als moreel uitsloot, ceremonieel is, is het door Christus en de apostelen afgeschaft. Een bepaalden tijd voor de cultus divinus af te zonderen en te heiligen moet plaats hebben onder het Nieuwe Testament. Het is echter niet krachtens het vierde gebod wekelijks een rustdag te hebben voor de publieke samenkomsten, doch de bepaling daarvan staat aan de Nieuwtestamentische kerk. Hij is dus **kerkelijke instelling**.¹⁶²)

De ware sabbat onder het Nieuwe Testament is de geestelijke sabbat, de rust van zonde en vleselijke werk, de rust des geloofs in Christus, het dagelijks dienen van God in Christus en strijden tegen de zonde. En dit ingaan in de door Christus aangebrachte ware rust, is het houden van de waren sabbat en vervulling van het vierde gebod, die het knechtschap onder de dienstbaarheid der Wet te boven is. Wie het sabbatsgebod als gebod voor een wekelijks weerkerende uitwendige rustdag wil handhaven, valt, nomistisch, terug uit de Nieuwtestamentische bevrijding der inzettingen tot de Oudtestamentische dienstbaarheid en de tijd der belofte.

Voor Coccejus is dan ook alleen de geestelijke sabbat moreel, terwijl hij de externe cultus divinus, volgens hem niet door het tweede gebod voorgeschreven, in de decaloog identificeert met het ceremoniële in de zin van schaduwachtig.¹⁶³) Dit alles houdt weer verband met het eigenaardig norm- en verbondsbegrip bij Coccejus. En zo ook met het gevoelen, dat de vaderen onder het Oude Testament alleen paresis, geen aphasis nog was geschonken. Het sabbatsgebod was geen regel der dankbaarheid krachtens de door Christus verworven eeuwige rust, doch een heenwijzing naar die rust, aangezien zij nog niet historisch was aangebracht. De decaloog bevatte de vorm van het genadeverbond zoals het Israël gold, waarbij de inleiding de belofte was, met nog enkele beloften in de geboden ingevoegd, terwijl de geboden die waren van geloof en bekeering. En heel die Oudtestamentische bedeling voor Israël stond in het teken der paresis, het nog niet vervuld zijn door Christus. In het Nieuwe Testament komt dan de leiding des Geestes. De objectief geopenbaarde zedenwet staat gelijk met de vermaningen der apostelen. Hij wordt opgelost enerzijds in de leer van het Evangelie en is dus geen norm, doch motief, en anderzijds in het interne, subjectieve principe der liefde, geleid door de Heiligen Geest.

III. En zo bestaat de heiliging van de dag des Heeren daarin, dat niet noodzakelijk krachtens Gods gebod, doch wegens de instelling, praktijk en gewoonte der christelijke kerk vanaf de tijden der apostelen, die dag gewijd moet worden aan de publieke en private cultus Gods. De in het vierde gebod op de laatsten dag der week voorgeschreven rust moet echter niet op de eersten dag overgebracht worden. Doch de christenen zijn verplicht zich des Zondags te onthouden van de dagelijkse arbeid als hinderlijk voor de ere dienst, uitgezonderd de werken der liefde, noodzakelijkheid en welvoegelijkheid. De rust is niet meer dan hulpmiddel voor de publieke en private cultus, geen element zelf daarvan, zoals onder het Oude Testament. Ook is de strenge, precieze, de Joden voorgeschreven rust en onderhouding weggenomen. Ontspanning en eerzaam vermaak buiten de uren van de publieke samenkomsten der gemeente zijn dan ook niet per se ongeoorloofd. Eindelijk mag men in bepaalde gevallen hooi en koren inzamelen en dus de dagelijkse veldarbeid verrichten, opdat het niet verloren ga.¹⁶⁴)

Coccejus op Tom. 7. **Summa Theologica** Div. 89.

3. Voetius' sabbatsbeschouwing.

1. Bronnen.

Wij bezien thans nader Voetius' opvatting over de inhoud van het vierde gebod. Als bronnen hiervoor kunnen wij met name noemen zijn twee disputaties *De Sabbatho et Festis* met twee appendices en appendicula in het derde deel zijner *Disputationes selectae*. Verder, het 16e caput zijner ascetiek, *De praxi Sabbathi*, de syllabus quaestionum ad decalogum op het 4e gebod in het vierde deel der *Disputationes selectae*, zijn behandeling van het vierde gebod volgens Zondag 38 in zijn Catechisatie over de Heidelbergse Catechismus. En eindelijk zijn aantekeningen in de door hem uitgegeven *Practyke* van L. Bayly over de sabbat, en verspreide gegevens dienaangaande in andere of ook reeds genoemde werken van hem.

2. Indeling van de stof.

Het kan onze bedoeling niet zijn bij de weergave van zijn sabbatsopvatting hem te volgen in zijn methode, zoals hij b.v. in de genoemde disputaties *De Sabbatho et Festis*, de hoofdbron voor ons onderwerp, waarheen hij zelf, elders handelend in een of ander opzicht over de sabbat, vaak verwijst, controversen, quaesties, enz. op de rij af uitwerkt.

Wel willen wij vooraf ter nadere oriëntering een beknopte inhoudsopgave der vier eerstgenoemde geschriften en onderdelen in zake de sabbat geven.

In het eerste deel zijner verhandeling over de sabbat en de feesten begrenst hij eerst het wezen van de sabbat, zoals hij onderscheiden is van de *Oudtestamentische festa*.¹⁶⁵) Een nadere uiteenzetting hiervan geeft hij vervolgens in de vorm van de behandeling der bestaande controversen ten aanzien van de sabbat. Deze onderscheidt hij in 8 fundamenteel principiele, waarbij de orthodoxe (Gereformeerde) kerken en doctores gemeenschappelijk van andersdenkenden verschillen en 4 minder principiele, wel inter-confessioneel genoemde, geschillen, waarbij binnen de grenzen der confessie van onderling verschil sprake is.¹⁶⁶)

Bij de 8 eerst onderscheiden controversen staat vast:

- 1e. Er moet een vastgestelde rustdag voor de christenen zijn (tegen Anabaptisten en Socinianen).
- 2e. De Joodse sabbat op de zevenden dag is verandérd of afgeschaft (tegen de Joden).
- 3e. Deze verandering is geschied krachtens Goddelijk, niet kerkelijk recht (tegen de Roomsén).
- 4e. De dag des Heeren berust niet louter op traditie, maar is in de Heilige Schrift gegrond (tegen de Roomsén).
- 5e. De sabbatsheiliging sluit niet uit de werken van aanwezige noodzaak, hetzij tot verrichten van de cultus Dei, of tot het volbrengen van noodzakelijke naastenliefde, of ook tot verplichte welvoegelijkheid en lichaamsontspanning en verkwikking (tegen de Joden).
- 6e. Niet alleen dagelijkse zwaardere arbeid is verboden, doch in het algemeen alle werk, dat de publieke en private ere dienst hindert (tegen de Roomsén in het algemeen).
- 7e. De ganse Zondag en niet een deel er van moet, zo door private als publieke oefeningen der godzaligheid, geheiligd worden (tegen de Roomsén).
- 8e. Hij is op zichzelf niet heiliger dan andere dagen, noch figuur en heilig symbool als de Oudtestamentische sabbat (tegen de Scholastici en Roomsén).

De vier minder principiële controversen, ook bij de Gereformeerden onderling in discussie, worden onderscheiden in 2 van primair en 2 van secundair belang.

De primaire gaan over de moraliteit van de sabbat, of nl. één rustdag op de zeven dagen rust op het onveranderlijke positieve recht Gods dan wel op het vrije kerkelijke recht en instelling, en in direct verband daarmee over de instelling en moraliteit van de christelijke rustdag.

De secundaire handelen over de instelling van de sabbat en het al of niet typisch karakter van de Israëlitische sabbat.¹⁶⁷⁾

Hierbij nu treedt Voetius' eigen opvatting duidelijk naar voren, evenals in de daaropvolgende behandeling van 19 problemen, die voor het merendeel reeds deel uitmaken van de *pars altera* der disputatie.

Na de behandeling van *wezen, moraliteit, oorsprong en instelling van de sabbat* laat hij een specilegium van morele problemen en casus conscientiae over de heiliging van de rustdag volgen, om, na nog enkele problemen van philologische en historische aard, verder stil te staan bij de feesten.¹⁶⁸⁾

In zijn ascetiek handelt hij bij de sabbatspraxis over deze 2 punten, dat die dag en hoe hij geheiligd moet worden.¹⁶⁹⁾

In de syllabus op het 4e gebod geeft hij in navolging van zijn disputatie deze indeling der stof: 1. De sabbatho, 2. De festis, welke laatste nog onderverdeeld worden in die in het algemeen en die onder het Oude en het Nieuwe Testament, en de vasten- en biddagen.¹⁷⁽⁹⁾

In zijn Catechisatie over de Heidelbergse Catechismus ten slotte is de hoofdverdeling: 1. de zin en mening van het gebod, en 2. de motieven ter 'bekräftiging en bevestiging van het gebod. Hierbij staat hij dan stil bij het karakter van de rustdag, de heiliging er van en de motieven er toe, terwijl een aanhangsel over de feestdagen en over de "kerckendienst" is toegevoegd.¹⁷¹⁾

Uit al deze gegevens blijkt duidelijk, dat Voetius bij zijn behandeling van het vierde gebod de nadruk laat vallen op *het wezen met zijn annexen van de sabbat in het gebod, de heiliging daarvan en de motieven daartoe*, om welke hoofdpunten de hele stof zich groepeerde.

Wij stellen ons dan ook voor zijn opvatting van de inhoud van het gebod weer te geven naar deze indeling:

- 1e. de sabbat in het gebod;
- 2e. de eis van het gebod; en
- 3e. de motieven ter bekräftiging van het gebod.

1. De sabbat in het gebod.

1. Het wezen van de sabbat.

De sabbat, die, wat zijn naam betreft, zo onder het Nieuwe als het oude Testament, sabbat of rustdag kan worden genoemd, zonder ook maar aan een zweem van superstitie debet te zijn, is de door God in het vierde gebod voorgeschreven wekelijks terugkerende dag van rust van de dagelijkse arbeid en van bijzondere publieke en private godsdienstoefening. Hij drukt uit het natuurlijke recht Gods, volgens hetwelk enige tijd, een dag, vereist wordt voor de cultus divinus, en het onveranderlijke positieve recht Gods, dat wekelijks een dag voorschrijft. En dit karakter droeg zo de sabbat in de staat der rechtvaardigheid als daarna onder het Oude en Nieuwe Testament. Het Hebreeuwse lidwoord **hé**, zegt niet dat het vierde gebod **dé** 7de dag na de schepping absoluut voorschrijft.¹⁷²⁾

Verder moet de wekelijkse sabbat wel onderscheiden worden van de tot Israëls ceremoniële wetgeving behorende feestdagen, ook wel sabbata genoemd. En wel hierom.

1. Allereerst toch blijkt het wezenlijk verschil tussen beide uit duidelijke Schriftuitspraken als Lev. 23 : 4; 37 : 38; Num. 28 : 10, 11, 16.
 2. Vervolgens wordt in de decaloog als de morele wet de sabbat voorgeschreven, terwijl van de ceremoniële feestdagen zelfs in het minst geen melding wordt gemaakt, zomin als van andere ceremoniën.
 3. Verder is de sabbat vóór de val ingesteld, volgens Gen. 2 : 2, en door het volk Gods waargenomen vóór de ceremoniële wetgeving, volgens Exod. 16 : 21, terwijl de feestdagen daarna door Mozes ingesteld zijn. En vóór de val kon daarvan geen gebruik zijn, daar er toen geen schaduw van Christus was.
 4. Ook kon en moest de sabbat overal, zo thuis als in de vreemde, gehouden, in de woestijn, gevangenschap en ballingschap, doch voor de feesten gold dit alleen te Jeruzalem, of in de plaats waar God verkool', dat Zijn Naam zou wonen, volgens Deut. 15 : 16.
 5. Voorts konden onreinen van het Pascha en andere feesten geweerd en uitgesloten worden, naar Num. 9, doch de sabbat moesten zij houden.
 6. Ook waren de feesten ingesteld ter herinnering aan een bijzondere weldaad, en ter bijzondere afschaduwing van het mysterie, de sabbat echter in het minst niet, doch om de cultus Gods in het algemeen, zonder die speciale relatie, waar te nemen.
 7. Bijgevolg waren de feesten aan een bijzondere cultus en offeranden verbonden en omgekeerd, volgens Num. 28 en 29; de sabbat was dat echter niet, doch op die dag was er alleen een verdubbeling van het dagelijks offer, Num. 28. 8. De sabbat, eindelijk, kon niet verschoven of overgebracht worden op een anderen dag, de feesten wel, volgens 2 Chron. 30 : 2, 3, 13 en Num. 9 : 10, 11.173)
- De enige overeenkomst is deze, dat de sabbat ook de elementen van rust, vreugde, herdenking en heiliging in zich heeft.

Verder maakt Voetius ook wel onderscheid tussen de geestelijke en eeuwige sabbat en de tijdelijke en uitwendige sabbat, doch waar het 4e gebod met name gaat over de cultus externus, valt daarop de hoofdnadruk, zowel in de verhouding tot het werk- als het genadeverbond.

Dit moeten wij bij Voetius wel in het oog houden. De eeuwige sabbat zou na volkomen vervulling der ganse wet in het werkverbond gevolgd zijn, doch dat was niet de in het vierde gebod geordineerde sabbat zelf. Deze rust is nu door Christus aangebracht, zodat de eeuwige sabbat voor de waren christen in dit leven reeds aanvangt. Dezen geestelijke en eeuwige sabbat moet hij ook zelf daadwerkelijk ingaan, doch door geloof en bekering, dus mede door niet slechts het vierde gebod, doch de ganse wet te volgen in het stuk der dankbaarheid, in dit leven. Op de in het vierde gebod gestelde wekelijkse rustdag moet dit wel in bijzondere mate geschieden, doch daarmee is de sabbat in het vierde gebod nog niet te vereenzelvigen met de geestelijken en eeuwigen sabbat. Ook is hij geen type, schaduw of sacrament daarvan. Hij is dus de tijdelijke, de wekelijkse rustdag, die de gang van het dagelijkse leven wekelijks breekt, en door Gods ordinantie afgezonderd en verheven is boven andere dagen om hem geheel en al in de godsdienst te besteden. En zo bestaat de uitnemendheid van dien dag in zijn bijzonder gebruik ten aanzien van in- en uitwendige religieuze werken.174)

2. De oorsprong en instelling van de sabbat.

Is dit volgens Voetius het wezen van de sabbat. Hij gaat ook nader in op de oorsprong en de instelling ervan.

Tegen de Rooms en Gomarus, die het er voor hielden, dat hij eerst bij de wetgeving op de Sinaï, of iets vroeger, bij de inzameling van het manna in de woestijn was ingesteld, handhaaft Voetius met Walaeus, Amesius en Rivet, dat zijn oorsprong en Goddelijke instelling teruggaat tot de schepping.

Voetius' oordeel over dit punt van verschil is, dat hier van doorslaande betekenis is een zuivere expositie van Gen. 2 r 2. Waar die van hen, die het pleit voeren voor de sabbat als scheppingsordinantie, duidelijk en eenvoudig is en niet strijdt met de analogie van context of Schrift, moet daarmee genoegen worden genomen, vooral omdat de andere expositie onnodig te subtiel en ver gezocht is en gedrukt wordt door nog niet weerlegde excepties.¹⁷³) Hierbij dient wel opgemerkt te worden, dat niet alle voorstanders van de sabbat als scheppingsordinantie wilden beweren, dat de sabbat als zevende dag in de zin van laatsten dag der week in het paradijs is ingesteld, doch los van die positieve bepaling, dat de zevende dag uitdrukt één op of om zes andere dagen.

De sabbat, zo dient te worden aangenomen, is dan ook mede reeds vóór en na de zondvloed in de gezinnen der patriarchen gehouden. En evenzo blijkt uit de geschiedenis van oude heidense volken, dat ook onder hen van oudsher het bewustzijn van een wekelijkse sabbat levend was. Zij schijnen dit echter niet gehad te hebben uit het natuurlijke licht, maar uit de overgebleven *resten van de overgeleverde leer der patriarchen, of uit navolging op hun manier van Joden of ook uit beide*. Een vastgaand argument voor de scheppingsordinantie biedt dit laatste, volgens Voetius, echter niet.¹⁷⁶)

In de decaloog is hij vervolgens opnieuw, nu objectief en positief voorgeschreven, en Israël bij de Sinaï gegeven.¹⁷⁷)

Wat de instelling van de christelijken rustdag, de dag des Heere, betreft, somt Voetius een viertal gevoelens op.

Allereerst zijn er Rooms en, die ontkennen, dat hij reeds vanaf de apostolische kerk door leer of eigen voorbeeld is geheiligd, waar zij hem uit de traditie of de autoriteit der kerk laten opkomen.

Vervolgens zijn er Gereformeerde theologen, met name Hyperius, Paraeus en Walaeus, die wel oordelen naar Handelingen 20; 1 Cor. 16 en Openbaring 1, dat hij door de apostelen en de apostolische kerk is gevierd, doch in het midden laten of hij rust op vrije kerkelijke instelling en autoriteit alleen ter wille van de orde, of gegrond is in het Goddelijk recht en instelling en daarom door hun handeling voor ons bindend is.

De derde opvatting beslist, dat dit apostolisch voorschrift en voorbeeld volgens Goddelijk recht is en diensvolgens de onderhouding van dien dag onveranderlijk is. Dit schijnt dan zijn bewijs te kunnen vinden in de analogie van soortgelijke voorschriften en kerkelijke verordeningen in het Nieuwe Testament, zoals die van de verkiezing van de ambtsdragers in de kerk.

Het vierde gevoelen, vertegenwoordigd door Bayly, Sprint, Amesius, Piscator e.a., beroept zich bovendien nog op Johannes 20 voor de gedachte, dat hij rechtstreeks door Christus zelf is aangewezen en diensvolgens in het Goddelijk recht is gegrond.

Met de derde en vierde opvatting, dat nl. de eerste dag der week als rustdag Goddelijke instelling is, stemmen de meeste voorstanders van de moraliteit van de wekelijkse sabbat in. Met name zijn dit o.a.: Beza, Junius, Piscator, Deodatus, Perkins, Tossanus, Ravensperger, Van Diest, Crocius en Arnoldus.¹⁷⁸)

Voetius zelf is zeer voorzichtig in deze kwestie.

Wel staat voor hem vast, dat de dag des Heeren als de christelijke rustdag van Goddelijke oorsprong is. Maar of hij door Christus zelf, de apostelen, of de apostolische kerk is ingesteld, laat hij niet duidelijk uitkomen. Hij is zichzelf niet altijd daarin gelijk, doch enigszins zwevend, niet zo zeer wat zijn eigen overtuiging betreft, doch in zijn publiek wetenschappelijk positie kiezen in de controversen onder de Gereformeerde theologen op dit punt.

Zo is hem de opvatting van het derde en vierde gevoelen, *dat nl. de Zondag door Goddelijk recht is ingesteld, niet afdoend vast en zeker*. Zij is ook niet zó noodzakelijk, dat godzaligheid en geloof er mee staan of vallen, waar de praktijk der godzaligheid nog in de kerken bewaard kan worden zonder dit gevoelen.

De tegenovergestelde mening heeft voor hem echter al even weinig, zo niet nog minder dwingende kracht. De voorstanders zelf daarvan toch tonen de ongenoegzaamheid van hun eigen opvatting als zij tot een bestrijding van Wederdopers, Socinianen, Vrijdenkers en profane verachters van 's Heeren dag geraken, omdat zij hem dan meer eerbiedigen dan andere wekelijks of jaarlijks terugkerende dagen, die door een oude of nieuwe kerkelijke instelling ingevoerd en voorgeschreven zijn.¹⁷⁹⁾

Voetius wil dus blijkbaar een bemiddelend standpunt innemen, een gematigde, eenzijdigheden vermijdende opvatting in dit inter-confessioneel geschilpunt voorstaan.

In dezelfde geest drukt hij zich uit in zijn aantekening op blz. 253, van Bayly's: *"De oeffeninge der Godtsaligheydt"*. Daar toch zegt hij letterlijk: "Dat de Kerke des Nieuwen Testaments op desen dagh heeft beginnen te vergaderen, ende dat wy derhalven wel doen sulcks na volgende; dat heeft bescheyt in Passagien, Joh. 20. Handelingen 20. 1 Cor. 16. Die van onsen Autheur aengetogen worden. Doch en is de sekerheydt so klaer ende blijckelijck niet, van dat Christus ende Apostelen met dit gebruyck en hare exempelen een Goddelick en onveranderlick recht, of een eeuwige Wet daer mede soudē gemaect en ons voorgeschreven hebben. Latende hier van elck soo hy best kan gevoelen tot matigheydt; soo dunkt my even-wel dat in saken van dese nature, het veylighste en stichtelickste is te hellen aen de zijde der gener die met onsen Autheur gevoelen: of immers hier by eenvoudighlick te laten verblijven; dat het een Kerckelicke constitutie is van de Apostelen en Apostolische Kercke afgekomen, dat wy niet en behoeven of behoren te veranderen. Doch wat het vieren van één van de seven dagen aengaet, dat menen wy een onveranderlick Goddelick recht te zijn."

In zijn ascetiek legt hij bij de behandeling van de sabbatspraxis er nadruk op, dat de Zondag gevierd moet worden, hetzij men hem opvat als onmiddellijk door Christus, of door apostolische autoriteit, of uit kracht van het vierde gebod als één op de zeven dagen wekelijks, voorgeschreven; of wel hem aanziet voor een vrije kerkelijke instelling of ingevoerde en opgelegde gewoonte. Daarbij keert hij zich dan tevens tegen de ingebrachte objectie, dat de theologen het zelf met elkander niet eens zijn of hij wel direct gegrond is in het Goddelijk recht, dan wel rust op een positieve kerkelijke of overheidsbepaling en alzo de Goddelijk verbindende verplichting tot Zondagsheiliging niet vaststaat. En daartegen nu voert hij weer aan, dat practisch geen der dissenterende partijen profanatie of veronachtzaming der heilige oefeningen in en met de kerk in bescherming neemt, laat staan een cyclopische en brutale verachting er van.¹⁸⁰⁾

Kent hij nu in al deze uitspraken, in de lijn van Hyperius, Paraeus en Walaëus, een bepaald bestaansrecht toe aan de opvatting, dat de Zondag berust op een vrije kerkelijke instelling,

in andere treedt meer zijn eigen positieve opvatting op de voorgrond. Zo stelt hij in zijn disputatie over de sabbat en de feesten naast het zo-even weergegeven gevoelen tegen de Rooms en vast, dat de afschaffing en verandering van de Joodse sabbat geschied is door Goddelijk en niet door kerkelijk recht; en dat de Zondag niet berust op de traditie, maar op de Heilige Schrift.181)

Verder geeft hij wel toe, dat zij, die de Zondag op een kerkelijke instelling laten rusten, hem dus naar de vrijheid der kerk veranderlijk stellen, met enigen grond de mensen kunnen verplichten tot religieuze sabbatsheiliging, doch niet meer dan tot een vasten- of een feestdag. Tussen de algemene instelling Gods van de heiliging van een zekere tijd en de enkelen mens staat dan immers het menselijk gezag, hetzij het kerkelijk of het overheidsgezag, dat de speciale bepaling van tijd en dag uit de algemene Goddelijke instelling vormt en tot onderhouding er van verplicht. En zo moet dan ook wel de Zondag geheiligd worden krachtens de in het Goddelijk recht gegronde kerkelijke instelling, van uit het standpunt van de voorstanders daarvan, meent Voetius. Hij voegt er echter uitdrukkelijk bij, dat in geen geval te ontkennen is, dat de gronden van hen, die hier het onmiddellijk en onveranderlijk recht Gods erkennen, sterker zijn.182)

Bovendien blijft het zo een menselijke instelling en is de dag overeenkomstig de hypothesen der voorstanders veranderlijk, zodat zij daarmee niets uitrichten kunnen tegen de Anabaptisten. Ja, integendeel. Zij zouden zich dienen te beijveren deze hun vrijheid niet alleen door de publieke belijdenis der kerk, maar ook metterdaad te vindiceren om zelfs de minste gedachte aan een voortbestaan van dien dag naar Goddelijk recht niet in het bewustzijn der mensen over te laten. Mocht men nu echter de oudheid der Zondagsviering voorwenden, dat zij nl. reeds vanaf de tijden der apostelen in zwang was, dan is dit feit op zichzelf toch niet voldoende om er de waarheid of de noodzakelijkheid van het Goddelijk recht of het onveranderlijk blijvend karakter der kerkelijke waarneming mede te staven. Oud zijn de agapae, de onderdompeling bij de Doop en 't charisma der profetie (ordo et modus prophetandi), die echter niet met hand en tand door alle kerken in stand gehouden moeten worden volgens hen, die de Zondag aan menselijke instelling toeschrijven. Er zijn verder ook nog andere instellingen der oude kerk, die toch door de onzen niet behouden zijn. En dat op deze gronden, dat kerken van één eeuw of op een bepaalde plaats met hun eigen verordening of gewoonte ten opzichte van adiaphora geen wet vormen voor alle andere kerken tot aan het einde der wereld, en dat een opkomend gevaar of nadeel, groter dan voor de welstand der kerk te wensen is, ons moet terugroepen tot de apostolische eenvoudigheid van de eersten tijd.183) Dit alles nu is niet alleen gericht tegen Rome, doch evenzeer tegen Gereformeerde theologen, die de Zondag als een vrije kerkelijke instelling opvatten, wat wel geen nader bewijs behoeft.

Voorts stelt hij uitdrukkelijk vast, dat het voorbeeld der apostelen in de onderhouding van de eersten dag alle kerken evenzeer verbindt als dat ten opzichte van ambtsdragers, terwijl dit niet het geval is met hun exempel ten aanzien van de agapae, de heilige kus, diaconessen, de onderdompeling bij de Doop, de wijze van profeteren, 1 Cor. 14. Beide soorten van voorbeelden zijn apostolisch, doch het onderscheid is, dat de eerste soort voorbeelden betrekking kunnen hebben op alle kerken en de laatste niet.184)

Ook zegt hij, sprekend over de verplichtende, directieve, regulerende voorbeelden der apostelen, dat dit mede zijn: alle actiones, die op de morele grondslag van het commune, blijvende en bindende recht steunend elk persoonlijk gelovige, dienaar des Woords, particuliere geïnstitueerde kerk op gelijke wijze evenzeer betreffen als een profeet, apostel

of apostolische kerk. Daartoe nu behoren ook de cultus Dei en de exercitia pietatis, op de eerste dag der week te verrichten volgens Handelingen 20 : 7, omdat de wekelijkse rustdag uit kracht van het vierde gebod moet onderhouden worden, wat onder het Nieuwe Testament niet op de laatsten, maar op de eerste dag der week moet geschieden, welke verandering in de omstandigheid (circumstantia) ons door het voorbeeld der apostelen duidelijk aangewezen wordt.¹⁸⁵⁾

Dezelfde gedachte staat op de voorgrond in zijn *Catechisatie over de Heidelbergse Catechismus*, bij het vierde gebod. Uitdrukkelijk zegt hij daar, *dat de Zondag door de praktijk der apostelen is vastgesteld. En zij hebben hem door Goddelijk en onveranderlijk recht verordineerd*.¹⁸⁶⁾

Eindelijk zij hier nog gewezen op een uitspraak over de sabbat en zijn instelling onder het Nieuwe Testament, die voorkomt in zijn *Disputatio continens positiones aliquot miscellaneas uit 1656*. Daar memoreert hij eerst, dat de aanwijzing van één dag op de zeven tot rustdag onmiddellijk gegrond is in het morele Goddelijke recht naar het oordeel van de meeste Gereformeerde theologen, als Beza, Fr. Junius, Piscator, Paraeus, Kuchlinus, Perkins, Wittaker, Deodatus, Festus Horumius, etc. Anderen menen, dat deze nader bepalende indeling van het algemene, nl. een zekere tijd, tot één dag op de zeven, in het Nieuwe Testament overgelaten is aan de vrije verkiezing van kerk of overheid. En dit is of schijnt zo ongeveer de opvatting te zijn van Calvijn, Danaeus, Ursinus, Rivet e.a, Beide gevoelens onder de Gereformeerde theologen gaan dus reeds terug tot de tijd der Reformatie.

Voetius zelf is met de eerstgenoemden van oordeel, dat deze nader onderscheidende verdeling eggraphon et juris divini (eggraphon en Goddelijke wet) is. En zo kan het best het argument der Socinianen voor de verandering der Wet door Christus als nieuwe Wetgever weggenomen worden.

Of nu echter de nog nadere bepaling van de **eerste dag der week** tot rustdag onmiddellijk door Christus of ook door de leer, praktijk en voorbeeld der apostelen in het Nieuwe Testament is aangewezen en bijgevolg onveranderlijk Goddelijk recht is, dan wel of dit een vrije en tijdelijke apostolische onderhouding is geweest, die de kerken niet altijd en overal verbindt, is van ondergeschikt belang. Om de waarheid te zeggen, zo vervolgt hij, zou ik in deze controverse nauwelijks iemand tegenspreken als hij slechts de partitie (opdeling) uit het vierde gebod toestemt en de Zondag niet als veranderlijk voorstaat.

Het doet echter in generlei opzicht nadeel aan orthodoxie of de praktijk der godzaligheid als hij zelf neigt naar de eerstgenoemde opvatting. Hoofdzaak is, dat ieder, welke keus hij hier nu ook doet, met ijver de sabbatspraxis behartige.¹⁸⁷⁾

Dit is de opvatting van Voetius over de oorsprong en de instelling van de sabbat en de christelijken rustdag. Uit een en ander blijkt, dat hij in het inter-confessioneel geschil over de instelling van de Zondag een bemiddelend standpunt in wil nemen. Hij erkent met wetenschappelijke voorzichtigheid de kracht der wederzijdsche argumenten. Hij wil beide contrastere nde gevoelens corrigeren en vrijwaren voor gemeenschap met onzuiver gevoelen van andere richtingen en neemt hen tevens in bescherming tegen elkander. Hij kiest voor de Goddelijke instelling van de eersten dag tot rustdag door de leer, praktijk en voorbeeld der apostelen, doch zegt tevens, dat dit niet met absolute zekerheid is vast te stellen. Hij wil onder bepaalde restricties de Zondag als kerkelijke instelling erkennen, althans anderen die opvatting niet betwisten, hoewel hij ze minder juist acht dan de andere. Daardoor toont hij zich ruimer van opvatting dan anderen zijner medestanders, doch heeft

zijn voorstelling tevens iets minder belijnds. Men heeft daarin reeds bij zijn leven willen zien, dat hij niet zo vast stond in het algemeen gevoelen zijner dagen. En ook wel beweerd, dat hij met de jaren in zijn ijver omtrent het sabbatsgeschil langzamerhand geminderd is. Dat dit echter niet opgaat blijkt wel daaruit, dat zijn disputatie: *De Sabbatho et Festis*, dagtekent uit 1638 en in 1659 door hem is herzien; de uitgave van zijn Catechisatie door dr. Kuyper, die van hem uit 1662 is; de laatst geciteerde disputatie dagtekent uit 1656, en die daarvoor, de disputatie: *De exemplo bono*, uit 1662, terwijl hij Bayly's *Practycké* in 1642 uitgaf. Vergelijkt men nu zijn uitspraken uit al deze geschriften met elkander, dan blijkt, dat hij, wat de instelling van de christelijken rustdag betreft, steeds in denzelf de geest heeft geschreven vanaf 1638. 3. De moraliteit van de sabbat.

Naast en nog meer dan de instelling vormt de moraliteit van de sabbat een punt van bespreking.

De vraag hierbij is allereerst of moreel alleen in het algemeen (*quod ad genus*) is, dat een niet nader bepaalde tijd aan de cultus divinus gewijd wordt, of dat dit zich ook uitstrekt tot het nader bepaalde (in specie) één dag op de zeven daarvoor, of dat eindelijk het nog nader bepaalde, de zevende of laatste en de eerste dag der week, daaronder valt. Kan nu al het eerste behoren tot het natuurlijke recht Gods a parte Dei, het tweede, de wekelijkse rustdag, is alleen in het positieve recht Gods gegrond. Van 's mensen zijde echter is dit positieve recht Gods van de wekelijkse rustdag zowel natuurlijk als positief, natuurlijk, waar dit hem voor de val met het beeld Gods is ingeschapen, en positief, zoals het hem na de val door de positieve bovennatuurlijke openbaring opnieuw is gegeven en vastgesteld. Zoals nu beide elementen, het een zekeren tijd en het één dag op de zeven aan de cultus divinus wijden, vóór de val natuurlijk en moreel waren, zo zijn zij ook beide in de positief bovennatuurlijk geopenbaarden en in het vierde gebod voorgeschreven sabbat moreel. Het morele toch wordt zoo- wel door een leer als door de natuur aangewezen, volgens een ouden Scholastischen rege^{1.188})

Breder gaat hij hierop in in zijn behandeling van de controvers of moreel en bijgevolg onveranderlijk Goddelijk recht (positief zoals bij alle affirmatieve tot de cultus institutus behorende geboden) is, dat één dag op de zeven tot de cultus divinus wordt geheiligd, of dat dit zuiver kerkelijk recht en vrijheid is, zodat het naar omstandigheden 6f tijdelijk kan vastgesteld 6f gewijzigd worden evenals andere kerkelijke plechtige dagen.

Naast Roomschen, Anabaptisten, Socinianen en de meeste Lutherschen verwerpen ook sommige Gereformeerde theologen de eerste opvatting. Zij willen er niet meer in zien dan een kerkelijke of overheidsbepaling en autoriteit jegens een adiaphoron.

Dit is dan zo ongeveer de gedachte van Calvijn in *Inst. II, 8*, die echter anders spreekt in *Comm. Gen. 2 : 2*. Duidelijker komt zij voor o.a. bij Ursinus, Kuchlinus, Gomarus en Rivet, en bij de Engelsche schrijvers Dow, Primerose en Ironside.

Vóór de blijvende moraliteit van de zevenden dag spreken zich uit de Embdensche Catechismus en de Nederlandsche uitgave van de Heidelbergschen Catechismus, hoewel deze laatste minder

94 95

duidelijk. Verder vele door Voetius opgesomde theologen, waarvan wij hier slechts noemen Beza, P. Martyr, Zanchius, Junius, Perkins, Paraeus, Hommius, Walaeus, Amesius, Arminius, Wollebius, Cloppenburg, Maccovius, Alsted, verreweg de meeste Engelsche schrijvers en publieke homiliën en liturgieën. Minder beslist, hoewel geen tegenstanders,

waren Bucer, Bullinger en Chytraeus. Men ziet dus, dat deze voorstelling reeds stamt uit de tijd der Reformatie.¹⁸⁹⁾

189) S.D.Th. III, p. 1238 v.v.

De Heidelbergse catechismus is gepubliceerd in de Duitse uitgave van 1563, de uitdrukking en ik vooral op de *vrije dag* naar de gemeenschappelijke God vlijtig komen De Latijnse uitgave heeft: *Dan zijn het de belangrijkste getuige-dagen*, enz., terwijl de Nederlandsche thans heeft en dat ik inzonderheid op den sabbat dat is op den *rustdag* enz., op welk onderscheid Voetius hier doelt.

Ook Voetius sluit zich bij hen aan en geeft zich rekenschap van zijn gevoelen.

Als voornaamste grond ziet hij hierbij, *dat deze nadere bepaling van de tijd in het vierde gebod van de decaloog opgelegd en voorgeschreven wordt*. De decaloog toch bevat de morele en eeuwige Wet, en al zijn geboden zijn moreel, niet in het algemeen (quod ad genus), doch zoals elk gebod iets bijzonders gebiedt en verbiedt (quod ad speciem). En waar nu dat specifieke in het vierde gebod juist is de heiliging van elke zevende dag om de zes dagen van dagelijkse arbeid als rustdag, niet een onbepaalde tijd van heiliging en arbeid, is dat één dag van rust en heiliging op de zeven uit kracht van het vierde gebod moreel. De bezwaren tegen dit argument (het sterkste wapen tegen Anabaptisten en Socinianen in zake hun afschaffing van de decaloog in het Nieuwe Testament) berusten hoofdzakelijk op valse hypothesen en ten dele op schijngronden.

Een tweede grond is, dat de wekelijkse rustdag *scheppingsordinantie* is, en daarom blijvend en moreel, niet oeconomisch, alleen behorend bij de speciale positie van Israël onder het Oude Testament, of ook tot de schaduwdienst.

Verder wijst Voetius op een aantal absurditeiten als er geen bepaalde proportie van tijd, geen nader bepaalde dag, (in specie) door het vierde gebod voorgeschreven wordt. Dan toch zou de kerk met haar vrijheid willekeurig ook de derden, tienden, vijftigsten of honderdsten of een groter of kleiner deel van een dag kunnen instellen. Dan is alles relatief en op losse schroeven. Zoveel kerken, zoveel verschillende sabbatten. Bovendien bindt dan het speciale van het gebod de consciëntie niet meer dan de ceremoniële, instellingen der nieuwe maan, feesten, sabbatsjaren en jubeljaren der Joden. Dan zondigen de kerken niet, als zij geen vaste zevende, tiende of honderdste dag, of ook geen helen of een groter of kleiner deel van de dag aan de godsdienst besteden, doch tevreden zijn met enkele uren per dag dagelijks, of om de andere of derde dag de ere dienst laten plaats grijpen.

Brengt men nu daartegen in, dat de natuurlijke billijkheid een bepaalde tijd van dien omvang (een dag) vereist, dan vraagt Voetius naar de gronden voor die billijkheid. Deze kunnen geen filosofische zijn, derhalve moeten zij uit de Schrift genomen, doch waar dan anders vandaan dan uit het vierde gebod? En waarom dan die natuurlijke billijkheid niet uitgestrekt tot het determineren van maandelijksche hoogtijden of jubeljaren naar Joods model?

Zo ook wordt het vierde gebod der morele Wet puur ceremonieel gemaakt. Bijgevolg zou de onderhouding van de Zondag, iedere week, afgeschaft en vermeden moeten worden, evengoed als die van andere plechtige dagen en ceremoniën, om de vrijheid te tonen naar Gal. 5 : 1, en zelfs geen uur ook maar de minsten schijn van Judaïzeren nog over te houden. Dáár moesten de tegenstanders van de moraliteit van dit gebod eens mede aankomen! Wilden zij consequent zijn, dan dienden zij de opvatting en praktijk van Socinianen en

Anabaptisten, die voorheen inderdaad nu op deze en dan op die dag der week hun publieke godsdienstoefeningen hielden naar hun gelegenheid en goeddunken, bij te vallen. Dezen maakten zich dan, als hun gevoelen het ware was, ook metterdaad vrij van allen schijn des kwaads. Zij stonden dan in de christelijke vrijheid en haar gebruik, zodat zij, in aanmerking genomen de opvatting van Calvijn in Institutie II, 8, niet zo zwaar bestraft hadden moeten worden als daar in par. 33 geschiedt, doch liever met deze wens hadden dienen weggezonden te worden: Och, of de Anabaptisten altijd zo gedwaald hadden! Calvijn heeft zich echter gecorrigeerd in zijn Comm. op Gen. 2 : 2.

Eindelijk wordt de gewraakte wegneming van de moraliteit van de sabbat nog gedrukt door dit bezwaar, dat ontheiliging of ongeoorloofde nalating van de sabbat geen ernstiger zonde is tegen het vierde gebod dan nalating b.v. van het Loofhuttenfeest. De objectie, dat het niettemin een zonde is tegen de kerkelijke orde, mist haar kracht waar het in elk geval dan geen zonde tegen het vierde gebod is en van uit het standpunt der objectie zelf de consciëntie van anderen in dien zin niet vermag te binden.

Ten slotte beroept hij zich voor de moraliteit van de wekelijkse rustdag ook op de gemeenschappelijke instemming met die opvatting van de ouden en de meeste Gereformeerde theologen. *Een opsomming van schrijvers uit de kerk der eerste eeuwen biedt hij intussen niet*, maar hij verwijst daarvoor naar een anoniem geschreven werk, getiteld: *Dies Dominica*, uit 1639, terwijl hij die sedert de Hervorming reeds gaf. Hij wil echter met de voorstanders van de andere opvatting niet twisten, mits zij geen afbreuk doen aan de ijverige, plichtsgetrouwe betrachtting van de oefeningen der godzaligheid en aan een nauwgezet acht nemen van de consciëntie in alle goed werk, noch onder voorwendsel van de christelijke vrijheid steun bieden aan vleselijke ongebondenheid en lakse consciënties. Er is hier toch maar geen denkbeeldig gevaar, zo waarschuwt hij onder bijbrenging van de toestanden in het Engeland zijner dagen. Van slappe sabbatspraktijk en profanatie komt het al spoedig tot sabbatsbestrijding. Eén korte preek houden of horen en het grootste gedeelte van de rustdag doorbrengen in vleselijke genoegens, dat is het wat behaagt.

Hinc illae lachrymae, (vandaar deze tranen) zo roept hij uit, en wij denken bij de klank der woorden onwillekeurig aan Burs, die echter zakelijk zo ver niet ging; hinc illae lachrymae van de bestrijders der moraliteit en strenge praxis van de sabbat. Vandaar die twistzieke geschriften (libelli Eristici) van Heylin, Pocklington, Carpenter, Primerose, Ironside, etc. Vandaar die niets betekende kwestietjes, spot, lasterlijke aantijgingen, dwaze fabels en uitgezochte leugens van de anti-sabbatisten.

Met deze ontboezeming wil Voetius echter in genen dele vrome en orthodoxe theologen, al verschillen zij in dit opzicht over de moraliteit van de Zondag, in diskrediet brengen. Met name **Gomarus** wil hij daarvoor vrijwaren. Hij heeft Gomarus, zonder hem speciaal te noemen, bestreden in diens opvatting van de oorsprong en de moraliteit van de sabbat, zoals hij in zijn verdere bestrijding dit ook wel doet met vermelding van zijn naam. Bij alle verschil echter in de theologische beschouwing van de sabbat is Gomarus homogeen in de praktijk met de voorstanders van een plichtsgetrouwe Zondagsviering. Voetius haast zich dan ook om te zeggen, dat hij, evenals ten opzichte van de zeden in het algemeen, zo ook in de sabbatspraxis de toegang tot het profane heeft afgesloten en wars was van enig toegeven aan de wereld.

Dit blijkt ook wel daaruit, dat hij **Teellincks** werk over de praktijk van de sabbat in een brief aan hem onbewimpeld gunstig beoordeeld heeft. En wat voor Gomarus geldt is niet minder van kracht voor Polyander, Rivet, Thysius en Walaëus, die het "Noodzakelijk Vertoog" van

Teellinck hebben aanbevolen, hoewel zij het niet allen in de controvers over de moraliteit van de sabbat met Teellinck in alles eens waren.

Wie hij dan wel op het oog heeft met zijn ontboezeming, zijn de Engelsche anti-sabbatariërs en de Coccejanen, hen, die het anti-sabbatarisch rumoer slechts als voorwendsel gebruikten, terwijl de eigenlijke oorzaak wat anders was, dat de zaak reeds luidkeels aanwees of wat later aan de dag bracht. Dat hij ook de Coccejanen op het oog had blijkt wel daaruit, dat hij naast de Engelse schrijvers Cawdrey, Palmer, Twissus, Shepard en Wilkinson als verdedigers van de moraliteit van de sabbat ook Essenius noemt en naar diens geschrift over de moraliteit van de sabbat verwijst. Slechts wil hij er nog op wijzen, dat het Schriftbewijs uit Collossen 2 : 16, waarmede de tegenstanders van de moraliteit van de sabbat zich sterk willen maken, niet opgaat, waar deze Schriftplaats meer dan één zin biedt. Uit een en ander blijkt tevens, dat deze disputatie van Voetius geen overdruk louter van die uit 1638 is geweest, doch bewerkt is in verband met de toen huidige sabbatgeschillen. 190)

190) S.D.Th. III, p. 1239-42.

Bayly. p. 267, aant. en p. 294, aant.

Hoewel instelling en moraliteit nauw aan elkander verbonden zijn treedt Voetius ten aanzien van de laatste veel krachtiger op. Immers, wie erkent, dat het 1 dag op de 7 het moreel is, door het vierde gebod voorgeschreven, dat daarin juist zijn eigen plaats heeft in de wet, kan zonder de blijvende moraliteit van het gebod weg te nemen, stellen, dat de bepaling van de dag binnen de kring der zeven dagen, in het O.T. door het positieve recht Gods aangewezen, in het N.T. onder het permissieve recht is gekomen. Hij kan dus de instelling van den Zondag als niet door Goddelijk positief recht bepaald opvatten, waarbij de apostelen en de apostolische kerk als geïnspireerde organen hem hebben ingesteld, doch menen, dat zij niet onfeilbaar geïnspireerd, zuiver naar het permissieve recht hem hebben ingesteld als kerkelijke instelling. Men blijft dan toch gebonden aan een wekelijkse rustdag krachtens het vierde gebod, hoewel dit volgens Voetius, zoals wij zagen, door ernstige bezwaren wordt gedrukt.

Wie echter nog weer verder gaat en ook dat 1 dag op de 7 wekelijks terugkerend, dus dezelfde dag wekelijks als rustdag, niet erkent als het morele in het vierde gebod, heft het vierde gebod op en maakt het louter ceremonieel. Daartegen richt hij zich met alle kracht, zo door ontzenuwing der gronden als waarschuwing tegen de ongebondenheid der sabbatpraxis die er uit voortvloeit. Dan mist die kerkelijke instelling haar grond in het Goddelijk recht, waarmede zij overeen moet komen, dat in het vierde gebod op dit punt juist zijn uitdrukking vindt, zoo in voorschrift als motief (cf. III, p. 1254/55 (XII); P.E. I, 2, p. 846/47). Want zoals in elk gebod der wet een speciale, niet tot de andere geboden behorende, morele handeling voorgeschreven wordt, zoo is dit ook in het vierde het geval. En de Goddelijke ordinantie in het vierde gebod kan niet alleen zijn enige tijd aan den cultus divinus te wijden, waar dit dagelijks moet geschieden, de ceremoniële wetgeving daar ook onder viel, en ook zelfs de bepaling van een dag als rustdag in het gebod niet moreel zou zijn.

Acht Voetius de gronden van de tegenstanders der moraliteit van de sabbat onhoudbaar, ernstiger nog acht hij de practische bezwaren tegen hun standpunt, zoals wij zagen. Blijft het nog bij een theoretische voorstelling, die de praktijk niet beïnvloedt, dan is het nog niet zoo gevaarlijk, zoo men dan zelf de nauwgezette

onderhouding van den sabbat bevordert en handhaaft. Gewoonlijk echter is het anders en werkt ook een slechte praxis onder het mom van christelijke vrijheid mede aan de bestrijding van den sabbat. ...

Onder de verdedigers van de moraliteit van den sabbat noemt Voetius ten slotte ook Essenius,

4. De antieke of Joodse sabbat.

Is dus de rust en heiliging van één dag op de zeven het specifiek morele in het vierde gebod, daar moet de vraag in welke verhouding de zevende of laatste dag der week daartoe dan staat mede onder het oog gezien worden.

Hierop nu gaat Voetius nader in, in zijn behandeling van enkele kwesties over de antieke of Joodse sabbat. Tegenover Rome in haar opvatting, dat de antieke sabbat de rust van Christus in het graf afbeeldde, en sommige Gereformeerde theologen, die hem enkel als typisch en ceremonieel beschouwden, alsmede tegen het nomisme, stemt Voetius in met hen, die de gedachte voorstaan, dat hij deels moreel, deels ceremonieel was.

De vraag is nu maar wat onder dat typische en ceremoniële te verstaan is. Voetius wil dit niet opvatten in de engere zin van schaduwwachtig, doch in de bredere van veranderlijk, ambulatorisch, die de speciale omstandigheid, behorend tot de bijzondere positie van het Israëlitische volk alleen, uitdrukt. Hij was dus *geheel moreel*, zonder een schaduwwachtig element. En het morele zelf was ten dele blijvend en onveranderlijk moreel en ten dele veranderlijk of ceremonieel, welk laatste dan het accidentele was ter onderscheiding van het eerste als het substantiële. De cultus volgens de ceremoniële Wet op de sabbat was trouwens ook niet gegrond in het vierde, doch in het tweede gebod, waar dit de cultus institutus ceremonialis in specie voorschreef en normeerde, terwijl ook de Joodse festa liever niet synekdotisch onder het sabbatsgebod moeten begrepen worden. Bij deze onderscheiding vervalt verder de gedachte, dat hij een sacrament zou zijn geweest, of ook ingesteld zou zijn geweest tot een mystische significatie en commemoratie en een teken zou zijn van het zaligmakend verbond.¹⁹¹⁾

Men make hem ook niet tot een mysterie door toepassing van de *getallenspeculatie op het getal 7 als dat der volkomenheid*, waar dit ongegrond en willekeurig is. Neen, de sabbatdag volgens het vierde gebod, rust (men moet er niet meer in zoeken) op Gods wil, op het positieve recht Gods.¹⁹²⁾

191) S.D.Th. 3, p. 1245-1247.

Ibid., Blz. 1246. De instelling van de Zaterdag tot rustdag heeft dus met de ceremoniële wet gemeen het tijdelijk, veranderlijk karakter, behorend bij Israëls bijzondere positie, niet echter behoorde bij tot de ceremoniële wet, noch ook was hij een daar buiten bestaande schaduw of speciaal type, waar er dan vermenging van Evangelie en norm zou zijn geweest. Daarin was dus geen punt van overeenkomst met de ceremoniële wet, die wel tevens Evangelie en Wet was. (S.D.Th. V, p. 285.) *Dat de Joodse sabbat geen schaduw was* volgens Voetius, blijkt ook b.v. uit blz. 87, onder 6 en 7.

192) Bayly. A.w., p. 276, aant., p. 281, aant.

S.D.Th. III, p. 1256/57, waar Voetius Daneau, Bayly en Calvijn bestrijdt.

Ook hier blijkt dat Voetius alle gedachte *van den Joodse sabbat als teken van een betekende zaak, op zijn gunstigst vermenging van zedelijke norm en Evangelie, tegenstaat als niet in de Schrift gegrond*. Zoo min ten opzichte van den zevenden als van den eersten dag is dit het geval.

De vraag is dus wat onder het typische en ceremoniële als veranderlijk morele is te verstaan. Dit kan niet zijn, dat één dag op de zeven rustdag moet zijn, zoals reeds bleek bij de moraliteit van de sabbat, doch wel de rust en de onthouding van arbeid daarop, of de zevende dag na de schepping, de laatste dag der week. En meer dan dit moreel veranderlijke van de laatste dag der week als rustdag op zichzelf, kan niet afdoende uit de Schrift en met name uit Ex. 31 en Coll. 2 : 16, 17 bewezen worden. Want wel wordt hij in Ex. 31 : 17 een teken genoemd, doch dit bewijst niet afdoende, daar niet elk teken eigenlijk typisch of sacrament is, en bij aanvaarding daarvan alleen de rustdag op de zevenden dag als schaduw kan worden opgevat. En Coll. 2 : 16, waar de sabbat een schaduw der toekomstige dingen wordt genoemd, laat meer dan één opvatting toe. Hij kan hier betekenen: de Joodse sabbat op de laatste dag der week of liever de omstandigheid van de wekelijkse rustdag; het sabbatjaar, de Esseensche sabbat; of de laatste dag der feesten, speciaal en met reden afzonderlijk vermeld (Markus 16 : 7). Voetius zelf kiest voor de laatste opvatting met Amesius, zodat ook daaruit blijkt, dat hij de Joodse sabbat op zichzelf niet als schaduw zag. In elk geval geven zij geen stringent bewijs, dat hij ceremonieel in de zin van schaduwachtig was, terwijl toch een krachtiger argumentering daarvoor nodig is dan voor ceremonieel in de zin van plichtmatig.¹⁹³)

De Israëlitische sabbat moet dus volgens Voetius, op zichzelf, los gedacht worden van de schaduwdienst daarop. En zo was hij moreel niet alleen in het algemeen, doch ook speciaal als wekelijkse rustdag in de zin van één dag op de zeven, terwijl hij in zijn nadere bepaling als rustdag op de laatste dag der week accidenteel en van tijdelijken aard was.

193 ... Dat de onderhouding van den zevenden dag typisch was, wil Voetius niet bevestigen, waar hij rusten wil in Gods wilsbepaling van dien dag in plaats van een anderen. Hij is veranderlijk, doch evenmin als de rustdag qua talis typisch of signum salutaris foederis. (S. D. Th. III. p. 1256/57.) Alleen de rust van den zevenden dag had behalve het element van middel tot doel zelf een typische zin in zich naar Voetius schoorvoetend toestemt (S.D.Th. IV, p. 787; III, p. 1248), terwijl de aanvang van de rustdag de vorige avond valt onder het veranderlijke, doch een eigenlijk typische zin daarvan bij Voetius geen bevestiging heeft. Behalve de rust en de heiliging door de verdubbeling, van het dagelijks brandoffer als typisch, welk laatste Voetius niet ontkent, in Bayly, a.w., p. 291, erkent hij als zodanig niet. Hij is verklaard tegenstander van al die typificaties, spreekt dan ook liever van mutabilia, accidemia, etc., c-112 als uitdrukking van het veranderlijk positieve recht Gods meer een plichtmatig dan een typisch afschaduwend karakter dragen. Hij legt meer nadruk op het normkarakter (de actio) dan op het typische (de relatio) tegenover de zucht naar typificatie bij dit gebod.

Cf. *Zijn waarschuwing tegen de typificatiezucht in het algemeen*. P.E.I. 1, p. 435; Syll. Probl. t.a.p. de typis. {Voetius had helaas weinig gevoel en inzicht in de leer van de geestelijke typen, overal in de Schrift; die echter zoveel verborgenheden bevatten.}

Naast deze bepaling van de laatste dag der week als rustdag, zoals hij in zijn geheel Israël betrof, en van de rust er op, golden als speciale voorschriften van rust er op, dus als tijdelijk en veranderlijk element, het verbod van manna-inzameling, Exod. 16 : 23, 28, 29, en dat van vuurontsteken, Ex. 35 : 2, 3.

Het eerste zegt echter niet meer, dan dat men niet uit mocht gaan om manna in te zamelen, terwijl een noodzakelijk uitgaan onder de werken van noodzakelijkheid viel en daarom niet meer verboden werd dan nu. En het verbod van vuuraansteken betrok zich, zo oordeelt Voetius met Willetus en Marbach, niet slechts op het bereiden van brood uit het manna, maar op alle vuurontsteking voor gebruik en werk buiten noodzakelijkheid. Deze voorschriften waren dus relatief, betrokken zich slechts op bepaalde gevallen. Want ook de Joodse sabbat *was er om de mens en God wil barmhartigheid en niet offerande*, naar het woord van de Zaligmaker. Derhalve was het aansteken van vuur de Joden niet minder geoorloofd dan ons, zoals het behoort tot de werken der noodzakelijkheid.¹⁹⁴)

De werken toch van aanwezige noodzaak, zo tot verrichten van de cultus Gods, als van noodzakelijke naastenliefde en vereiste lichamelijke verzorging, gingen ook in de Joodse sabbat uit boven de rust en werden als moreel element niet gebonden door het accidentele, althans niet in het door God gegeven sabbatsgebod.¹⁹⁵)

De Israëlitische sabbat was dus volgens Voetius geen zinnebeeld, schaduw van toekomstige dingen of bijzonder herinneringsteken, doch als onderdeel van de zedenwet, die de mores, de zedelijke handelingen van de mens voorschrijft, wijst het vierde gebod de rustdag aan en gebiedt dien te heiligen. Hij handhaaft het onderscheid tussen norm en motief der handeling, tusschen Wet en Evangelie ook hier, die hij niet met elkander wil vermengen. De Zaterdag als rustdag was een accidentie, een aanhangsel, een nadere determinatie van het algemeen morele of normatieve in het gebod. Evenals het specifieke in het gebod, nl. een rustdag in de wekelijkse cyclus, was deze determinatie gegrond in het positieve recht Gods, maar in onderscheiding daarvan behoorde zij niet tot het normatieve, doch droeg zij als speciaal element in het vierde gebod, dat de bepaalde dag als rustdag aanwees, een plichtmatig karakter. En dat plichtmatige is dan het ceremoniële in ruimere zin, terwijl het ceremoniële in engere zin het typische is.

Geaccommodeerd aan Israëls bijzondere positie was de Zaterdag als rustdag dus een Oudtestamentisch aanhangsel aan de substantie van het vierde gebod, zoals ook de rust en de andere genoemde verbodsbepalingen dit waren en daarmee ceremonieel in de ruimere zin. De rust diende als middel sine qua non voor de cultus divinus, en in zover zij heilig kan genoemd worden was zij het oeconomisch in het gebruik er van, dat is in verband met Israëls ere dienst. De rust behoorde niet alleen tot het ceremoniële in ruimere zin, maar had tevens een typische betekenis. Zij was ceremonieel en typisch heilig, stemt Voetius toe.

De vraag kan echter gesteld *of het ceremoniële element in 't gebod al tot vóór de wetgeving van Mozes teruggaat in de patriarchale geslachten*.

En hierop antwoordt Voetius bevestigend, waar ook de ceremoniële Wet met haar typische elementen toen reeds in hoofdzaak aanwezig was.

Een andere vraag is of het ceremoniële in ruimere zin, de bepaling van de laatste dag der week als rustdag, reeds vóór de val gold.

Daarover laat Voetius zich niet uit. Alleen zegt hij, dat de laatste dag der week als rustdag niet valt onder het onveranderlijk, natuurlijk en moreel jus divinum. Hij stelt er meer belang in aan te tonen, dat de zevende dag allereerst ziet op de getalsorde, niet op de historische volgorde der dagen.

Opmerkelijk is voorts Voetius' opvatting over de speciale voorschriften voor het uitgaan om manna in te zamelen en het verbod van vuuraanmaken en verband daarmee over de Oudtestamentische sabbatsonderhouding krachtens Gods gebod. Tegenover de gedachte van de eis tot een rigoristische onderhouding legt hij nadruk op het morele karakter van Gods

gebod. Overigens was de onderhouding van de wet en zo ook van het sabbatsgebod strenger dan nu en in een geest van dienstbaarheid in de Oudtestamentische bedeling.

Anderzijds moet de rijkere bedeling van de nieuwe dag aansporen tot nog nauwgezetter betrachtning dan toen. De christelijke vrijheid toch moet dringen tot een gewillige en getrouwe navolging Gods.196)

Uit deze voorstelling blijkt, dat Voetius sterker dan b.v. Calvijn de nadruk laat vallen op de moraliteit van de Oudtestamentische sabbat en minder op de accidentele, specifiek Oudtestamentische zijde er van. En diametraal staat hij daarin tegenover de Coccejaansche theologen en ook Burs, die hem louter als ceremonieel of schaduwachtig voorstelden.

5. De christelijke rustdag.

Bij de Joodse sabbat, zo zagen wij, was moreel krachtens het vierde gebod, dat één dag op de zeven rustdag was, terwijl de instelling van de Zaterdag als rustdag ceremonieel in de zin van tijdelijk was. Beide elementen, die van één dag per week en van een nader bepaalden, de laatsten der week rustten onmiddellijk op het positieve recht Gods. Ten aanzien van geen van beide was de sabbatdag een zinnebeeld of speciaal herinneringsteken van iets anders. Deze twee punten, de verhouding van de nader bepaalde wekelijkse rustdag tot het gebod van een wekelijkse rustdag en de reden daarvoor, treden ook bij de christelijken rustdag op de voorgrond. Dat een wekelijkse rustdag moreel is, gegrond in het positieve recht Gods, staat volgens Voetius vast.

De vraag is dus of de instelling van de eerste dag der week, de Zondag, ook door het positieve recht Gods is geschied en of hij dan ook accidenteel is, dan wel of hij rust in het permissieve recht Gods en door kerk en overheid is vastgesteld.

Wij stonden reeds stil bij de instelling en willen daarop niet teruggrijpen, doch thans nader de moraliteit van de christelijken rustdag bezien. Krachtens het reeds gestelde kunnen wij hierbij laten rusten de opvatting, dat onder het Nieuwe Testament zowel de aanwijzing van één dag per week tot rustdag als die van de Zondag vrije kerkelijke instelling is, aangezien zij de moraliteit van de sabbat opheft en daarom door Voetius met alle kracht bestreden en verworpen wordt. Een wekelijkse rustdag toch is geen adiaphoron in het Nieuwe Testament, door kerkelijke instelling nader herhaald.

Nu wijst het vierde gebod zelf de Zondag niet aan als rustdag. Ook is er geen uitdrukkelijk gebod van zijn instelling in de Schrift. Hij is er dus niet krachtens de Wet en het vierde gebod speciaal, als zodanig. De Wet, en dus ook het vierde gebod, normeert echter ook de cultus divinus — het vierde gebod voor zover het daarop dan betrokken is — waarvan het object en de materie niet door de Wet zelf, doch door de openbaring van het Evangelie gegeven worden.

De vraag is dus of *het Evangelie de eerste dag der week als vaste rustdag aanwijst*.

Dit bevestigt Voetius, waar hij de opvatting voorstaat, dat hij ingesteld is door het in het Nieuwe Testament medegedeelde voorbeeld en de praktijk der apostelen en apostolische kerk. Deze instelling kan echter nog in tweeërlei zin opgevat worden. De rustdag kan Goddelijke instelling zijn, uitdrukking van het positieve recht Gods, waarbij dan de apostelen en de apostolische kerk geïnspireerde openbaringsorganen waren om hem tot blijvende Goddelijke instelling te maken. Of hij kan door hen als niet Goddelijke, doch vrije kerkelijke verordening volgens het permissieve recht Gods ingesteld zijn. In het laatste geval is hij wel door de algemene kerk ingesteld en daarom meer algemeen bindend dan de

instellingen der na-Nieuwtestamentische kerken in zake dagen de godsdienst gewijd, waar dit geen instellingen meer waren der algemene kerk.

Maar toch is dan de Zondag niet meer dan een kerkelijke instelling, waarbij wijziging door een kerk en vaststelling van een vaste andere dag der week geen directe zonde tegen het vierde gebod zou zijn. En ook al wil men, dat hij onveranderd blijft en nauwgezet wordt geheiligd, er blijft niettemin naast het Goddelijk bindende, het morele, een menselijk element in.

Voetius zelf helt over naar de opvatting, dat de apostolische instelling van de eersten dag Goddelijke ordinantie is geweest. *An translatio Sabbathi in diem Dominicum, et observatio hujus diei, sit juris divini et immutabilis ad finem mundi?* zo vraagt hij in de *Syllabus quaestionum* op de decaloog; en het antwoord luidt: *Inclinamus in Aff.*

Bij deze opvatting is dus de christelijke rustdag, de Zondag, alleen Goddelijke instelling en onveranderlijk moreel in zijn geheel tot aan het einde der wereld, zoals dit met allen cultus institutus is in deze bedeling.

Zo is nu ook het accidentele, het veranderlijke, dat de Oudtestamentische sabbat nog aanhing, weggenomen. En wel blijft ook nu het door het vierde gebod zelf gestelde en voorgeschreven morele het één dag als rustdag op de zeven, doch de Nieuwtestamentische Goddelijke instelling heeft dezelfde kracht en waarde. Zij komt als speciale tot het generale in het vierde gebod. Zoals de speciale cultus naturalis, dus ook die onder het Nieuwe Testament, valt onder het eerste gebod en de Nieuwtestamentische sacramenten als cultus institutus tot het tweede gebod behoren, hoewel zij niet door het gebod zelf uitdrukkelijk worden voorgeschreven, zo nu ook is het met de christelijken rustdag in het vierde gebod als de nader bepaalde dag-tijd van de cultus institutus.¹⁹⁷⁾

*Toch ziet Voetius geen kans dit met evidente zekerheid vast te stellen. Hij helt er toe over, hij acht het waarschijnlijk, hij stelt het soms vast, doch het is geen geloofsartikel tot welks aanvaarding ieder genoopt wordt, waar het niet evident vast niet rust in de Schriftopenbaring. En ook bij de opvatting, dat de instelling van de Zondag een kerkelijke instelling is, kan de praktijk der godzaligheid bewaard worden, hoewel hij ten aanzien daarvan tot voorzichtigheid maant.*¹⁹⁸⁾

Is dit nu zijn opvatting over de Zondag en de instelling er van als christelijken rustdag, zo komt de vraag thans aan de orde waarom juist de Zondag tot rustdag is ingesteld.

Naar veler gevoelen van vroeger en later is dat geschied wegens de weldaad van Christus' opstanding op de eerste dag, waarvan hij dan tot een gedachtenisteken zou zijn gesteld.

Hiermede kan Voetius niet instemmen. Zomin als bij de antieken sabbat past hier vermenig van norm en Evangelie, de zedelijke norm in het vierde gebod maken tot een ceremoniële wet, die tegelijk wet en Evangelie is, gebod en belofte. Ook worden zo motief en zinnebeeld vereenzelvigd, terwijl er dan slechts één evangelisch motief direct aan de christelijken rustdag verbonden zou zijn.

Voetius argumenteert dan ook als volgt.

"Uit de feiten van Christus' opstanding en vele andere gedenkwaardige daden Gods op die dag volgt niet, dat des Heeren dag tot een gedenkteken (*signum memoriale*) zou zijn gesteld, zodat door die dag speciaal, krachtens Goddelijke of kerkelijke instelling, de opstanding van Christus moet gerepresenteerd. Dan toch zou hij een sacrament zijn evenals het Heilig Avondmaal, of iets sacramenteels in elk geval. Ook zouden dan meer dergelijke dagen en uren, zoals die ter herinnering aan Zijn sterven, hemelvaart, enz., de wekelijkse cultus, divinus gewijd kunnen worden. Verder zou Rome met zijn vele feestdagen gelijk krijgen.

En eindelijk zou de christelijke rustdag een specifiek Nieuwtestamentische feestdag zijn, een dag van blijdschap, waarop nooit een publieke rouw of vasten zou kunnen vallen."

Daarom kan alleen in het algemeen gezegd worden, dat de christelijke rustdag gehouden wordt *ter gedachtenis van God en al Zijn werken, zo die der schepping als die der verlossing*. En in zover de rustdag toegeëigend is het lezen, horen en overdenken van Gods Woord, waarin ons al Zijn werken en wonderen verhaald worden, is hij een gedachtenis van God en Zijn werken. Want wijl men zich dan geheel bezighoudt met de gedachtenis aan Zijn Woord, houden en vernieuwen wij de gedachtenis van God, Zijn geboden, beloften, bedreigingen, weldaden, oordelen, schepping, regering, verlossing door Christus met al wat daaraan vast is. En zo is de rustdag niet meer van het een dan van het ander een bepaald teken of bijzondere daartoe geheiligde gedachtenis.

Nauwkeurig beschouwd is de Zondag geen teken van Christus' opstanding. Dit is dan ook niet uit de Schrift te bewijzen, noch een vaststaand leerstuk, noch een artikel des geloofs, doch valt onder de probabilia en conjecturalia, (waarschijnlijke en speculatief) waarom het ook niet in prediking en practische geschriften gemaakt moet worden tot een ongetwijfeld axioma (onbewezen stelling) van geloof en godzaligheid.¹⁹⁹⁾

Voetius wil dus niet, dat de Zondag gesteld is tot een soort teken, waarvan dan de betekenende zaak zou zijn de opstanding van Christus. Zomin de christelijke als de antieke sabbat is speciaal zinnebeeld der geestelijke rust, of van de eeuwigen sabbat. De tijdsindeling waarbij 6/7 van de wekelijkse cyclus der dagen, of 6 opeenvolgende dagen, voor de dagelijkse arbeid bestemd zijn en 1/7 aan de godsdienst speciaal moet worden gewijd, is Goddelijke ordinantie, niet ceremonieel, doch moreel. *En ook de nader bepaalde zevende dag, hetzij de laatste of de eerste dag der week als rustdag, is geen speciaal teken ener speciale geestelijke zaak.*

Intussen meent ook Voetius voor zichzelf, dat de Zondag als de dag des Heeren ingesteld is wegens de door Christus aangebrachte verlossing, betoond in Zijn opstanding op de eerste dag, hoewel hij de mening, dat hij er alleen is voor de kerkelijke orde, niet gans en al schijnt uit te willen sluiten.²⁰⁰⁾

200) Ca. o.d. H.C., p. 869.

Bayly. A.w., p. 257, aant.; p. 258,, aant. Soo dat het gevoelen des Autheurs (daer wy oock na hellen, liever als na het tegendeel) hier door niet geholpen of gerecommandeert en kan werden.

6. De duur van de sabbat.

Zo is moreel in het vierde gebod, dat één dag op de zeven rust dag zal zijn, terwijl onder het Nieuwe Testament ook de eerste dag als moreel wordt opgevat, doch dan niet uit kracht van het vierde gebod zelf. Niet tot de substantie van het gebod behoort de aanwijzing van de zevenden dag als rustdag, als laatste der week in orde volgend op zes voorafgaande andere dagen, doch dit is accessorisch, circumstantieel, en gold alleen de Oudtestamentische bedeling en de bijzondere positie van Israël als volk.

Deze onderscheiding tussen moreel en ceremonieel of accidenteel keert ten slotte ook terug bij de nadere bepaling van de rustdag zelf. De vraag is nl. of de christelijke rustdag de avond

van de vorigen dag begint of niet, en of hij al dan niet een duur van vier en twintig uren heeft. Beide worden door hem afgewezen. Hij vangt niet aan, als bij de Joden, des avonds te voren, oordeelt hij tegenover de Roomsers. Ook duurt hij geen nuchthémeron of etmaal, doch hij vangt des morgens bij het opgaan der zon aan en eindigt bij haar ondergang in de avond.

Voetius is het op dit punt dus eens met Burs en niet o.a. met Teellinck. De substantie toch van de sabbat is, zo redeneert hij, dat op zes werkdagen, om zo te zeggen, één dag van rust volgt. Nu zijn werkdagen die tijdsruimten waarbij de zon over de aarde is. *De nacht is daar dus volgens Joh. 9 : 4; 11 : 9; Ps. 104, geen deel van.* Wel hielden de Joden een rusttijd van 24 uren achtereen, die in de avond begon, doch dit zegt niets ten opzichte van de substantiële heiliging en de evenredige verdeling van rust en arbeid. De dag toch, bestemd voor de gewone arbeid, is die bepaalde tijdsruimte, die onderscheiden is van de nacht, zoals, naast de genoemde Schriftplaatsen, ook het natuurlijke licht en de algemene ervaring bewijzen. Noodgevallen en ook particuliere omstandigheden voor geestelijken arbeid in de nacht (Hand. 20 9), vallen buiten de regel. En zo kan ook niet uit de door de decaloog voorgeschreven tijdsindeling afgeleid worden, dat heel de nacht, voorafgaand aan de sabbat, evenals de dag gewijd moet worden aan de heilige oefeningen. Dit toch zou sabbatisme zijn, rieken naar het onzinnig nachtelijk waken in de oude kerk, dat later heel verstandig is afgeschaft, en alleen bij Rome nog overblijfsels heeft. Rustdag staat dus tegenover werkdag, waar de nacht als adiaphoron buiten valt.

Maar, zo kan worden ingebracht, Israël was toch de sabbat uitdrukkelijk opgelegd, zoals hij de avond te voren begon.

Op die bedenking echter luidt het antwoord, dat wel de rust of de onthouding van dagelijkse arbeid was opgelegd, doch als *conditio sine qua non*, als wegnemende verhindering tot voorbereiding en viering van de sabbat. Niet echter was de slaap of de nachtrust verboden en daartegenover dan het waken en de heiliging van dien nacht door de publieke en private cultus opgelegd. En gegeven nog, dat de rust zelf heilig, of een deel van de heiliging van de Israëlitische sabbat krachtens Goddelijke instelling is geweest, waarbij dus die nacht de slaap en overdag de cultus was opgelegd, dan volgt daaruit niet, dat dit bijkomstige behoort tot de substantie van de wekelijkse sabbat, en dus moreel en onveranderlijk is.

Voldoende is, dat wij in het algemeen en materieel de rust van werkzaamheden als een *conditio sine qua non* houden, maar dat, als door een oeconomische heiligheid, de rust, zowel negatief van ordinaire arbeid als positief door slaap, formeel en eigenlijk heilig is, wordt niet aanvaard. In elk geval komt onder het Nieuwe Testament aan de rust van arbeid in en op zichzelf de naam van deugd, goed werk, of heiligheid niet toe, doch dient zij slechts in ordine ad aliud, als middel tot doel, nl. om de dag te besteden in 's Heeren dienst. En de in het vierde gebod voorgeschreven rust der dieren is gerangschikt naar die der mensen.

De rust is dus zelf niet religieus of moreel, doch noodzakelijk om zich geheel en ex professo aan de cultus divinus te wijden en de dag te heiligen door geestelijke oefeningen, zoals ook bij het vasten de onthouding van spijs zelf niet religieus is.

Een tweede bezwaar tegen het door Voetius voorgestaan gevoelen is de objectie van **Thomas Shepard**, die de sabbat met de avond wil doen beginnen. Deze toch zegt, dat, als de rustdag slechts duurt van het morgenlicht tot de avondschemering, de mensen in de poolstreken dan maandenlang geen rustdag kunnen houden, wijl het daar al die tijd nacht is, en daarom deze opvatting absurd moet worden geacht.

Voetius aanvaardt echter die consequentie niet. Die duisternis, zo oordeelt hij, is er gedurende dien tijd evengoed op werkdagen als op de rustdag. Zulke volken kunnen en moeten in die lange periode van duisternis voor hen de werkdagen van de nachten of gewone tijden van rust scheiden, en zo ook de rustdag als vrijen dag van dagelijkse arbeid en bezigheden tot de cultus divinus afzonderen en onderhouden.201)

Zo is moreel krachtens het vierde gebod een wekelijkse rustdag *evenredig* gelijk aan een gewone werkdag. Hij is rustdag, waarbij de rust middel is tot heiliging van heel de dag in 's Heeren bijzondere dienst, terwijl de rust als middel tot het doel zich ook uitstrekt tot de overgang van de Zaterdag op de Zondag, hoewel zij buiten de rustdag zelf valt. Alle nadruk valt daarop, dat de rustdag Goddelijke ordinantie is, dat het vierde gebod even moreel is als de andere, zedelijke norm voor die religieuze handeling, die als deel van de externe cultus de heiliging van de tijd op de ingestelden rustdag is.

Tegenover de sabbatsbestrijding wordt het moreel karakter en tegenover het sabbatisme het zuiver moreel karakter van de rustdag gehandhaafd. Het moreel karakter van de sabbat wordt ook niet bepaald door de publieke ere dienst of kerkelijke bepaling te dien opzichte, want in vervolgingstijd kan deze op een anderen dag moeten geschieden en soms niet op de rustdag plaats grijpen. Dan zijn de private cultus, de huisgodsdienst oefening en de geestelijke oefeningen, de heiliging van de sabbat, en niet de publieke cultus op een anderen dag.202)

7. De mens en de sabbat.

Als scheppingsordinantie, als theonome zedelijke norm bindt ook het sabbatsgebod de enkelen mens en de verschillende gemeenschapskringen, met name kerk en staat. Hierbij geldt dan tevens de door Christus uitgedrukte regel, dat de sabbat om de mens is gemaakt, zodat de noodzakelijkheid deze binding mede nader bepaalt.

Wat nu de verhouding van de mens tot de sabbat betreft, deze valt samen met zijn verhouding tot de zedenwet in het werken het genadeverbond.

Over de verhouding van de sabbat speciaal ten opzichte van beide verbonden handelt Voetius niet zo in het bijzonder. Doch zoals de Wet in het algemeen na de val kenbron der ellende, tuchtmeester tot Christus, regel der christelijke dankbaarheid is, en in het algemeen zijn drievoudige usus heeft, zo geldt dit ook voor het sabbatsgebod als species daarvan.

Meer in bijzonderheden treedt hij in zake de sabbat onder de Oud- en de Nieuwtestamentische bedeling van het genadeverbond. Zoals wij zagen. Hierbij dient dan nog in aanmerking te worden genomen, dat bij alle onderscheid der beide bedelingen, het sabbatsgebod voor de ware gelovigen onder het Oude Testament, niet alleen tuchtmeester tot Christus, doch tevens regel der dankbaarheid voor de hun in Christus deelachtig geworden verlossing was. Zo vóór als ná Christus is de Wet Gods, wat dus ook het vierde gebod insluit, de volkomen norm der goede werken, en zo ná als vóór Christus is deze positieve, theonome wet, de decaloog.203)

8. Christus en de sabbat.

Slechts met een enkel woord roert Voetius dit punt opzettelijk aan. Naar zijn Goddelijke natuur is Hij Heer van de sabbat. Naar Zijn menselijke natuur was Hij heel de tijd van Zijn

leven op aarde onderworpen aan de, onderhouding van de sabbat, die Hij steeds volkomen heeft vervuld.204)

Verder moet Christus naar Zijn menselijke natuur in Zijn verhouding tot de Wet Gods onderscheidenlijk beschouwd worden: 1. als mens; 2. als mens na de val, zondeloos, doch in *gelijkheid des zondigen vleses*; 3. als mens na de val onder het Oude Testament; 4. als Israëliet en Zoon van Abraham naar het vlees en naar de externe politieke en kerkelijke gemeenschapskring; 5. als Messias, Borg en Middelaar Gods en der mensen.

En zo was Hij onderworpen aan de algemene wetgeving Gods, de natuurlijke en morele, en aan de positieve kerkelijke en burgerlijke. En bovendien aan alle positieve Hemzelf alleen en speciaal geldende wet. Dit geldt dus ook ten aanzien van het sabbatsgebod, zover het zich uitstrekte.205)

Verder is Christus geen nieuwe legislator (Wetgever) geweest, zodat Hij ook het sabbatsgebod niet heeft afgeschaft, doch Hij heeft als Profeet tegenover de valse leer der Farizeeën en Schriftgeleerden de geestelijke zin ervan verklaard, en van Joodse superstitie bevrijd. Hij heeft het als deel van de zedelijke norm als wet van het werkverbond vervuld, doch deze zelf niet afgeschaft en zo ook niet de sabbat.

Verder was Christus de animata lex, normatief Voorbeeld in Zijn gehoorzaamheid aan de wet, en zo ook aan het sabbatsgebod, die tevens motief is. Niet vaststaat of Christus zelf onmiddellijk de eerste dag der week als rustdag heeft ingesteld.206)

9. De kerk en de sabbat.

Zoals wij zagen is volgens Voetius de christelijke rustdag onder het Nieuwe Testament geen adiaphoron, geen *op zichzelf moreel onverschillige zaak*, door de kerk voor een publiek kerkelijk goed, de cultus divinus, tot publieke instelling verordend. Daarom staat ook de Nieuwtestamentische kerk onder de normering van het sabbatsgebod, zoals het een wekelijkse rustdag voorschrijft. Daar stond dus ook de apostolische kerk onder, die alleen, in onderscheiding van alle latere kerken tot op heden, als de algemene kerk, onder leiding der apostelen, de bepaalden, historisch de eersten der week, als vasten rustdag vermocht in te stellen.

Volgens Voetius was dit, zoals wij zagen, Goddelijke instelling, doch hij laat ook vrijheid voor de opvatting, dat dit kerkelijke instelling kan zijn geweest. Aan deze instelling van de Zondag tot christelijken rustdag blijft echter elke kerk tot op Christus' wederkomst gebonden, zonder daar wijziging in te mogen aanbrengen. De Zondag heeft als christelijke rustdag morele, blijvende algemeen-geldigheid tot aan het einde dezer bedeling.

Wel is aan de kerk de nadere tijdverdeling voor de publieke cultus op de dag des Heeren overgelaten. Ook kunnen kerken onder het kruis, in de hitte der vervolging, dus in hoge nood, tijdelijk de publieke ere dienst op de rustdag niet doen plaats hebben, doch op een dag in de week, doch daarmee is de rustdag niet veranderd, of opgeheven. Afgezien hier verder van de vraag naar de bevoegdheid der kerk ten aanzien van feestdagen en plechtige tijden, waarover later, heeft de kerk, als pilaar en vastigheid der waarheid, als custos utriusque tabulae (Bewaker van beide Tafels) der Wet op de haar toekomstige wijze, evenals de overheid, de roeping tot handhaving der zuivere leer in zake de sabbat en tot getrouw waken voor de vereiste heiliging er van door voorbeeld en tucht.207)

10. De overheid en de sabbat.

Als custos (Bewaker) der beide tafelen van de decaloog, als wel recht en gezag bezittend circa, doch niet in sacra, als dienaar van Gods, gebonden aan Gods heilige ordinantiën, ook voor haar in de decaloog gesteld, is de overheid mede onderworpen aan het sabbatsgebod. Zij heeft de roeping de sabbatsrust te handhaven door haar voorbeeld, wetgeving en de haar verder daartoe geoorloofde en dienstige middelen. Zij dient de heiliging van de rustdag te bevorderen, de publieke ere dienst der gevestigde kerk in haar zuivere religie te beschermen en de publieke godsdienstoefeningen der valse religie en ketterij tegen te gaan. Profanatie van de sabbat dient zij tegen te gaan, te bedwingen en te bestraffen, echter naar de variëteit van het delict. Zij is niet gehouden, zoals onder Israël, naar de burgerlijke wet van Mozes elke sabbatsovertreding met de dood te straffen, aangezien deze wet formeel christenstaten niet bindt.²⁰⁸)

II. Besluit

2. Vergelijking van Voetius' sabbatsbeschouwing met die der behandelde sabbatstheorieën.

Er is dus een fundamenteel verschil in het begrip van zedenwet en decaloog tussen Calvijn en Coccejus. Bij Calvijn heeft de decaloog een normatief, bij Coccejus een paraenetisch karakter. Bij Calvijn is hij blijvende zedelijke norm met Oudtestamentische schaduwachtige elementen er in, bij Coccejus is hij Oudtestamentische verbondsvorm voor Israël. Bij Calvijn valt onder zijn normering de morele externe cultus ceremonialis naast elementen van de typische cultus voor Israël op de rustdag. Bij Coccejus echter is er slechts sprake van den typische externen cultus ceremonialis op die dag en moet de morele dagelijks geschieden. Bij Calvijn behoudt de decaloog als extern geopenbaarde theonome zedenwet zijn zelfstandigheid. Bij Coccejus valt hij onder de Oudtestamentische Evangelie-openbaring, is hij afschaffingsvorm van de wet der werken in het werkverbond, en als lagere Oudtestamentische Evangelie-openbaringsvorm gesubordineerd onder de Nieuwtestamentische Evangelie-openbaring. Bij Calvijn is de decaloog substantieel dezelfde als de oorspronkelijke zedenwet, bij Coccejus is de oorspronkelijke zedenwet vereenzelvigd met de wet der werken in het werkverbond, waar de decaloog tegenover staat. Er is dus een ingrijpend verschil tussen Calvijn en Coccejus, wortelend in het foederalistisch systeem van Coccejus. Bovendien zit in het systeem van Coccejus innerlijke tegenstrijdigheid, waarop Schrenk ook zelf wijst.²⁷⁹) Hetzelfde geldt ook voor het vierde gebod.

...

Wat den Nieuwtestamentischen rustdag betreft, schijnt er meer overeenstemming te heerschen tusschen Calvijn en Coccejus. Beiden en Calvijn dan vooral in zijn Institutie, leggen er den nadruk op, dat de Mozaïsche sabbat is afgeschaft, terwijl de Zondag, de dag des Heeren, vaste wekelijksche dag voor den eeredienst zal zijn, enz.

...

Van meer ingrijpende aard is het verschil in zake de vooropstelling van het typische element in het vierde gebod, zoals het Israël gold, bij Calvijn. Bij Calvijn staat het ceremoniële als schaduwachtig op den voorgrond, bij Voetius is het morele het beheersende in het gebod, ook onder het Oude Testament. Heel de instelling van de Israëlitische wekelijkse tijdsbreking door den laatsten dag van de week als rustdag .is schaduwachtig bij Calvijn.

...

De zo diep in dit gebod ingrijpende annexatie voor de Oudtestamentische schaduw, acht hij (Voetius) ongerechtvaardigd. Zijn kritiek richt zich ook tegen Calvijn. Als Calvijn zegt, dat de Oudtestamentische sabbat een teken was van de geestelijke rust, dan geldt ook dit wat Voetius er tegen aanvoert, dat teken en type of schaduw in de Schrift niet zonder meer hetzelfde zijn. En de voorstelling van Calvijn, hoewel dit de enige niet is, als zou die typische relatie met de geestelijke rust ook uitgedrukt zijn in de speciale ordinantie van een zevenden dag, *aangezien juist 7 het getal der volkomenheid is, wordt door Voetius als getallen-speculatie afgewezen. Zo goed als heel die speciale typisch-schaduwachtige relatie van het vierde gebod boven de andere tot de geestelijke rust wordt door hem van de hand gewezen, laat staan, dat hij dit nog als het voornaamste voor Israël in het gebod zou hebben aangemerkt.* Hij ziet het als verwarring en vermenging van de Wet als zedelijke norm met het Evangelie.

...

Zo kunnen wij concluderen, dat Voetius op gewichtvolle ideeën uit de sabbatstheorie van Calvijn voortbouwt en de lijn van een wekelijkse rustdag als scheppingsordinantie doortrekt en toespitst. Hij blijft echter ook niet in gebreke om bepaalde gedachten en opvattingen van Calvijn te bestrijden en af te wijzen. Het tweeslachtige in de voorstelling van Calvijn liet ruimte over vol een ontwikkeling van de sabbatsbeschouwing in de richting van Burs en ten dele ook in die van Coccejus op den gereformeerd bodem.

Toch wees de sabbatstheorie van Calvijn in haar geheel veel sterker heen naar die van Voetius, die haar in den door hem g wijzigden vorm hier te lande in de gereformeerde ethiek een beheersende plaats verschaftte. Enz.

3. Beoordeling.

... Wij achten dan ook het nadruk leggen op een wekelijkse rustdag als het morele in het vierde gebod een alleszins te waarden element in Voetius' sabbatsbeschouwing. Richt Voetius zich daarmee tegen de sabbatsbestrijding, hij onderscheidt zich ook van de Puriteinse sabbatsbeschouwing, zo zeiden we. Ook daarop willen wij nader ingaan. Volgens Geesink gelden als bezwaren tegen de Puriteinse richting: een zeker nomisme, (wettischheid) een niet genoegzaam onderscheiden tussen het voorbijgaand nationale en het blijvend menselijke in Israëls wetgeving, wat o,a, uitkomt in de sabbatstheorie, en de leer van het primaat van de wil. 284) Enz.

BIBLIOGRAFIE

EUSEBIUS PAMPHYLI. DE HEILIGE KERKGESCHIEDENIS.
LEIDEN. - A. W. SIJTHOFF's 1908.

* **DR. W.J. VAN ASSELT.** JOHANNES COCCEJUS. PORTRET VAN EEN
ZEVENTIENDE-EEUWS THEOLOOG. UITGEVERIJ GROEN EN ZOON, 1997

* **JOHANNES CALVIJN. INSTITUTIE.**

Coccejus, J., Ondersoeck des Sabbaths, en der ruste des Nieuwen Testaments.... Leyden 1659. (U. B. Leiden). Zie bl. 1272).

Duker, A. C., Gisbertus Voetius. Leiden 1897-1914.

Gomarus, F., Opera Omnia. Amsterdam. 1664.

* **'t Hof W.J. op. DE THEOLOGISCHE OPVATTINGEN VAN WILLEM TEELLINCK.**
2011. Uitgeverij De Groot Goudriaan - Kampen

Hoornbeek, J., Heyliging van Gods Naam, ende Dag. Ofte straffen tegen vloecken en sweeren. Ende van de Onderhoudinge van des Heeren dag. Alwaar met een geantwoord word op 't boeck van Primerose, van de Sabbat ende andere over die materie de tweeden Druck Leiden 1659.

Lodenstein, J. Laatste gedagten over de zedelyckheyt des vierden gebodts , Utrecht 1681

* **Itterzon, G. P. van.** Franciscus Gomarus, zijn leven en werken. Acad. proefschr. 's Gravenhage. 1929.

Koelman, J., Het Disput, en de Historie, mitsgaders de Praktijke van de Sabbath, en 's Heeren-Dag. Amsterdam. 1685.

* **Meesters, Dr. J. H.** Op zoek naar de oorsprong van de sabbat; Assen 1966

PERKINS, WILLIAM. Al de werken van de vermaarde Godgeleerde in Engeland. 'T Amsterdam, bij Johannes van Someren, anno 1659

Owen, Dr. John. Oefeningen met betrekking tot de naam, het oorsprong, de aard, het gebruik en de voortzetting van een dag van heilige rust waarin het origineel van de Sabbat vanaf de grondlegging van de wereld, de moraliteit van het vierde gebod met de verandering van de zevende dag wordt onderzocht. Samen met een bewering van de Goddelijke instelling van de Dag des Heeren, en praktische aanwijzingen voor de juiste waarneming. Londen, Nath. Ponder, 1671

Owen, Dr. John. Uitlegging van den Sendbrief aan de Hebreëen. Nic. Topyn, Rotterdam 1740

Ridderus, Franciscus, Het gevoel van D. Johan. Calvinus over de Rust-Dagh. Tweede Druck. Utrecht 1854.

Rivetius, Andreas, Opera Omnia, Rotterdam 1651.

Robinson, John, The works of -, Pastor of the Pilgrim Fathers. Volume III. Boston 1851.

* **BERKHOFF, Ds. A.M.** DE CHRISTUSREGERING. Of, Het in Openbaring 20 in aansluiting bij de ganse Profetie van de Heilige Schrift beloofde DUIZENDJARIG RIJK. Chr. Geref. Predikant te Amsterdam-West. J. H. Kok N.V. Kampen 1929

* **DR. J. A. SEISS.** DE KOMENDE CHRISTUS aangekondigd in het Boek van de Openbaring van Jezus Christus aan de heilige Apostel Johannes. Stichting de Gihonbron, 2012

* **STEENBLOK C. DE WETTIGHEID VAN DE DAG DES HEEREN DOOR G. VOETIUS.** Proefschrift: **VOETIUS EN DE SABBAT**

Teellinck, Mr. W., De Rusttijdt ofte tractaet van d'onderhoudinge des Christelijcken Rustdachs

* **Voetius, G.,** De Practycke ofte Oeffeningen der Godtsaligheydt. Meditatie over de ware praktijk der Godzaligheid of der goede werken, voorgesteld uit Jacobus 2: 12 op grond van het ware onvervalste geloof. Amnsterdam 1645.

Voetius, G., Vragen over de Catechismus De derde druk. Utrecht 1650

* **VISSER, HUGO BASTIAAN.** DE GESCHIEDENIS VAN DEN SABBATSSTRIJD ONDER DE GEREFORMEERDEN IN DE ZEVENTIENDE EEUW. KEMINK EN ZOON N.V. - OVER DEN DOM - UTRECHT – 1939

Vitringa, K. (C). Uitlegging over het boek der Profetieën van Jesaja, Leiden 1741

* **Klijn, Dr. A.F.J.** Apostolische Vaders, Deel 1. Bosch & Keuning BV. Baarn

* **W. WESTERBEKE.** TOEKOMSTVERWACHTING VOOR DE KERK VAN CHRISTUS. DE VISIE VAN NEDERLANDSE THEOLOGEN OVER DE ONVERVULDE PROFETIE. Stichting de Gihonbron, 2012

* **W. WESTERBEKE.** VERWACHTING VOOR CHRISTUS' KERK VANAF HET 'RÉVEIL' DEVISIE VAN NEDERLANDSE SCHRIJVERS VANAF HET 'RÉVEIL' OVER DE ONVERVULDE PROFETIE. Stichting de Gihonbron, 2012

Diverse artikelen **WIKIPEDIA**

De met een sterretje * gemerkte boeken zijn te vinden op de site: www.theologienet.nl

